

AKADEEMIA

Kain, kus on su vend Aabel?	Jaan Sootak
Väljakutse <i>establishment</i> ile	Jüri Allik
Farmakognoosia ajaloost	Ain Raal
Lektiinide avastamisest Tartus	Meeme Utt
Ahtad on laevad	Saint-John Perse
Kultuuri algallikast	Siegfried Morenz
Kaks teed keele juurde	Haldur Öim
Eesti Vabariigi kaitseväest	Toe Nõmm
Kodu kaitseks	Hannes Walter
Demokraatliku Eesti loojakul	Karl Ast

TOIMETUSE KOLLEGIUM: Valeri Bezzubov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Arvo Krikmann, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Sulev Vahtre, Arvo Valton, Kaljo Villako.

TOIMETUS:

peatoimetaja	Ain Kaalep
peatoimetaja asetäitja	Hando Runnel
vastutav sekretär	Indrek Ude
universalialia	Olaf Langsepp
humaniora	Mart Orav
socialia	Jaan Isotamm
naturalia	Toomas Kiho
toimetaja Tallinnas	Tunne Kelam
keeleline toimetaja	Triin Kaalep
tehniline toimetaja	Lea Malin
korrektor	Kristin Haljasorg
masinakirjutaja	Tiiu Jõgi

Toimetuse aadress:

202400 Tartu, Kingissepa 10, telefonid: 3 11 17, 3 13 73

AKADEEMIA

EESTI KIRJANIKE LIIDU KUUKIRI TARTUS

I. AASTAKÄIK 1989 NUMBER 3

Kain, kus on su vend Aabel?

Jaan Sootak 451

Goethe, Hering ja Land: väljakutse *establishment*ile

Jüri Allik 473

Mõningaid põhimomente farmakognoosia ajaloost

Ain Raal 493

Lektiinide avastamisest ja taasavastamisest Tartus

Meeme Utt 510

Ülikooli õppejõudude kultuurivarad sõjatules

Jaan Roos 517

Kõne Nobeli preemia puhul

Saint-John Perse . . . 531

Tõlkinud Jaan Kaplinski

Ahtad on laevad

Saint-John Perse . . . 536

Tõlkinud Ain Kaalep

Kultuuri algallikast

Siegfried Morenz . . . 543

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Kaks teed keele juurde	<i>Haldur Õim</i>	559
Eesti Vabariigi kaitseväest 1939—1940	<i>Toe Nõmm</i>	585
Kodu kaitseks	<i>Hannes Walter</i>	600
Demokraatliku Eesti loojakul	<i>Karl Ast</i>	610
Uned unetuses	<i>Karl Rumor</i>	617
<i>Arvustus:</i>		
Kuritegelik subkultuur tätoveeringutes, žestides, slängis. Koostanud Rait Maruste. Tartu, 1988	<i>Tõnu Tender</i>	623
Avo-Rein Tereping. Kuulmispsühholoogia. Tallinn, 1988	<i>Jaan Ross</i>	625
Editorial. Summaries. Contents		629
От редакции. Резюме. Содержание		635
Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust	<i>Uku Masing</i>	641

Lk 472, 516, 542, 599, 616: Paul Liivaku graafika Tartu Kunsti-
muuseumi kogudest

KAIN, KUS ON SU VEND AABEL?

(KES KUIDAS KAITSEB JA RÜNDAB
INIMELU)

Jaan Sootak

1. Isiksusekeskne ühiskonnasüsteem asetab inimelu kaitse, sealhulgas ka õiguskaitsse kõrgele kohale. Tegelikult deklareerivad inimelu kõrgeimat väärtust, isiksuse vaba arengut jms küll kõik tsiviliseeritud riigid. Riigi poolt kaitstavad õigushüved asetuvad aga seadustikes kindlasse hierarhilisse süsteemi ning selle tõsisem analüüs võib näidata nii mõnegi deklaratsiooni paikapidamatust. Sama kehtib ka medali teise poole kohta — inimese tõelisest kaitsest huvitatud ühiskonnas uuritakse tõsiselt ka neid põhjusi, mis sünnitavad agressiivsust ning viivad raskete isikuvastaste kuritegudeni. Teisiti polekski see mõeldav, sest inimelu nagu muudki õigushüve saab mõjusalt kaitsta ainult siis, kui me teame, kes ja miks teda ohustab. Kõige selle juures on veel kolmaski aspekt — ning ärgu mõjugu see tühja kalambuuritsemisena — mis on üldse inimelu, kust saab ta alguse, millisena ta avaldub ning millal lakkab olemast. Sellega kaasneb eetilises ja õiguslikus plaanis veel küsimus, millele vastuse otsimine on omajagu vaidlusi ja paksu verd tekitanud: kellele inimelu õieti kuulub? Juba põgus tutvumine kriminaalseadustikega näitab, et triviaalne arvamus, nagu kuuluks elu tingimusteta tema kandjale, konkreetsele füüsilisele isikule, ei pea sugugi alati õige olema.

Vastust neile küsimustele on otsitud kogu kriminaalõiguse ajaloo vältel, suuremas või vähemas vastavuses

Kain, kus on su vend Abel?

eetiliste tõekspidamiste arenguga. Erinevaid lahendusi pakuvad ka tänapäeva kriminaalseadustikud.

Kõiki ülalosutatud probleeme ühes artiklis ammen-davalt lahendada ei ole muidugi võimalik. Kuid asi on siiski seda väärt, et temast rääkida. Loodame ju kunagi väljuda sügavast eetilisest kriisist; selleks on vaja nii individuaalses kui ka ühiskondlikus plaanis taas teadvus-tada paljud eetilised probleemid. Vähehaaval tuleb neid hakata ka lahendama, kasvõi uue kavandatava kriminaal-koodeksi koostamisel, sest kas ei ole siis kriminaalseadus omamoodi eetikakontsentraat?

Läbi niisuguse prisma vaadates võime peagi veen-duda, et inimelu mõiste, selle ründamise ja kaitse küsi-mused ei ole kaugeltki õigusteadlaste ainuvaldkond. Kuid juristid on need, kes peavad nimetatud küsimused teadus-likus, eelkõige aga seadusandlikus plaanis realiseerima.¹ Seda ongi tehtud, minevikus ja tänapäeval, meil ja mujal. Aga kuidas?

2. Juristid, meedikud ja filosoofid on palju vaiel-nud küsimuse üle, *mis on inimelu*. Põhiliselt taandub küsi-mus tema algusele, sest teatud hetkest alates (vastündi-nu) ei ole inimelu olemasolu enam vaidlustatav.

Juriidiliselt pole probleem muidugi mitte lihtsalt inimelu alguses, vaid *õiguskaitse alguses*. See küsimus seondub eelkõige abordiga ning taandub sellele, kas kaits-tav õigushüve on algfaasis inimelu (tulevane inimelu) või lihtsalt naise tervis. Seadusandlikesse üksikasjadesse las-kumata võime erinevate riikide käsitusi jagadagi kahte

¹ Juristid koostavad seaduse projekti, kasutades omaenese ja teiste (meedikud, sotsioloogid jt) teadmisi. Poliitikud arutavad pro-jekti parlamendis ning võtavad selle vastu. Kõik see on töö, mis aru-saadavalt nõuab eriteadmisi. Selle eest, kuidas juristid ja poliitikud neid eriteadmisi kasutavad, kannavad nad vastutust. Valitsus, kelle seaduseelnõu parlamendis läbi ei lähe, peab tagasi astuma, sest tema õigusprogramm ei ole rahva saadikutele vastuvõetav. Jne. Antagu mulle andeks need triviaalsused, kuid mul ei ole usku seaduseprojek-tide üldrahvalikesse aruteludesse. Tegelik parlamentarism peab takis-tama ametnikel ebademokraatliku seaduseelnõu läbisurumist. Nov-gorodi veetše, kus igaüks võib oma hääle kähedaks karjuda, ei ole rahva hää!

rühma. Kõigepealt need, kus aborti objektina ei nähta inimelu. Näiteks juba Eesti Vabariigi 1929. aasta Kriminaalseadustik pidas aborti süüteoks rahva tervishoiu vastu, kusjuures kommentaaride autorid väitsid *expressis verbis*, et selle kuriteo objekt on rahva siginevus ja tervis, mitte aga loode ega ema ise (Saarmann, Matto 1937: § 193, komm. 2).² Ka Saksa DV on paigutanud aborti paragrahvid kriminaalkoodeksi eriosa 4. peatükki «Kuriteod noorte ja perekonna vastu». Põhjenduseks tuuakse väide, et kuna abort ei ole suunatud mitte elava inimese, vaid tekkiva elu vastu, siis kahjustab see kuritegu eelkõige tulevase põlvkonna elu ja tervist (Strafrecht 1969: §§ 153—155, Anm. 3). Itaalia KrK käsitleb kriminaalaborti paragrahve peatükis, mis kannab pealkirja «Kuriteod perekonnaaluste puutumatus ja tervise vastu».³ Selliseid näiteid võib tuua teisigi. Ka Nõukogude kriminaalõiguses ollakse seisukohal, et aborti kui kuriteo objekt el ole inimelu, vaid naise tervis, loode või perekonna alused (Глушков 1987: 19—20; Трайнин 1950: 31—34). Teise rühma moodustavad nende riikide kriminaalseadustikud, kus kriminaalaborti paragrahvid on paigutatud elu vastu suunatud kuritegude peatükki. Parimaks näiteks on siin Saksamaa LV KrK, mille kommentaatorid loevad aborti elava ihuvilja surma tahtlikuks põhjustamiseks (Strafgesetzbuch 1927: § 218, Komm. 2), pidades aborti objektiks sündimata inimelu (Strafgesetzbuch 1986: Vorbem. zu den §§ 218 bis 219d). Siinjuures ärgem unustagem, et abort on Saksamaa LV-s põhimõtteliselt keelatud. Vastavalt 1976. aasta seadusele on abordid erandina lubatud nn indikatsioonide ehk näidustuste korral (tehakse vahet meditsiiniliste, eugeeniliste, kriminoloogiliste ja sotsiaalsete indikatsioonide vahel). Abordiks ei loeta viljastatud muna-

² Eesti Vabariigi 1929. aasta Kriminaalseadustik koostati Vene 1903. aasta nn Uue Nuhtlusseadustiku alusel. Viimases, nagu ka näiteks selle alusel koostatud Läti Vabariigi 1933. aasta Kriminaalseadustikus, käsitleti aborti aga omaette kuriteoliigina.

³ «Verbrechen gegen die Unversehrtheit und die Gesundheit des Familienstammes» (Das italienische... 1969).

Kain, kus on su vend Aabel?

raku hävitamist esimese 13 päeva jooksul pärast viljastumist. Hiljemalt 13. päevaks on aga nn nidatsioon lõppenud ning siitpeale loetakse embrüo inimelu kandjaks, ehkki veel sündimata inimeleks. Sellega on lahendatud ka nidatsioonivastaste vahendite (skš *Pille danach*) kasutamine pärast viljastumist — ka see on lubatud esimese 13 päeva jooksul (Roxin 1981: 25).

Loote kui inimelu kandja probleem on teinud läbi huvipakkuva ajaloolise arengu.

Rooma õigus ei pööranud vallalise naise raseduse katkestamisele mingit tähelepanu. Abielunaise enda poolt tehtud aborti loeti komblusvastaseks üleastumiseks ning selle eest karistas naist tema enda mees kui *pater familias*. Kui aborti korraldas abielumees, vastutas ta kõlbluse järele valvava *ensor*'i ees. Kuid vastava delikti koosseisu analüüs näitab, et aborti ohtlikkust ei seostatud mitte niivõrd individuaalse elu kaitse, kuivõrd rahvastikupoliitika huvidega, samuti nähti naise poolt tehtud abordis lapse isa vastu suunatud tegu, mis röövis viimaselt tema seadusliku õiguse järelkasvule (Rein 1844: 445—446; Eser 1977: 383—385).

Rooma õiguse demograafilistest ja sotsiaaldarvnilistlikest seisukohtadest erines oluliselt Karolina⁴ inimesekäsitlus. Abort loeti võrdseks tapmisega, kuid ainult elusa loote hävitamise korral. Elusaks loeti loodet, millel on juba hing. Küsimus, kas loode on hingestatud (*beseelt*) või mitte, otsustati väga lihtsalt — osaliselt Aristoteelse käsitusest tulenevalt, kelle arvates loode omandas hinge 90. päeval, osaliselt piibli väärtõlgendusest tingituna, kus arvati, et mehe loode hingestub poole kiiremini, asetati otsustav piir raseduse 40. päevale. Tänapäeval paneb see küll muigama, kuid omal ajal sõltus hävitatud loote vanu-

⁴ Keiser Karl V kriminaalkohtu seadustik (*Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karl's V*) 1532. aastast, rooma õiguse, saksa tavaõiguse ja kanoonilise õiguse sulam, mis mõjutab kriminaalõigust kontinentaal-Euroopas mitme sajandi vältel (Die Peinliche... 1883; on ka venekeelne tõlge: Каролина 1967).

sest süüdlaste elu või surm. Hingestatud loote hävitamise eest karistati meest pea maharaiumisega, rasedat ennast aga uputamiseга. Hingega inimolendi hävitamine võrdustati tapmisega kanoonilise õiguse mõjul. Kui inimese hing tuleb Jumalast ja inimolemuse määrab ära just hing, siis ei saa elu kaitse olla suunatud keha seisundile, rääkimata juba selle sotsiaalsest väärtusest (Eser 1977: 386—388). Ette rutates võib öelda, et sellest lihtsast ja õilsast põhimõttest lähtub kanooniline õigus tänapäevani — kirikuõiguse koodeks *Corpus Iuris Canonici* tunnistab aborti tänapäevani tapmiseks. Tegelikult lähtub sellest ka riiklik kriminaalõigus, vähemalt paljudes riikides, ehkki puhtõiguslikult tehakse vahet loote hävitamise (*foeticidium*) ehk aborti ja inimese tapmise (*homicidium*) vahel. Mis puutub aga hinge omandamise just pärast 40. raseduspäeva, siis see tänapäeva mõistes muidugi ebateaduslik seisukoht püsis kriminaalõiguses ja doktriinis veel möödunud sajandi alguseni (vt nt Feuerbach 1847: 632), ehkki kehtiv õigus oli selleks ajaks loobunud keskaegsetest draakoonilistest karistustest ning kriminaalkoodeks ei kandnud enam nime *liber terribilis*.

Hingeõpetusega on seletatav ka Karolina seisukoht karistada siiski ka «mitteelusa» loote hävitamise eest. Loode peab omandama hinge, loote hävitamisega takistatakse hinge teket ja seega ka elu teket. Kuid potentsiaalselt hingestuva elu hävitamine (s.t enne 40. raseduspäeva) oli karistatav hoopis leebemalt.

Napoleoni 1810. aasta *Code pénal* ja Saksamaa 1871. aasta *Strafgesetzbuch* on sisuliselt juba tänapäeva koodeksid (mõnevõrra täiendatud ja muudetud kujul kehtivadki nad praegu Prantsusmaal ja Saksamaa LV-s). Nende eeskujul on praktiliselt kõikide riikide kriminaalkoodeksites välja kujunenud kolmikjaotus: *foeticidium* (abort), *infanticidium* (vastündinu tapmine ehk lapse tapmine) ja *homicidium* (inimese tapmine ehk tapmise üldmõiste). Meie kaasaegne kriminaalõigus ei loe aborti võrdseks kahe viimatinimetatud tapmisega, kuid nagu ees-

Kain, kus on su vend Aabel?

pool nägime, kätkevad abordi mõistes mitmed inimelu kriminaalõigusliku kaitse põhimõttelised lähtekohad. Kõige järjekindlamad autorid (kas võime neid nimetada konservatiivideks?) on seisukohal, et inimelu ei saa alata alles sünniga, sest bioloogiliselt ei muutu selle elu kandja sünniprotsessiga kuigi oluliselt. Sündinud inimene omandab õigusvõime, ühinedes sotsiaalse süsteemiga. See aga ei saa olla määravaks inimelu õiguskaitse piiride määramisel (Böckle 1981: 123—125). Nagu näeme, rõhutavad selle teooria esindajad sünnituse sotsiaalset külge, pidades sündi bioloogiliselt vähem oluliseks kui viljastunud munaraku kinnistumist emakaseina limaskestast (nidatsiooni). See esimesel pilgul vägagi vaidlustatav seisukoht lähtub lihtsast meditsiinilisest tõsiasiast, et just sellest hetkest algab loote areng ja ühtlasi uue indiviidi elu.

3. *Inimelu lõpeb surmaga.* Kuni meditsiin võttis surma tavalise loodusliku sündmusena, ühe ajahetkena, toetus sellele tõdemusele ka kriminaalõigus. Tänapäeval on ammu teada, et surm on elufunktsioonide lõppemine, mis aga ei tarvitse sugugi toimuda üheaegselt. Südametegevuse ja hingamise lakkamine on kliiniline surm, sellele mõne minuti pärast järgnev ajutegevuse lakkamine tähendab organismi elutegevuse täielikku lõppu. Kriminaalõiguses lähtutakse bioloogilisest ehk ajusurmast. On muidugi võimalikud variandid, kus aju on hävinud, südametegevus ja hingamine veel mingil määral säilinud. Nii-sugustel puhkudel loetakse oluliseks siiski organismi kui terviku saatus. Elu kriminaalõigusliku kaitse lõpuga seotud küsimused taanduvad praktiliselt — sedagi pigem meditsiini, mitte õiguspraktika seisukohalt — reanimatsiooni ja eutanaasia probleemidele.

ENE järgi otsustades on asi eutanaasiaga väga lihtne: natslikul Saksamaal rakendati seda, Nõukogude Liidus on eutanaasia aga kuritegu ja seadusega karistatav. Tegelikult tekivad siin võrdlemisi keerulised eetilised ja meditsiinilised probleemid, mille analüüs vääriks omaette artiklit. Piirdugem siinkohal vaid paari näitega meid

huvitavast aspektist. Ühel juhul olgu tegemist sureva, kuid teadvusel haigega, kelle elu ei ole enam võimalik päästa ning kelle palvel arst loobub elu pikendamisest. Teisel juhul puuduvad arstil võimalused patsiendi tahte teadasaamiseks, kuid ta võib pikendada vaid piinarikast surma, täpsemini — tuua patsient ellu vaid nimetatud sünge perspektiiviga. Üldises plaanis arvatakse õiguskirjanduses, et määrav peaks olema inimeksistenti kui ter- viku säilitamine — on see võimatu, jääb arsti tegevus, eriti nn passiivse eutanaasia (meie esimene näide) korral siiski vaid surija kannatuste leevendamiseks, mitte aga tapmiseks. Kui üldse tapmisest rääkida, siis võib see kõne alla tulla elu aktiivse hävitamise korral enne ajusurma.⁵

4. Patsiendi nõusoleku ja eutanaasia vahekord viib meid edasi inimelu mõiste järgmisele aspektile — *kellele inimelu siiski kuulub?* Tapmise kui kuriteo analüüs näitab, et sellele küsimusele ei olegi nii lihtne vastata. Asjaolu, et inimelu kuulub selle kandjale, konkreetsele indiviidile, peaks leidma kinnitust tõsiasjas, et vähemalt tänapäeva kriminaalõigus ei loe enesetappu või selle katset karistatavaks. Kuid mitte alati ei ole see nii olnud. Karolina (art. CXXXV «Straff eygner tödtung») teeb vahet nn normaalse ja kuritegeliku enesetapu vahel. Esimene on tingitud «kehalisest haigusest, melanhooliast, mõistusekaotusest või muust taolisest nõdrameelsusest», teisel juhul on aga tegemist kurjategijaga, kes «võib ilma jääda elust ja varast». Tavalise suitsiidi korral jäi vara surnu pärijatele, kurjategija enesetapp aga jätab ta pärandamisõigusest ilma. Antud karistus on oma loomult varaline, tsiviilõiguslik, kriminaalkaristust kui niisugust enesetapmise või selle katse eest Karolina ette ei näinud. Siiski on tema kommentaatorid juhtinud tähelepanu asjaolule, et ilmselt kodifitseerimata tavaõigusest vahetult tulenevalt karistati ka enesetapjat: tema laip lohistati hukkamispaia-

⁵ Eutanaasia probleemid on Nõukogude kriminaalõigusteades tegelikult läbi töötamata. Läänes seevastu on probleemiga tegeldud monograafilisel tasemel. Vt nt Eser 1976, 1977.

Kain, kus on su vend Aabel?

gale ja riputati jalgupidi üles (Каролина 1967: 96). Suitsiidi või selle katse karistatavust tunnistas ka Vene kriminaalõigus. 1845. aasta Nuhtlusseadustiku § 1472 jättis enesetapja ilma pärandamisõigusest ning kristlikust matusest. Suitsiidikatse eest nägi kriminaalkoodeks (§ 1473) ette kohustusliku patukahetsuse vaimuliku isa äranägemisel.⁶

Tänapäeva kriminaalkoodeksites puudub kahevõitlust käsitlevate normide peatükk, mis sisuliselt tähendas vastutuse kergendamist tapmise või kehavigastuse tekitamise eest. Tõenäoliselt on nendest normidest loobunud puht-utilitaarsetel kaalutlustel — kahevõitlusi ei peeta enam (iseasi, miks: kas ei ole au enam tänapäeva inimesele seda väärt, et teda sellise hinnaga kaitsta, või piisab au ja väärikuse õiguslikust kaitsest vastavalt tsiviilkoodeksile?). Kuid midagi duellisarnast ei ole ka kaasajal välistatud, mis kriminaalõiguslikult tähendab tagajärje eest vastutamist üldkorras. Teisiti öeldes ei ole kannatanu valmisolekul mistahes tagajärjeks (ka surmaks) vähimatki juriidilist tähendust; inimesel puudub õigus käsutada oma elu. See seondub ka vastutuse üldpõhimõttega tapmise korral — kannatanu nõusolek või koguni tungiv palve ei välista surma põhjustaja vastutust tapmise eest. Tõsi, mõnedes riikides (nt Saksamaa LV KrK § 216) on tapmine kannatanu nõudmisel vastutust kergendav asjaolu. Kergendav, kuid mitte välistav.

Paljude riikide kriminaalseadused ei karista ainult enesetapmisele viimist, vaid ka enesetapmisele kaasaaitamist. Sisuliselt tähendab see enesetapmise keeldu kriminaalõiguses, ehkki karistus keeldu rikkumise eest järgneb mitte kannatanule, vaid tema abilisele. Viimane peab aga tegutsema teadlikult. Kui näiteks liiklusõnnetus on tingitud kannatanu enesetapust, ei registreerita sellist juh-

⁶ Tsaari-Vene 1845. aasta Nuhtlusseadustikule oli üldse iseloomulik ilmaliku ja kirikliku jurisdiktsiooni läbipõimumine. Kohustuslik patukahetsus oli ette nähtud ka surma mittesüülise põhjustamise eest (Уложение... 1915: § 1470).

tumit liiklusõnnetuste ametlikus statistikas ning liiklusvahendi juht ei vastuta põhjustatud tagajärje eest. Aga siingi ei saa me rääkida kannatanu õigusest käsutada oma elu üle. Liiklusvahendi juhi vastutus pole välistatud mitte sel põhjusel, et kannatanu tegutses oma vabal tahtel, vaid põhjuslikust seosest tingituna — juht ei saanud tagajärge vältida. (Kui see oleks võimalik olnud, näiteks tegutsenuks juht liikluseeskirju rikkudes ning pealesõit kannatanule oleks tema õiguspärase tegutsemise korral olnud välditav, kannaks ta tagajärgede eest vastutust üldkorras.)

Eelöeldust peaks piisava selgusega tulenema, et inimelu ei kuulu tingimusteta ja täielikult tema kanda — konkreetsele indiviidile. Siit võib teha kaks järeldust. Esimene neist oleks päris hirmuäratav — äkki kuulub inimese elu riigile? Näiteid selle kinnituseks võiksime ka leida, kuid see probleem kuulub sisuliselt inimelu kaitse valdkonda, mille juurde me tuleme hiljem. Teine võimalus: ta ei kuulu kellelegi, on objektiivselt antud ning kõikide jaoks vähemalt printsipiis püha ja puutumatu. Kahjuks siiski ainult põhimõtteliselt — üks ole kriminaalõiguse ajalugu olulisel määral ka mõrvade ja surmanuhtluse ajalugu. Kui paljudes riikides on surmanuhtluse ajalugu lõpule jõudnud (tõenäoliselt vähemalt rahu ajal ka pöördumatult), siis tapmisdeliktide (mõrvad, vähemohtlikud tapmised, surma ettevaatamatu põhjustamine jms) kohta ei saa seda paraku öelda. Jätame kõrvale tahtmatud surmamised: mitte alati ei allu inimese käsutuses olev tehnika tema tahtele ning sageli leiavad juristid tagantjärele, et nn suurema ohu allika valdajal oli siiski võimalus teisele inimesele tekitatud kahju ära hoida. Jutt on kriminaalvastutusest ettevaatamatuse tõttu toimepandud kuritegude eest, mis moodustab omaette tervikliku probleemi mitte niivõrd inimelu kriminaalõigusliku kaitse, kuivõrd kriminaalvastutuse aluste, põhjusliku seose jm spetsiifiliste õigusprobleemide valguses. Meid huvitab aga praegu tapmine kui tahtlik kuritegu, põhjused, mis sunnivad ühte

Kain, kus on su vend Aabel?

inimest tõstma kätt teise vastu. Ka siin on probleemide ring väga lai — alates afektiseisundis toimepandud tapmisest ning lõpetades *killer*'i tööde-toimetamisega. Kuid kogu skaala on taandatav siiski ühele küsimusele: kuidas seletada inimese agressiivsust, kuulub see inimloomuse juurde või on omandatud eluajal? Ühest vastust ei ole seni suudetud leida, nagu ei ole õnnestunud täielikult ja lõplikult ära seletada inimloomust üldse. Aga inimene teeb ju vahet hea ja kurja vahel ja seetõttu ei saa ta ka jätta otsimata vastust küsimusele, miks ikkagi Kain tappis Aabeli.

5. *Agressiivsust, nagu kuritegelikkust terveikuna, on püütud seletada bioloogiliste ja sotsiaalsete mõjurite toimega.* Skaala ulatub teatavasti Lombroso kuritegelikkust inimesest stalinistliku kuriteoõpetuse väiteni, et sotsialistlikus ühiskonnas põhjustavad kuritegevust ainult kodanlikud igandid. Veel kuuekümnendatel aastatel vaieldi, kas lisaks neile kodanlikele iganditele võib kuritegevus olla tingitud ka sotsialistliku ühiskonna enda arenguvastuoludest. Kaheksakümnendatel oleme jõudnud tõdemuseni, et paljusid kuritegusid, sealhulgas just isikuvastaseid, ei saa seletada ainult sotsiaalsete mõjuritega. Seega oleme ehk varsti võimelised lülituma mujal maailmas enam kui sada aastat kestnud vaidlusse: millised tegurid, päritud või elu jooksul omandatud, mõjutavad rohkem inimese käitumist.

On teatud isikuteriing, kelle delinkventse käitumise bioloogilisi põhjusi ei ole võimalik vaidlustada. Jutt on näiteks psühhopaatidest, kes on vaimselt haiged, kuid õiguslikult süüdivad. Laiemas plaanis saame rääkida kuritegevuse ja psüühiliste anomaaliate (seksuaalpatoloogia, ajutraumade järelnähud, alkoholipsühhosisid jne) seosest, mis on leidnud käsitlemist ka Nõukogude kriminoloogias (Антонян, Бородин 1987). Näiteks 29-aastane mees on abielus 36-aastase naisega, kes suhtub temasse emalikult. Sugutung on mehel säilinud, kuid suguakt on praktiliselt võimatu enneaegse ejakulatsiooni tõttu. Üritab seksuaalakti 1—2 korda kuus. Senine ravi ei ole tulemusi andnud,

mistõttu mees on endast väljas, ärritub kergesti ning otsib põhjusi seksuaalaktist hoidumiseks, korraldades naisele sel eesmärgil skandaale ja pekstes teda (Неврозы... 1985: 63—64). Selliseid kaasusi võib meditsiinikirjandusest leida kümneid. Nende analüüs aitab küll selgitada agressiivsuse põhjusi, kuid teeb seda siiski vaid patoloogiale toetudes. Äärmuslikel juhtudel ongi tegemist vaimuhaigete, seega süüdimatutega, kelle poolt toimepandud teod ei ole kuriteod ning kes ei vaja karistamist, vaid ravi. Sellega piirdumine ei vii meid edasi vastuse otsimisel küsimusele, kas agressiivsus tuleb inimesest endast või mitte.

Märksa radikaalsem on seisukoht, et agressiivsus kuulub juba inimloomusesse, küsimus on vaid selles, millal ja mis kujul see avaldub. Iseenesest neutraalse agressiivsuseinstinkti ilmnenemine sõltub paljudest sotsiaalsetest teguritest, näiteks kasvatusel, mis võib julmust kas pärsida või võimendada, samuti muudest keskkonnatingimustest, mis võivad kallutada agressiivsuse positiivses (kasvõi jalgpall) või negatiivses (kuritegevus) suunas. Erinevus nende kahe märgiga suuna vahel aga ei tarvitse olla kuigi suur. Kriminoloogid on täheldanud huvitavat seaduspärasust, mida seletatakse päritud loomuse ja keskkonnatingimuste koosmõjuga (veidi romantilisemalt, aga sisuliselt teaduslikkust välistamata räägitakse päritud ja valitavast saatusel, *Zwangs- und Wahlschicksal*). Päritud loomus kirjutab inimesele ette palju tema elutingimusi, mingil määral elukutse, huvid jne. Kuid kaks sarnase pärandiga inimest võivad neis piires palju ka ise määrata — mingil kujul etteantud piires ning otsustades sealjuures positiivse või negatiivse märgi kasuks. Nii väidetaksegi, et vahe salaküti ja jahimehe, süütaja ja tule-tõrjuja, politseiniku ja kurjategija vahel ei olegi väga suur, et näiteks sõduri ja röövli vahel seisab partisan ja karistussalklane (Middendorff 1984: 15—16). Lisaks rollile seisab aga seaduskuuleka kodaniku ja kurjategija vahel nn mõttekurjategija. Väidetakse vaevalt eksisteerivat inimest,

Kain, kus on su vend Aabel?

kes vähemalt korra ei oleks mõttes oma vastast tapnud. Eriti sageli pannakse mõttemõrvu toime sugupooltevahelistes suhetes. Enamasti julmuseinstinkt sellega ka ammen-dub, ainult väheseid lähevad edasi: ähvardavad oma tule-vast ohvrit, muretsevad kuriteoriista, tekitavad kehavigas-tuse jms. Veel vähem on neid, kes tapmisplaanid teoks tee-vad. Need on inimesed, kellel ei ole õnnestunud end paral-leelrollis piisavalt kompenseerida, keda mõttemõrv ei suut-nud kainestada või kes ei saanud piletit jalgpalli- või jää-hokimatšile (koos sinna juurde kuuluva tribüüni- või tänavakaklusega).

Eelnevalt on käsitlust ehk veidi lihtsustatud. Kuid agressiooni-instinkti olemasolu ei tasu eitada. Sellele vii-tavad ka eksperimentaalpsühholoogide uurimused — näi-teks väidetakse, et umbes 3/4 inimestest võib osava mani-puleerimisega viia selleni, et nad on valmis vägivallate-gudeks neile täiesti tundmatute ja süütute inimeste kal-lal. Ühendriikides üliõpilastega tehtud katsed andsid seda-võrd hirmuäratavaid tulemusi, et mõned endas peituvast julmusest masendatud katsealused üritasid enesetappu (Middendorff 1984: 17—18). Stalinism ja natsism on näi-danud, et tapmishüsteeria võib haarata kogu riiki.

On ka teooriaid, mis seletavad agressiivsust sot-siaalsete põhjustega, eelkõige puuduliku sotsialiseerumi-sega perekonnas. Teatavasti peab just perekonna kaudu toimuma inimese integreerumine ühiskonda, mis muuhul-gas tähendab ka lülitumist inimestevahelistesse suhetesse ning nn empaatiareaktsiooni teket. See on inimese võime mõista teist ning jagada tema tundeid. Emotsionaalse kontakti puudumine imikueas kutsub inimeses esile nn eksistentsiaalse häire seisundi, mis omakorda avaldub hirmuemotsioonina täisealisel inimesel ning on kirjanduse andmetel iseloomulik tapmise eest süüdi mõistetute isik-suse struktuurile (Антонян, Самовичев 1983: 23, 27—28).

Eksistentsiaalne hirm kui kuriteole viiv motivatsioo-niseisund on põhiliselt omane intiimsuhete pinnalt toime-pandud vägivallategudele. Põhjalikumalt on seda prob-

leemi käsitletud tänapäeva kriminoloogia üks klassikuid Ernst Seelig, kes teeb vahet kriisikurjategija ja primitiivreaktsiooniga kurjategija vahel. Mõlemal juhul on tegemist nõrkade, pehmeloomuliste inimestega, kes reageerivad aga hingelistes ummikutes erinevalt. Esimene neist otsib kriisiolukorrast väljapääsu ning leiab selle sageli kuritegelikul viisil, kusjuures kuritegu on tahtlik ja enamasti ka ette valmistatud. Reaktiivne tüüp seevastu käitub afekti mõjul, plahvatuslikult, ning tihti ei tea ta veel hetk enne kuritegu, et ta selle toime paneb (Seelig 1955: 35—36). Intiimsuhete pinnalt toimepandud tapmise korral võime rääkida siin kire- ja afektimõrvast; W. Middendorffi võrdlust kasutades on esimesel juhul tegemist jõega, mis end oma süngi ikka sügavamale sisse uuristab, afekt näeb aga välja kui vesi, mis tammist välja murrab (Middendorff 1984: 20).

Mõlemal juhul iseloomustab kuriteole eelnenud motiiviseisundit ummikust tingitud lootusetus, kusjuures kurjategija läheb välja panusele «kõik või mitte midagi». Selline meeletu tuleneb küll intiimsuhete sasipuntrast, kuid ei ole taandatav lihtsalt armukadedusele. Ehkki kannatanuks osutub kas intiimpartner (ka abikaasa) või võistleja ning kuritegu võib olla põhjalikult ette valmistatud, ei saa eesmärgis näha soovi truudusetule partnerile kätte maksta või võistleja kõrvaldada. Tundugu see veidi paradoksaalne, kuid mitte ainult motiivi, vaid ka eesmärgi tuleb otsida kurjategijas endas: tapmine pannakse toime meeletulisest tõdemusest, et jäädakse üksi. See on väljakannatamatu hirm, mis sunnib inimest tõstma kätt teise inimese, sageli väga lähedase vastu. Ernst Seelig seletab seda eksistentsihirmuga. Inimnatuurile on omane sisemine lõhestatus püüdlustes omaette-olemise ja koosolemise vahel. Kõik me oleme kogenud seda traagilist konflikti «mina» ja «meie» vahel. Ühelt poolt otsib individ üksi-olekut, teiselt poolt vajab ta kontakti inimesega, kes talle kaasa tunneb ja teda mõistab. Sellist elamishirmu ja mitte kunagi päriselt ületatava elujänu vahelist konflikti elab

Kain, kus on su vend Abel?

just mees eriti tugevalt läbi, ta tunneb end liiga nõrgana, et üksinda seda võitlust eksistentsi ja eluväärtuste eest pidada. Liiga tugev on vajadus õnnestava meie-elamuse järele, «ja nii me näemegi, kuidas noored mehed, sealhulgas sugugi mitte kõige halvemad, klammerduvad kogu oma eksistentsihirmu jõuga teise inimese külge, nimetagem teda siis sõbraks, armastatuks või abikaasaks, peasi, et ta teda tõeliselt mõistaks ning oleks kuni lõpuni valmis rõõmu ja kannatusi jagama». Sellise ühenduse juurde kuulub samade tunnetega partner, kuid sellest ütleb tänapäeva noor naine ära. Arusaadavalt ei jää ka tema puutumata «mina» ja «meie» vahelisest konfliktist, kuid naine lahendab selle individuaalsete vajaduste kasuks. Elu mõte ei näi olevat mitte niivõrd teisega koosolemisel, kuivõrd isiklike soovide ja eluplaanide realiseerimises; partneri nõudmised täielikule ühtekuuluvusele näivad talle ülepakututena. Nii püüab ta mehe taotletavast «meie»-kujutlusest lahti öelda ning jätab mehe oma eksistentsihirmus üksi (Seelig 1955: 47—48).

Pole raske märgata, et Seeligi käsitus mehest kui nõrgemast poolest ning naisest kui tugevate isiklike eluplaanidega partnerist, kelle eluõnn ei seisnegi mehele kuulumises, ei lähe just kokku meie tava-arusaamadega sugu-pooltevahelistest suhetest. Võib-olla kehtib ülalkirjeldatu ainult nõrkade isiksuste kohta, mida kriisikurjategija ja reaktiivne isiksus E. Seeligi arvates ju ka on. Igatahes asjaolule, et intiimsuhete pinnalt toimepandud tapmist iseloomustab kurjategijast mehe äärmuslik kiindumine naisesse — oma ohvrisesse, on juhtinud tähelepanu ka teised uurijad (Hirschmann 1955: 30; Rasch 1964: 94—95).

Samasugustele järeldustele on jõutud ka rohketes uurimustes, mis puudutavad vägivalda perekonnas. Et siin tuleb tegemist teha ka muude agressiivsust sünnitavate ja toitvate asjaoludega, siis peatume sellel probleemil lähemalt.

Ka perekonnaliikmete vastu suunatud agressiivsust on püütud seletada psühhopatoloogiliste põhjustega. Tähe-

lepanu väärrib neist teooria, mis väidab teatud naistel olevat kalduvuse masohhismile. Siinjuures ei peeta silmas mitte klassikalist masohhismi, mis väljendub kehalise valu ja seksuaalse naudingu seoses. Enamasti on jutt nn moraalsest masohhismist, mis avaldub naise teadvustamata süütundes ning siit tulenevas vajaduses olla karistatud, taluda kannatusi ja käituda oma mehega allaheitlikult. Sellise käitumise tingib omakorda alateadlik vajadus õigustada oma allasurutud tunge ja nõudmisi. Seega on masohhism naise kaitsereaktsioon surumaks alla oma lubamatuid soove või ka teatud võimalus siduda mees enda külge. Ühe põhjendusena osutatakse ka tõepoolest eksisteerivatele naiste masohhistlikele seksuaalfantaasiatele. Nimelt kujutlevad paljud naised enda peksmist, vägistamist või rituaalset karistamist, kusjuures seda vajatakse orgasmi saamiseks suguühendusel reaalse partneriga või siis masturbeerimisel (Lau, Boss, Stender 1979: 117).

Masohhismiteooria näib olevat Läänes võrdlemisi levinud, ehkki ta on pälvinud ka teravat kriitikat ja mitte ainult naisautorite sulest. Sellele teooriale heidetakse põhiliselt ette sotsiaalse probleemi individualiseerimist, taandamist bioloogilistele või psühholoogilistele faktoritele. Vägivalda perekonnas tuleb vaadata ühiskondlike suhete, sealhulgas perekonnasuhete kontekstis, mis iidsetest aegadest peale rajanevad naise allumisest ning mehe võimutsemisel perekonnas. Naiseliku ja meheliku alge ülemäärane rõhutamine kasvatuses ning naisele ainult koduhoidja ja lastekasvataja rolli omistamine lülitab naise ühiskondlikest suhetest välja ning annab ta mehe voli alla. Ka ülalkirjeldatud masohhistlikud seksuaalfantaasiad ei ole sünnipäraseks, vaid naise sotsiaalse seisundi peegeldus alateadvuses. Pealegi on lubamatu võrdsustada fantaaseeritud ja tegelikkude vägivaldade. Esimesel juhul ei ole naine mitte ohver, vaid situatsiooni looja ja valitseja (Lau, Boss, Stender 1979: 117; Brückner 1983: 21–22; Hilfen... 1981: 21).

Kain, kus on su vend Aabel?

Vägivallatsemist perekonnas, nagu ka agressiivsust tervikuna, on seletatud veel mitmeti. Sageli taandatakse vägivallategude põhjused frustratsioonile, s.t psüühilisele pingele, mis tekib rahuldamata soovidest ja saavutamata eesmärkidest (Middendorff 1984: 15; Wassermann 1975: 25). Huvitav on ka nn ressursiteooria, kus ressursse mõistetakse indiviidi poolt ühiskondlikus elus rakendatavate vahenditena, hõivamaks teatud kohta elus. Ressursina võib esineda anne, intelligents, armastus, aga ka näiteks vägi- vald. Viimasel juhul kasutab mees oma jõhkrust ja vägi- valda selleks, et hõivata kodus perekonnapea roll, mis tal muude vahendite puudumisel teisiti ei õnnestuks (Lau, Boss, Stender 1979: 121).

Loodetavasti ei heida lugeja käesoleva artikli auto- riple ette tahtmatust või suutmatust ühte kirjeldatud teoo- riatest ainuõigeks ning teisi väärateks või koguni eba- teaduslikeks kuulutada. Ma arvan siiski, et selline kohtu- mõistmine ei peaks kuuluma akadeemiliste käsitluste arse- nali, seda enam, et agressiivsust (perekonnas või ka väl- jaspool seda) vaevalt õnnestub üheainsa teooriaga ammen- davalt seletada.⁷ Soov mingit nähtust ainult ühte süsteemi paigutada lõpeb tavaliselt mõttemonstrumiga, mis eksis- teerib vaid iseenese põhjendamise huvides ning mille totaalne väljaarendamine viib ta absurdini. Täiuslikke süsteeme ei ole olemas, inimese käitumist üheainsa teoo- riaga ära seletada ei saa.

6. Oleme seni käsitlenud ühe inimese kuritegelikke ründeid teise vastu. Inimelu kahjustamine ei tarvitse aga alati olla kuritegu. On nimelt teatud juhtumid, mil surma põhjustamine loetakse õiguspäraseks. See probleem taan- dub aga meie kolmandale põhiküsimusele — *kes ja kui- das inimelu õiguslikult kaitseb.*

⁷ Arusaadavalt kehtib see ka kuritegevuse põhjuste kohta ter- vikuna. Väga levinud on nn faktorite teooria, mille järgi ei saagi rää- kida kuritegevuse põhjustest, vaid konkreetsetest teguritest, mis kind- las seoses esinedes põhjustavad kuriteo (Kürzinger 1986: 265). Kuri- tegevuse põhjuste erinevate teooriate kohta vt Кайзер 1979: 184—204; Фокс 1985: 63—220.

Riigi poolt inimesele tagatud õiguskaitse tuleneb inimese kui kõrgeima väärtuse ja inimese puutumatuses põhimõttest, mille põhjendatust iseenesest ei ole nähtavasti vaja hakata kellelegi tõestama. Kuid tegelikkuses saame siiski rääkida vaid põhimõttest, mille saajaprotsendiline realiseerimine ei ole kahjuks võimalik. Õigusteaduses räägitakse kolmest klassikalisest erandist, mil surma põhjustamine on õiguspärane. Need on vaenlase tapmine sõjas, kurjategija hukkamine kohtuotsuse alusel ning tapmine hädakaitse seisundis. Kõik kolm asjaolu rajanevad põhimõttel *elu elu vastu* ning seisnevad sisuliselt elu ohustava (või juba kahjustanud) agressori tapmises.⁸

Sõjavaenlase tapmine on õiguspärane indiviidi tasemel, kusjuures vaevalt on mõeldav küsimuse taandamine sellele, kas on tegemist kaitsesõjaga või agressiooniga.⁹ Lahinguolukorras tegutsev sõdur ei saa vastutada kriminaalkorras armeeülemuste või riigi poliitilise juhtkonna avantüüride eest. Küll tunneb aga rahvusvaheline kriminaalõigus sõjakuriteo ja inimsusevastase kuriteo mõistet, nagu see on formuleeritud Nürnbergi rahvusvahelise sõjatribunali põhikirja artiklis 6 ning kinnistatud rahvusvahelise õiguse üldpõhimõtetenähtena ÜRO peassaamlee 11. detsembri 1946. aasta ja 21. novembri 1947. aasta resolutsioonides. Nende sätete kohaselt võib riigi poliitiline või sõjaväeline juhtkond vastutada näiteks agressiivse sõja pidamise kui rahu vastu suunatud kuriteo eest ning iga lihtsõdur inimsusevastase kuriteo eest, kui ta paneb toime vägivallategusid (tapmisi, vägistamisi, röövimisi) rahuliku elanikkonna kallal. Kuid nagu öeldud, ei saa konkreetse sõduri vastutust asetada sõltuvusse sellest, kuhu kaldub vaekausis niisuguses politiseeritud probleemid,

⁸ Erandid inimese puutumatuses ei seonu siiski ainult ründa elu hävitamisega. Abort, eutanaasia ja suitsiid on sellised juhtumid, kus hävitatud elu on ohver. Kuid nagu eespool nägime, seonuvad need probleemid mitte niivõrd inimese kaitse, kuivõrd selle mõistega.

⁹ Kirjanduses on seda siiski väidetud, ehkki põhjalikumalt argumenteerimata (Eser 1977: 399).

Kain, kus on su vend Aabel?

nagu seda on sõja lugemine õiglaseks või ebaõiglaseks, agressiivseks või kaitsesõjaks.

Juriidilistesse üksikprobleemidesse laskumata võime öelda, et hädakaitseõiguse olemasolu, s.t õigust kaitsta end ühiskonnaohtliku ründe vastu, ei ole kunagi põhimõtteliselt vaidlustatud. Hädakaitseõiguse aluseks ei ole mitte niivõrd lihtsalt oht elule, kuivõrd rünne elule. Ründe puudumisel on tegemist hädaseisundi ehk nn Karneadese juhtumiga — ohus on kaks elu ning üks neist päästab end teise hävitamise hinnaga. Selline tegevus on küll subjektiivselt vabandatav, kuid mitte objektiivselt õigustatav ning õigusemõistmine hindab seda kuriteoks, s.t tapmiseks.

Surmanuhtlus on ülalnimetatud eranditest kõige enam vaidlusi põhjustanud, seda enam, et kui sõjavalitseja ja ründaja tapmine on teatud määral paratamatud, siis surmanuhtluse kehtestamine on subjektiivne ning näitab riigi suhtumist inimelu puutumatusse. Surmanuhtlust on püütud põhjendada teooriaga, mille kohaselt mõrvar on ise oma kuriteoga minetanud õiguse elule, s.t asetanud end elu puutumatusse põhimõttest väljapoole.¹⁰ Tegelikult aga ei lähtu need käsitlused ikkagi mitte elu puutumatusse, vaid tema võrreldavusest ja kaalutavusest (Eser 1977: 395). Elu puutumatusse põhimõtte tuleneb õigusest elule kui põhilisest inimõigusest ning selle olemasolu ei saa riiki vaidlustada. Siit tulenevalt ongi paljudes riikides surmanuhtlus kaotatud ning asendatud pikaajalise (enamasti eluaegse) vabadusekaotusega. Kuid lisaks sellele põhimõttelisele tasandile tuleb paratamatult arvestada ka utilitaarset taset, mis seisneb (või arvatakse seisnevat) surmanuhtluse kui kriminaalkaristuse ärahoidvas mõjus. See argument tuleb arvesse neis riikides, kus kuritegevuse tase on kõrge ning raskete isikuvastaste kuritegude osa-

¹⁰ Jutt on ikka surmanuhtlusest tapmise eest. Nende riikide kriminaalõigust, kus inimest võib ka muude kuritegude eest surma mõista, ei saa nimetada teisiti kui feodaalseks (nt nii Karolina kui Nõukogude liiduvabariikide kriminaalkoodeksid näevad ette surmanuhtluse vale-rahategemise, vägistamise, reetmise ja varguse eest).

tähtsus kuritegevuse struktuuris suhteliselt suur. Salastatud, tahtlikult segaseks aetud või lihtsalt võltsitud statistikast hoolimata võib öelda, et ka NSV Liit kuulub selliste riikide hulka. Tundub siiski, et surmanuhtluse preventiivset mõju on üle hinnatud. Näiteks Ühendriikides võrreldi nelja osariigipaari, millest ühes oli surmanuhtlus tühistatud, teises mitte (paaridel oli ühine piir). Neljast paarist ainult ühes kasvas tapmiste osatähtsus seal, kus surmanuhtlus oli tühistatud (Göppingen 1965: 15).

Surmanuhtluse tühistamisega tunnistab riik, et ta ei ole inimelu käsutaja ning et õigus elule on võõrandamatu inimõigus. Sisuliselt on see riigi allumine ühiskondlikust lepingust tulenevatele eetilistele ja õiguslikele põhimõtetele, ehk teiste sõnadega — õigusriik. Viimane aga ei teki tühjal kohal ning teda ei saa kõnepuldist alates homsest välja kuulutada. Muude tunnuste hulgas iseloomustab õigusriiki isiksusekeskne ühiskonnasüsteem. Nii nagu demokraatlik valitsus ei ole oma kodanike tõekspidamiste valvur, nii ei ole ka riik inimeste valitseja. Riik oma parlamendi, valitsuse, parteide ja kohtutega peab käsutama inimese elu kui midagi sellist, mis oli enne teda ja jääb peale teda, ning olema õnnelik, kui ta saab teha kõik selle kõrgeima väärtuse kaitseks. Veelgi enam, kui hobuse eest antakse pool kuningriiki, *mis maksab siis üks riik inimese kõrval?*

Kirjandus

Brückner, Margrit 1983. Die Liebe der Frau: Über Weiblichkeit und Mißhandlung. Frankfurt/M, Neue Kritik

Böckle, Franz 1981. Ungeborenes Leben — zur Disposition gestellt?: Moralthologische Überlegungen zum Schwangerschaftsabbruch. — Schwangerschaftsabbruch als individuelles und gesellschaftliches Problem. Düsseldorf, Patmos, S 122—137

Eser, Albin 1976. Suizid und Eutanasie als human- und sozialwissenschaftliches Problem. Freiburg

Eser, Albin 1977. Zwischen «Heiligkeit» und «Qualität» des Lebens: Zu Wandlungen im strafrechtlichen Lebensschutz. — Tradi-

Kain, kus on su vend Aabel?

- tion und Fortschritt im Recht. Tübingen, J. C. B. Mohr, S 377—414
- Feuerbach, Anselm 1847. Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen Peinlichen Rechts. Giessen, G. F. Heyer
- Göppingen, Hans 1965. Strafe und Verbrechen. Tübingen, J. C. B. Mohr
- Hilfen für mißhandelte Frauen. 1981. Abschlußbericht der wissenschaftlichen Begleitung des Modellprojekts Frauenhaus Berlin. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, W. Kohlhammer
- Hirschmann, J. 1955. Der naturwissenschaftliche Typenbegriff in der Kriminologie. — Kriminalbiologische Gegenwartsfragen, N 2, Stuttgart, F. Enke, S 23—33
- Das italienische Strafgesetzbuch. 1969. Berlin, W. de Gruyter
- Kürzinger, Josef 1986. Die Gewaltkriminalität in der Bundesrepublik Deutschland: Kriminologische Aspekte. — Zweites deutsch-polnisches Kolloquium über Strafrecht und Kriminologie. Baden-Baden, Nomos, S 251—269
- Lau, Susanne, Sieghild Boss, Ursula Stender 1979. Aggressionsoffer Frau: Körperliche und seelische Mißhandlung in der Ehe. Hamburg, Rohwolt
- Middendorff, Wolf 1984. Kriminologie der Tötungsdelikte. Stuttgart—München—Hannover, R. Boorberg
- Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karl's V. 1883. Leipzig—Heidelberg, C. F. Winter
- Rasch, Wilfried 1964. Tötung des Intimpartners. Stuttgart, F. Enke
- Rein, Wilhelm 1844. Das Criminalrecht der Römer. Leipzig, K. F. Köhler
- Roxin, Claus 1981. Entwicklung und Stand gesetzlichen Regelung des Schwangerschaftsabbruches. — Schwangerschaftsabbruch als individuelles und gesellschaftliches Problem. Düsseldorf, Patmos
- Seelig, Ernst 1955. Der kriminologische Typus des primitiv-reaktiven Verbrechers. — Kriminalbiologische Gegenwartsfragen, N 2, Stuttgart, F. Enke, S 34—49
- Saarmann, Karl, Karl Matto 1937. Kriminaalseadustik: Kommenteeritud väljaanne. Tallinn, autorite kirjastus
- Strafgesetzbuch für das Deutsche Reich. 1927. Kommentar von J. v. Olshausen. Bd 2. Berlin, F. Vahlen
- Strafgesetzbuch und Nebengesetze. 1986. Erläutert von E. Dreher. München, C. H. Beck
- Strafrecht der Deutschen Demokratischen Republik: Lehrkommentar zum Strafgesetzbuch. 1969. Bd 2. Berlin, Staatsverlag der DDR

Wassermann, Ludwig 1975. Gewaltkriminalität und Rechtspolitik. — Gewaltkriminalität und Erpressung: Tagungsberichte der Deutschen Kriminologischen Gesellschaft. Hamburg, Kriminalistik Verlag, S 23—32

Антонян, Юрий, Станислав Бородин 1987. Преступность и психические аномалии. Москва, Наука

Антонян, Юрий, Е. Самовичев 1983. Неблагоприятные условия формирования личности в детстве и вопросы предупреждения преступлений. Москва, ВНИИ МВД СССР

Глушков, В. 1987. Ответственность за преступления в области здравоохранения. Киев, Виша школа

Каролина 1967. Уголовно-судебное уложение Карла V. Алма-Ата, Наука

Кайзер, Гюнтер 1979. Криминология: Введение и основы. Москва, Юрид. лит.

Неврозы и сексуальные расстройства. 1985. Воронеж, Изд Воронежского ун-та

Трайнин, Арон и др 1950. Вопросы системы общей и особенной частей социалистического уголовного права. — Советское государство и право, № 10, с 26—38

Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. 1915. Петроград, издано Н. С. Таганцевым

Фокс, Верон 1985. Введение в криминологию. Москва, Прогресс

«Suvel», 1938, puugravüür

GOETHE, HERING JA LAND: VÄLJAKUTSE ESTABLISHMENDILE

Jüri Allik

SISSEJUHATUS

Alljärgnev pakub tagasivaadet teadusajaloo ühele episoodide ahelale, täpsemalt kolme värvitaju kontseptsiooni saatusele. Vaevalt et nokitsemine kitsa eriteadmiste lõigu kallal pakub huvi laiemale publikule, kui sellega ei kaasne mingi laiem sõnum. Vaatlusele tulevad kolme mehe vaated inimese värvitaju olemuse kohta. Nendeks on **Goethe**, **Hering** ja **Land**. Nendest kolmest ajendas kirjutama nende poolt väljapakutud ideede saatuste ilmne sarnasus. Sarnasus on selles, et teaduslik *establishment*¹ (neljas tegelane selles loos) nägi neis ideedes väljakutset, mis seadis kahtluse alla *establishmendi* filosoofia ja eksisteerimisviisi. Sellele väljakutsele reageeris *establishment* üheselt: ideid keelduti vastu võtmast. Kõigil kolmel juhul kulus teaduslikul *establishmendil* aastaid, et harjuda neile esitatud väljakutsega. Alles siis, kui väljakutse irriteerivus kaotas oma teravuse, suutis *establishment* pidada seda mitte väljakutseks, vaid normaalseks küsimuseks, millele tasub otsida vastust. Tulemus on kõigil kolmel juhul ühesugune: valitsev teaduslik *establishment* seedis lõpuks ära talle esitatud küsimused.

¹ Sellel sõnal puudub adekvaatne eestikeelne vaste. *Establishment* tähendab vaimueliidi ja kõrgintellektuaalide kõrval ka institutsionaliseerunud teaduse mentaliteeti ja eelarvamusi.

NEWTONI VÄRVITEOORIA

Newtoni katsed värvidega on ühed kõige ilusamad teaduse ajaloos (Newton 1704): nad näitasid, kui petlik võib olla tavakujutus päevavalgusest: maksimaalselt hele ja värvitu koosneb tegelikult tumedatest ja värvilistest kiirtest. Newtoni katse loogika väärrib meeldetuletamist: kui võtta päikesekiir (pimedasse aknakattesse torgatud nõelaaugu abil) ja lasta see prismasse, siis, läbinud prisma, lahutub ta üksikuteks värvilisteks kiirteks. Kui värvideks lahtijagatud kiired lasta uuesti prismasse, siis nad enam edasi ei jagu. Kui lahtijagatud kiired koguda optiliselt tagasi ühte valguskimpu, siis ühinenud värvilised kiired moodustavad jälle värvitu valguse. Newtoni prismakatse eesmärk oli vastata küsimusele, miks ühe eseme värv erineb teise eseme värvist. Kui pinnalt lahkub palju eri värvi osakesi (kiiri), siis Newtoni oletuse kohaselt määrab värvi see kiirtekimp, mis on teistega võrreldes intensiivsem. Valguse osakesed ise ei ole värvilised, kuid neis on olemas dispositsioon (seadumus) või võime kutsuda esile värvitaju. Pole ilmselt vaja kahelda, et värvikiire dispositsiooni ja tekkiva mulje vahel pole lihtseost (et igale füüsilisele osakesele vastaks parajasti üks värvitaju). Newtonile oli igal juhul teada, et värvituna võivad paista spektraalselt täiesti erinevad värvide segud. Üldisemalt võib öelda, et Newton teadvustas täiel määral metamerismi olemasolu: kaks kiirte koostiselt erinevat valguskimpu võivad subjektiivselt omada täiesti ühesugust värvi (see tähendab, et ei leidu ühtegi viisi, mis näitaks, et inimene suudab neid omavahel kuidagi eristada).

Väita seda, et Newtonit huvitas ainult valguse füüsiline loomus, oleks vähemasti ettevaatamatu. Kui vaadata seda, mida teevad tänapäeva värvitaju uurijad oma laborites, siis kahe põhilise uurimisvõtte eest peavad nad tänulikud olema Newtonile. Esiteks: Newton oli see, kes hakkas uurima, mida tähistavad igapäevases keelepruugis sõnad «punane», «kollane», «roheline» jne. Ta lasi oma sõpradel

(oma silmi ta ei usaldanud, kuna ei pidanud neid eriti tundlikeks värve eristama) märkida pliatsiga paberile tekitatud värvispektri need kohad, mis vastavad kõige enam värve tähistavatele sõnadele. Vastuste hajuvus oli mõistetav, kuivõrd Newtoni arvates läheb üks värv sujuvalt üle teiseks. Kuid punase spektri otsas olid vastajate arvamused üsna ühtlikud (Gage 1984: 255). Teine ala, millele Newton oma käe külge pani, on värvide segunemise reeglid. Üldine põhimõte, mis on kätketud Newtoni värvisegude tuletamise reeglistikku, on püsima jäänud praeguseni. Valides spektrist välja üksikuid kitsaid lõike ja neid omavahel optiliselt taasliites märkas Newton, et sel teel on võimalik saada liituvatest värvidest erinevaid värve. Olulisem oli aga see, et igale spektri värvile leidis üks teine värv, millega segunedes tekkis värvitu (valge) valgus. Murdumisnurgad reastavad kõik värvid ühemõõtmelisse jadasse, mida on võimalik kujutada joonlõigul (näiteks sirgel). Värvide segunemise reeglid kõnelevad aga põhimõtteliselt keerulisemast organisatsioonist, ühemõõtmeline joon ei ole võimeline adekvaatselt kujutama seda mitmekesisuse astet, mida ilmutavad segunemise reeglid. Siin on vaja vähemalt kahte mõõdet. Newton valis värviruumi kujutamiseks ringi. Puhtad spektritoonid asetsevad ringjoonel ja kõikvõimalikud segud ringjoone sees. Ringi keskpunkt omab erilist tähendust: see on värvitu (valge), mis tekib siis, kui segunevad diagonaali otstes olevad vastandvärvid. Segunemise reegli valikul tegi Newton jällegi õige otsuse: kui segunevad värvid määratlevad geomeetrilise kujundi, mille otspunktid paiknevad ringjoonel, siis tekkinud värvi tähistab selle kujundi raskuskese (diagonaalil on selleks mõistagi ringi keskpunkt).

GOETHE VÄRVIÕPETUS

Goethe tulekuks oli Newtoni värviteooria valitsev. See oli teadusliku *establishmendi* maailma-

Väljakutse establishmendile

vaade. See ei olnud mitte üksnes mingite väidete kogum mingi osa kohta ümbritsevast maailmast, vaid ka respektieritud moodus, kuidas selliseid teadmisi saada ja miliste kanalite kaudu muuta neid *establishmendi* ühisteadmiseks. Ilmselt mõnigi seik Goethe opositsioonis Newtoni värviteooria vastu on tingitud protestist suletud *establishmendi* vastu, kes ei kippunud teda avasüli omaks tunnistama. Kuid sellest ei tahaks siin pikemalt kõnelda.

Goethe värviõpetus on kogum lauseid, mis ütlevad midagi mitmete üsna erinevate asjade kohta. Tinglikult võiks need asjad jagada kolmeks:

- 1) Valguse füüsiline olemus;
- 2) Tunded, mis tekivad inimesel, kui ta näeb üht või teist värvi;
- 3) Värvide tajumine ja tajumise iseärasused.

Esimese rühma väited käivad Newtoni prismakatsete kohta ja on üsna ilmsesti valed. Näiteks seda, miks Goethe ei saanud värvispektrit hajutatud valgusvälja asetatud prismaga, on lihtne seletada Newtoni katse loogikaga: eri suundade all prismasse sisenevad eri värvi kiirte käigud kattuvad omavahel ja annavad liitudes taas värvitu valguse. Teise rühma väited, mis ütlevad midagi selle kohta, mis tunne tekkis Goethel, kui ta mõnda värvi laiku vaatas, on liialt esoteerilised, et huvi pakkuda. Erandi moodustavad ehk need Goethe kirjeldused, kus ta kõneleb värvide kokkusobivusest. Oli vaja aega ja suuremat saksa pedantsust, et luua korda värelevates tunnetes, mis tekivad eri värvikombinatsioonidest (*Gefühlsbetonung der Combinationen*) (Cohn 1894). Vahest pakub huvi seegi, et selle liini jätkajaks on olnud Tartuga seotud Wilhelm Ostwald, kes 1918. aastal avaldas raamatu «Värviharmonia» (Ostwald 1918). Teine lugu on Goethe väidetega, mis kõnelevad midagi selle kohta, kuidas inimene **tajub** värve.

«Entwurf einer Farbenlehre» (Goethe 1810) sisaldab hulga tähelepanekuid värvitaju seaduspärasuste kohta. Paljusid neist kirjeldab Goethe ühena esimestest, mõnin-

gaid aga kindlasti päris esimesena või detailsemalt kui keegi tema eelkäijatest. Siinkohal on kohane tuua väike valik nähtustest, mille olemasolu oli Goethele teada.

(1) Värvilise sõltuvus teiste esemete värvist. Minge ühe pinna nähtav heledus ja värvitoon sõltub teda ümbritsevate esemete omadustest. Näiteks võib mingi pind paista heledamana või tumedamana olenevalt taustast: mustal taustal näib üks ja seesama hall ring palju heledam kui valgel taustal. Esemel värv sõltub teda vahetult ümbritseva ala värvist. Kui teha muster vahelduvatest hallidest ja punastest triipudest, siis värvuvad hallid ribad punakaks.

(2) Värvilise järeltoime. Peale kestvat värvilaigu vaatamist tekib neutraalsel (hallil) foonil järelkujund, mis on värvitud vastandvärviks (punasest esemest tekib roheline järelkujund, kollasest sinine jne).

(3) Värvilise sõltuvus üldisest valgustusest. Värvikonstantsuseks nimetatakse seda, et mingi ese säilitab oma nähtava värvi erinevates valgustustingimustes (kui muutub valgusallika intensiivsus ja spekter). Konstantsus ei ole aga kunagi täielik: ühe ja sama eseme värv paistab erinevana päevavalguses ja videvikus. Samuti muutub eri värvilise pindade nähtav heledus: punased pinnad paistavad videvikus sinistest suhteliselt tumedamatena. Viimast nähtust tuntakse Purkyné nihkena ja selle kirjeldaja sai idee Goethet lugedes (Gage 1984: 255).

(4) Värvitaju anomaaliad. Inimeste võime tajuda värvi ei ole ühesugune. 1777. aastal kirjeldas Joseph Huddart vendi Harriseid, kes suutsid vahet teha vaid siniste ja kollaste toonide vahel. 1798. aastal uuris John Dalton ennast ja oma värvipimedat venda. Täpselt samal aastal kirjeldas Goethe sarnast värvipimedat perekonda, kuid pidas ekslikult protanoopiat (daltonismi) sinise värvi tajupuudulikkuseks (Jaeger 1969). Ilmselt võib Goethet pidada värvitaju testide loojaks: ta joonistas pildi, mida protanoobid peavad erinevalt normaalsest silmalt kaootiliseks joonte koguks.

Väljakutse establishmendile

Kõigi nende ja mõnede teiste kirjelduste ühiseks jooneks on see, et nad demonstreerivad värvitaju fundamentaalset omadust: mingi pinna nähtav värv ei sõltu ainult sellelt pinnalt lähtuvate kiirte spektraalsest kompositsioonist. Goethe tähelepanekute mõte näikse olevat osutamine võimalusele, et füüsiliselt kaks täiesti ühesugust eset (pinda) võivad erinevates tingimustes olla täiesti erinevat värvi. Näiteks ühtemoodi hall pind võib naaber-alade mõjul värvuda punakaks, rohekaks vms.

See võiks tunduda näitena, et värv ei sõltu pinnalt lahkuva valguse spektrist. Tõepoolest, mõlemalt halli pinna tükilt lahkub ühesuguse spektriga valgusvoog, kuid nende nähtav värv on erinev. Selline arutluskäik on tüüpiline ja kordub perioodiliselt nägemise uurimise ajaloos. Selle mõttearenduse näilik tapvus ja loogilisus põhineb täielikult unustamisel. Seda arendades unustatakse, et üks mõttekäik varem kõneldi «erinevatest tingimustest». Kui lähemalt analüüsida, mida erinevate tingimuste all mõeldakse, siis on selleks kas üldise valgustatuse muutus või naaberesemete värvi muutused vaatluse hetkel või vahetult enne seda. Teisiti, erinevad tingimused ei ole midagi muud kui valguse koostise muutused kujutises endas. Seega ikka need samad «eri värvi kiired», mis lahkuvad esemete pinnalt. Goethe tähelepanekute sisu näikse olevat hoopis selles, et mingi eseme värv ei sõltu üksnes tema pinnalt lahkuva valgusvoo spektrist, vaid ka teiste, talle ajas eelnevate või temaga üheaegselt nägemisväljas olevate esemete värvist. Tajutav värv ei ole lokaalne ühe eseme omadus, vaid globaalne omadus, millesse annavad panuse kõik esemed, mis jäävad nägemisvälja. See on tavatu argiteadvuse seisukohalt. Naljakas oleks mõelda, et õuna maitse või kõvadus sõltuks sellest, kas õun on laua peal või mitte. Kuid n ä h t a v v ä r v sõltub just sellest, mil-
liste esemete taustal ta asetseb.

Goethele ei meeldinud see viis, kuidas Newton looduse käest andmeid välja pressis. Newtoni prismakatse on osavalt konstrueeritud piinapink, millel loodust üle kuula-

takse. Sellistes ahistatud tingimustes võib ta lõpuks üles tunnistada mida tahes. Loodus ei ole kaval ega peida ennast oma ilmingute varju. Seepärast Newtoni väide selle kohta, et valge valguse taha on ennast peitnud kõik värvid, tundus lihtsalt absurdsena. Värv peab ennast selgelt ilmutama mõnes nähtavas ilmingus. See ilming on värvi esinemine ehedal ja katmatul kujul. See on see, mida Goethe nimetab *Urphänomen*'iks. Newtoni prismakatsed ei ole midagi muud kui šarlataansus. Newtonit ennast on Goethe tituleerinud kasakate hetmaniks.

Kuidas teaduslik *establishment* reageeris Goethe mõtteavaldustele värvi olemuse kohta? *Establishmendi* teooria pidas ennast Newtoni õigusjärgseks. 1802. aastal, veidi enne Goethe värviõpetuse ilmumist, oletas Thomas Young, et inimese võime eristada värve põhineb silma põhjas olevatel elementidel, mida on mitut liiki. Kui tänapäevastada selleaegset kõnepruuki, siis tuleks öelda: kolme liiki *retseptoreid*. Iga elemendi liik on häälestunud ühele kindlale värvile. Puht loogiliselt arutledes on selge, et värvi valivate elementide (retseptorite) liikide arv ei saa olla liialt suur, Suure arvu liikide korral jääks eri liiki retseptoreid liialt hõredaks. Mõistliku võimalusena pakkus Young välja arvu kolm, mis osutuski (mitte päris juhuslikult) õigeks arvuks. Selle üheks järelduseks on arusaadavalt see, et kõik värvitoonid on võimalik saada kolme algvärvi segamise teel. *Establishmendi* teooria arengu seisukohalt on olulised Hermann Grassman ja James Clerk Maxwell, kes suutsid värvide segistamise meetodid viia nõutava rafineerituseni. Maxwellist alates muutus värvi-teooria **arvuliseks** teaduseks, mille põhiprobleemiks on see, millistes proportsioonides kombineerida kolme lähtearvu (lähemalt vt Judd, Wyszecki 1975). Kolmeliikmeline värvi-teooria muutus *establishmendi* ametlikuks «usuks» pärast seda, kui Helmholtz sellele oma toetuse andis. «Füsioloogilise optika alustes», mis ilmus 1866. aastal, pühendab Helmholtz ootamatult palju ruumi Goethe värviõpetuse esitamisele ja kriitikale. Tema sõnade kohaselt põhjustas

Väljakutse establishmendile

«Farbenlehre» Saksamaal sensatsiooni, peamiselt küll seepärast, et enamik inimesi ei ole tuttav teadusliku uurimise rangusega ja järgib meelsamini meelelisemat ja kunstipärasemat aine-esitust kui matemaatilisi ja füüsikalisi abstraktsioone kuivas esituses. Goethe edule aitas kaasa ka Hegel, kes ihkas näha igas naturaalses ilmingus teatud ideed või loogilise mõtte arenguastet (Helmholtz 1911: 96). Siia võib lisada veel teisegi filosoofi, kes dispuudis Newtoniga võttis Goethe oma täieliku kaitse alla. See oli Schopenhauer. Helmholtz peab Goethe värvide tekkimise põhjendust varjudest (tumenemisest) segaseks: puudub igasugune seletus sellele, mis valgusega juhtub, kui temas tekivad värvid. Üleüldse ei ole Goethe õpetus nähtuse füüsikaline seletus, vaid nähtuse kujundlik illustreerimine (*bildliche Versinnlichung*). Oma seletustes ei lähe Goethe välja vahetute tajude maailmast. Füüsikaline seletus, vastandina sellele, eeldab aga toimivate jõudude kirjeldamist, mis ise ei saa olla meeltega tajutavad, sest nad on mõistuse objektid.

Mis sai aga värvitaju nähtustest, mida Goethe kirjeldas oma töödes? Enamus neist vaikiti maha. Mõni lihtsam (näiteks Purkyně nihe) leidis endale tõsise uurija, kes asetas ta arusaadavasse konteksti. Goethe kirjeldatud värvijärelkujundid ja -induktsiooni (kontrasti) nähtused olid *establishmendile* teada. Kuid nad ei kõnelnud milleski fundamentaalsest, nagu seda olid näiteks värvide segunemise reeglid, mida sai juba arvudes avaldada. Juhul, kui neil ei olnud ilmset seletust, siis tundusid nad teisejärguliste veidrustena, mida Loojal ikka juhtub, kui käsil on midagi nii keerukat nagu värvinägemine. Need polnud seletamist vajavad faktid, vaid artefaktid, millest tuleb püüda vabaneda.

Helmholtzi hinnang oli määrav: värviteaduses (nii psühholoogias kui füsioloogias) mainitakse Goethet vaid harvadel juhtudel. Tüüpiline kontekst, milles Goethe nimi ette tuleb, on selline: juba Goethe märkas seda nähtust ja on seda kirjeldanud «Värviõpetuses». Jälge teoreetilise

mõtte arengule on raske avastada. Tõenäoliselt on see üsna väike.

EWALD HERING JA TEADUSLIK ESTABLISHMENT

Sellise pealkirjaga artikli avaldas Leo Hurvich 1969. aastal (Hurvich 1969). Erinevalt Goethest oli Ewald Hering akadeemiline inimene. Sellele vaatamata tabas teda suuresti sama saatus, mis Goethet: ortodoksne teaduslik *establishment* ignoreeris teda. Heringi vastas seisis titaan: Young-Helmholtzi kolmeliikmeline värviteooria. Oma sirgjoonelisusega võitis ta endale üha enam pooldajaid. Tänu sellele, et värvinägemine on suhteliselt lihtsa ehitusega, oli see esimene taju valdkond, kus põhimõttelistelt küsimustelt jõuti suhteliselt kiiresti tehniliste juurde. Järelikult oli võimalik ettekujutusi värvitajust väljendada arvudes. Matemaatiline vorm andis kolmekomponendi teooriale näivuse tõelisest teooriast. See muutus malliks, mille järgi võis hinnata teadmiste sügavuse astet. Sellelt teaduse olümposelt võis anda lõpliku otsuse Heringi teooria kohta, millel ei olnud oma matemaatilist valemit ette näidata. 1930. aastal kirjutas Leonard T. Troland: Heringi hüpoteesil puudub selgepiirilisus ja seda on raske aktsepteerida kaasaegsete teadmiste valguses närviprotsesside kohta (Troland 1930: 197). Teine sama perioodi suurkuju Selig Hecht ütles Heringi värvitajuteooria kohta, et see põhineb tarbetutel oletustel ja on vale. Thomas Youngi kolme retseptori idee on see baas, millele tuleb ehitada värvitaju teooria (Hecht 1929: 266). Huvitav, et samasugune saatus tabas ka mitut teist Heringi teooriat, näiteks teooria maksa histoloogilise struktuuri kohta (Hurvich 1969: 497). Sarnasus on selles, et läks vaja veel mitut aastakümnet, kuni teaduslik *establishment* jõudis järeldusele: Heringil oli siiski õigus.

Kolmekomponendi teooria oli raskustes terve rea nähtuste seletamisega. Osalise värvipimeduse korral on

Väljakutse establishmendile

inimesel võimatu eristada mõningaid värve üksteisest. Kuid neid eristamatuid värvirühmi on raske kujutada ette mingi ühe retseptoriterühma väljalangemisega. Young-Helmholtzi lihtne kolme — «sinise», «roheline» ja «punane» — algkomponendiga opereerival teoorial pole palju arukat öelda ka selle kohta, miks roheline pinnatükk tekitab punaka järelpildi. Sama võib öelda ka värvikontrasti kohta: miks on naaberpindade värvimuutused just sellised, nagu neid kirjeldas Goethe. Kõigi nende «anomaalsete» nähtustega tegeleski Hering. Ta jõudis lihtsale järeldusele: Young-Helmholtzi värviteooria, sellisel kujul nagu teda esitati, ei seleta äsja mainitud nähtusi. Järelikult ei seleta ta seda, kuidas inimene näeb värve. Kuna ta seda teha ei suuda, siis ta ei saa ka pretendeerida adekvaatse värviteooria nimele. See on lihtsalt vale teooria! Pikka aega levis õpetatud publiku seas arusaam, et Hering eitas kolme retseptoritüübi olemasolu, pakkudes selle asemele neljast komplekti («sinine», «roheline», «kollane» ja «punane»). Tegu on ilmselt lohakast lugemisest tingitud eksiarvamusega. Isegi Helmholtz jõudis oma eluajal tunnistada, et Hering lähtub kolmest valgustundlikust substantist inimese silmas. Need silma põhjas olevad kolm fotokemikaali moodustavad valgust vahendava keskkonna (*Empfangstelle*), mitte need tajusubstantsid, millega opereerib inimese nägemine. Tajusubstants (*Sehsubstanz*) ei koosne aga mitte kolmest, vaid neljast primaarvärvist, mis on koondatud kahte vastandpaari: roheline-punane ja sinine-kollane. Need paarid saadakse erinevatest fotokemikaalidest kombineerumise teel. Seega pole tajuteooria küsimus enam retseptorite arvus, vaid selles, kuidas neilt saadav andmestik organiseerub värvitajuks. Heringi fundamentaalne idee oli vastandlikkus. Vastandlikkuse algebraliseks avalduseks on ühe suuruse lahutamine (subtraktsioon) teisest suurusest. Hering oletas, et närvisüsteemis võivad reaktsioonid liituda vastandmärkidega. See aga viis tolle aja füsioloogia jaoks vastuvõtmatu järeldusele: närvikiud ja -rakud edastavad nega-

tiivseid väärtusi. Värvide segunemise seadused peaksid sel juhul lisaks positiivsetele suurustele sisaldama ka miinusmärgiga spektrivärve. *Establishmendi* jaoks oli see liig. Apelleerides selle aja füsioloogiale, tunnistati Heringi hüpotees ebateaduslikuks. Sellest hetkest, kui Troland langetas *establishmendi* verdikti Heringi kohta, kulus veel kümmekond aastat, kuni füsioloogia lõpuks jõudis järele Heringi lihtsale ja geniaalsele oletusele, et närvisüsteemis on olemas veel ka pidurdus. Praegu tundub tolleaegsete füsioloogide hirm lahutamise ja negatiivsete arvude ees mõnevõrra naljakaski. Heringi värviteooria triumfiks loetakse tihti seda, et füsioloogid leidsid ahvi nägemissüsteemis üles Heringi tüüpi rakud, mis «näevad» värve vastandpaaridena. Füsioloogia autoriteet (õigemini piiratus) tuuakse nüüd teoreetilise idee kinnituseks, kuigi kümmekond aastat enne seda oli see peamine vastuargument. Kes võib kinnitada, et füsioloogid ka seekord ei eksi? Märksa olulisem on abielupaar Dorothea Jamesoni ja Leo Hurvichi panus Heringi rehabiliteerimisse. Nad näitasid, kuidas anda Heringi teorialle arvuline kuju. Lähtetingimused on põhimõtteliselt samad, mis Helmholtzil. Kolm erinevat fotokemikaali vastavad erineva elavusega eri värvi laikudele, mida võib kujutada kolme arvuga. Kui Young-Helmholtzi teoorias neid kolme arvu liidetakse, siis Heringi teoorias tuleb nendega natuke rohkem kombineerida, lisaks liitmisele ka omavahel lahutada. Kui Heringi teooria oli muudetud **arvutatavaks** teooriaks, siis selgus, et ta suudab hõlpsasti seletada ja ennustada ette värvitaju seaduspärasusi. Mis kõige olulisem, teeb seda paremini kui Helmholtzi teooria (Hurvich, Jameson 1957).

Mis põhjustas siis ilmselt õige teooria ignoreerimist nii pika aja vältel? Ühest põhjusest oli juttu: oletatavad negatiivsed suurused tundusid sobimatutena *establishmendi* üldisesse mudelisse. Närvikiudu kujutati passiivse juhtmena, mis kas saatis teate edasi või ei saatnud, kuid kindlasti ei saatnud ta negatiivseid teateid. Teine põhjus

Väljakutse establishmendile

on selles, et Helmholtzi teooria on küll vale, kuid ilmselt lihtsam. Helmholtzi entusiastlikud pooldajad ei saanud pikka aega aru, et see polegi t a j u m i s e teooria. Kontseptsioon, mis väidab kolme erinevatel lainepikkustel tipneva neeldumiskõvera olemasolu ja ei ütle midagi selle kohta, mis juhtub nende neeldumiskõveratega edasi, pole värvitaju teooria. Paremalt juhul on see kolorimeetriline kontseptsioon selle kohta, kuidas kolmekihiline valgustundliku aine tükki reageerib valgusele. Mõnikord kõnelatakse, et Helmholtz on õige võrkkesta tasemel, aga Hering natuke kõrgemal, kusagil silma ja ajukoore vahepeal. See pärast mõlemad nagu täiendavad teineteist. Midagi rumalamat on raske välja pakkuda. Mõlemad kirjeldused pretendeerisid selle seletamisele, kuidas inimene näeb värve, milline on värvi kood. Siin ei saa olla mõlemal õigus. Ajaloolises perspektiivis oli Hering tõele märksa lähemal kui tole aja *establishmendi* maailmavaadet kehastanud Helmholtz (Hurvich 1969: 508).

EDVIN LAND JA RETINEKS

Edvin Herbert Land sündis 7. mail 1909. aastal Bridgeportis, Connecticuti osariigis. Land on geenius. Suure hulga tema leiutatud asjade seast piisab polaroidi ja kohese kuivilmutusega fotograafia nimetamisest. 1937. aastal asutas ta firma «Polaroid», mille fundamentaal-uuringute osakonna juhatajaks oli ta ligi pool sajandit. Pärast seda, kui Land oli 1955. aastal müügile saatnud «Polaroidi» must-valge-kaamera, asus ta kohe looma värvikaamerat. Asudes uurima «Polaroidi» värvikaamera loomise võimalust, otsustas Land korrata Clerk Maxwelli katseid 1861. aastast, mis panid aluse värvifotograafiale. Maxwell tegi ühest ja samast vaikelust kolm must-valget slaidi, kasutades iga kord erinevat värvifiltrit: punast, rohelist ja sinist. Kui kolm must-valget slaidi projitseerida tagasi üheks kujutiseks, nii et iga projektori ette asetada vastav värvifilter, siis taastub pilt kõigis oma värvi-

des. See, mida Land märkas, oli aga see, et sinise projektori panus värvipilti on üsna väike. Pilt on küllalt värviline ka kahe slaidi kokkuliitmisel. Landi kolleeg Meroë Morse märkas seejärel, et ka rohelise filtri võib projektori eest ära võtta. Füüsiliselt ei olnud tekkivas kujutises midagi peale must-valge jaotuse, mille andis üks projektor, ja erinevas astmes punase valguse, mille läkitas kujutisse teine projektor. Seega võiks oodata, et vaatleja näeb pildis vaid punaseid, valgeid, roosasid ja musti toone. Nähtav pilt tuli aga üle ootuste värviline. Nähtava pildi sõnalistes kirjeldustes kasutati kümneid erinevaid värvinimesi, mille esinemine pildis oli igatahes uskumatu (McLaren 1986: 378). Land demonstreeris leitud mitmetes Ameerika ja Inglismaa teaduslikes ühingutes. Peagi pärast tulemuste kirjeldust teaduslikus väljaandes (Land 1959) hakkas Landi demonstratsioonide vastu huvi tundma ka laiem publik. Iseloomulik on hinnang, mille andis ajakirja «Fortune» reporter 1959. aastal: värviteooria, mis püsis vankumatult 300 aastat, on ootamatult kõikuma löönud. Teadlased alates Newtonist on olnud täielikus eksituses küsimuses, kuidas silm tajub värve. Kõik õpikute ja käsiraamatute osad, mis käsitlevad värvi, tuleb uuesti kirjutada (McLaren 1986: 378). Land oli esitanud väljakutse *establishmentile* ja sensatsiooni ihkav publik ei olnud mõistagi *establishmendi* poolt. See meenutab väga Goethe värvioõpetuse populaarsust: ajakirjanduse kangelaseks on ikka tunnustamata geenius, keda akadeemiline teadus taga kiusab.

Millise järelduse tegi Land oma kahevärvi projektsiooni katsetest? 1959. aasta «Scientific Americanis» ütleb ta, et kahest infopaketi piisab täiesti värvide nägemiseks. Kolmekomponendi teooria ei ole küll ekslik, kuid tal on väga vähe ühist sellega, kuidas inimene normaalses oludes värve näeb. *Establishment* tegeleb värvilaikudega, täpsemalt isegi ainult kahe laiguga, püüdes neid omavahel võrdsustada. Irooniat ei ole selles kirjelduses mitte raasugi. Kõik on absoluutselt täpne: rahvusvaheline

Väljakutse establishmendile

värvistandard on tõesti loodud keskmise vaateleja põhjal, kes võrdsustab kaks kahe- või kümnenurgakraadise läbimõõduga ringi värvi. Välja on käidud teadusdissidentide suurim trump: *establishment* uurib asju kunstlikes, ebaloomulikult ahistatud tingimustes. *Establishment* uurib nähtusi väljaspool nähtuste ökoloogiliselt loomulikke ilmnenemise tingimusi. Selle kohta, kuidas toimub värvide tajumine, oli Landil öelda järgmist: kujutise mingi lõigu värv ei sõltu lainepikkustest, mida see kujutise lõik peegeldab. Normaalse nägemise tingimustes tehakse ümbrusest kaks «must-valget» värvitõmmist (slaidi) läbi erinevate värvifiltrite, mille osa etendavad silma fotokemikaalid. Nii on roheline pind hele «rohelisel» slaidil ja tume «punasel» slaidil. Iga värvitõmmis registreerib heleduse jaotuse oma lainepikkuste alas. Teiste sõnadega, kaks slaidi erinevad heleduste suhtelise jaotuse poolest. See koht, kus nägemissüsteemis tekib värv, võtab arvesse heleduste suhteid selles kahes (või ka rohkemas) slaidis, kusjuures arvesse ei lähe ainult suhted mingis ühes pildi kohas, vaid arvesse võetakse suhted ka valguse üldhulkade vahel eri värvitõmmistes. Seega mingi lapi «rohelisuse» määrab ära see, kui palju ta on «rohelisem» kujutise ülejäänud lõikudest. Kuna Land ei teadnud, kus see koht on, kus värv tekib, kas võrkkestas (reetinas) või ajukoores (korteksis), siis nimetas oma oletatava värvimasina sootult **retineksiks** (Land 1964).

Kui teadmishimuline seltskond oli Landi efektsetest demonstratsioonidest vaimustatud, siis *establishmendile* ei meeldinud retineks üldse. Keith McLaren, kes on dokumenteerinud akadeemiliste värviuurijate reaktsioone, tõdeb, et kogu värviuurimise ajalugu ei tunne sellist üksmeelset kriitikalainet (McLaren 1986: 379). Kümnetest reageeringutest valin meelega välja Hurvich-Jamesoni (1960: 104—105) oma, kes olid teinud nii palju teise *establishmendi* poolt tõrjutu, Ewald Heringi rehabiliteerimiseks: Landi «täisvärviline» kaheslaidi projektsioon, mis nii kõitis publiku tähelepanu, ei ole vähem ega rohkem kui üheaegne

värviinduktsioon või värvikontrasti nähtus. Kuigi tavaliselt näidatakse seda lihtsamate kujutistega, on ta iseenesest hästi teada. 1878. aastal tegi Joseph Plateau kokkuvõtte selle nähtuse ajaloost, mis küünib tagasi vähemalt Leonardo da Vincini. Värvitud varjud, mida Goethe on põhjalikult kirjeldanud, ja värvikontrast on olnud selleks tüliõunaks, mida on püüdnud ühelt poolt jagada need, kes järgivad Helmholtzi traditsiooni, ja teisalt Hering, kes otsis seletust vastastoime mehhanismides. Land lihtsalt taasavastas vana tuntud nähtuse, tõi, tundmata ära tema olemust, ja pakkus selle välja efektses dramaatilises avaldusvormis.

Establishmendi tõrjuvus ei paistnud heidutavat Landi. «Polaroid» saatis edukalt turule oma värvikaamera. Land ise jätkas kõige muu kõrval värvitaju uurimist. Juba 1964. aastal oli ta sunnitud mõnema, et Thomas Youngil oli siiski õigus: täielikuks värvinägemiseks on vaja vähemalt kolme fotokemikaali. Seega oli väljakutsuja muutunud leplikumaks ja püüdis määratleda oma kohta värvuurimise ajaloos. Leppimatuks näib ta jäävat vaid Newtoni suhtes. Otsese vastulausena sõnastab ta retineksi teooria esimese postulaadi järgmiselt: mingi ala värv kujutises ei sõltu sellelt alalt lähtuvate kiirte kompositsioonist (Land 1986: 8). Kuid Landi akadeemilise saatuse otsustasid ära reeturid *establishmendist* endast. Esimene ülejooksik oli 1981. aasta Nobeli preemia laureaat David Hubel, kes koos Landiga uuris patsienti, kellel vasak ajupoolkera oli operatiivselt lahutatud paremast poolkerast. Sellise unikaalse patsiendi varal võisid nad näidata, et retineksi asukohaks on ajukoor (lähemalt vt Land 1986). Teiseks kapitulandiks osutus David Ingle, kes prestiižikas ajakirjas «Science» avaldas artikli: «Kuldkala on retineks-loom» (Ingle 1985). Kuldkala oli treenitud toitu valima kindla värviga luugist. Kala leidis õige värvi üles ka Landi kuulsas kahe (punase ja must-valge) slaidi projektsioonis.

Väljakutse establishmendile

Teiseks põhjuseks Landi ja värviteaduse *establishmendi* leppimises oli Land ise. Loomulikke tingimusi esindavate vaikelude asemel võttis ta kasutusele värvilised mattpaberid, millest ta ladus kokku kollaaži, kus iga värviline ristkülik külgnes paljude teiste värvilappidega. Tänu selliste piltide sarnasusele Piet Mondriani maali-dega, hakati neid kutsuma *mondrian*'ideks. *Mondrian*'ide kasutuselevõtt tähendas seda, et kujutised muutusid mõõdetavaks. Isegi kui *mondrian* koosneb kümnetest erinevatest lappidest, ei kujuta nende mõõtmine eriti suurt probleemi. Leidur Land konstrueeris spetsiaalse optilise hiire, mis üle kujutise joostes mõõdab valguse hulga mingis lainepikkuse ribas (Land 1986: 15). Pole kahtlust, et *mondrian* on hulga keerulisem kahest kümnenurgakraadisest ringist, kuid vahe on siiski vaid hulgaline. *Mondrian*'ide kasutuselevõtul olid kaugeleulatuvad tagajärjed: kuna see, mida inimesele näidati, oli arvudes avaldatav, siis tekib loomulik soov üritada välja arvutada seda, mida inimene näeb. Seda Land loomulikult ka tegi, pakkudes välja **retineksi algoritmi**, mis pildilt mõõdetud arvudest tuletab nähtava värvi numbrilise väärtuse. Värvilise numbrilise väärtuse number on igati korrektne väljend, sest numbriga on kodeeritud värvid Munselli värviatlases. Siin pole mõtet reprodutseerida seda arvutuse skeemi, mis matkib inimese (ja vähemasti kuldkala) värvinägemist. Tuum on aga lihtne: selleks, et ennustada ette, milline on mingi lapi värv kujutises, on tarvis leida kolm arvutust. Kolmes erinevas lainepikkuste alas (seega läbi «punase», «rohelise» ja «sinise» filtri) tuleb määrata kujutise pinnalt lahkuv valguse hulk. Valguse hulk, mis lahkub vaadeldavalt lapilt, tuleb jagada (normeerida) valguse hulgaga, mis lahkub kogu ülejäänud pildi osadelt. Need kolm normeeritud arvu määravadki lapi nähtava värvi.

Nagu näha, ei erinegi retineks kuigi palju tüüpilisest *establishmendi* teooriast. Kui Newton-Helmholtzi värvisegunemise reeglid liitsid arve, mis iseloomustasid ühe lokaalse pinnatüki värvi, siis Landi tehtud uuendus ütleb,

et kõik teised pinnatükid tuleb samuti arvesse võtta. Nagu ma püüdsin eespool näidata, oli Goethe ja Heringi taotluseks võtta arvesse just neid teisi kujutise tükke. *Establishmendi* rahu rikkujast on saanud selle tüüpiline esindaja. Viimases värvitajule pühendatud ülevaates Landi enam ei noomita. Ta on võtnud koha sisse teiste uurijate seas (Boynton 1988: 91). Koha sissevõtmisel normaalses teaduses on mitmeid tagajärgi. Kõik see, mida teed sina, on kättesaadav ja korratav kellegi teise poolt. Erakordne muutub korratavaks, unikaalne muutub rutiinseks ja põhimõtteline muutub tehniliseks. Kui on ette antud, millest lähtudes ja mida arvutada, siis ei või keegi kindel olla, et kusagil ei leidu veelgi parem arvutaja. Just see juhtuski Landi retineksiga. Kõigepealt ilmusid need, kes pakkusid välja mõnevõrra erinevad arvutamise eeskirjad, mis samuti näisid edukalt ennustavat inimese poolt nähtavaid värve. Seejärel ilmusid need, kes näitasid, et Landi pakutud skeem ei ennusta õigesti nähtavaid värve (Brainard, Wandell 1986; Arend, Reeves 1986). Brainard ja Wandell kirjutavad: «Me jõuame järeldusele, et retineks ei ole värvikonstantsuse algoritm (mida inimene kasutab) ja seega ei ole see adekvaatne mudel selle kohta, kuidas toimib inimese nägemine» (1986: 1657). Teadusliku žargooniga harjumatu lugeja ei tohi end heidutada lasta otsuse karmusest («ei ole adekvaatne mudel»). Tegelikult tähendaks see midagi umbes sellist: retineks on mõistagi mudel ja isegi üsna hea mudel. Enamikul juhtudest annab ta päris rahuldavaid ennustusi selle kohta, kuidas silm hindab värve. Kuid meie leidsime ühe piirjuhu, kus retineks hakkab valetama. Kui ta isegi ühel juhul sajab valelt, on ta siiski vale. Tuleb selgeks teha, mis on mudelis vale. Kui see on selge, siis võib otsustada, mida teema muuta, et teda adekvaatsemaks teha. Sõrendatud seesütlev kääne ei tulnud juhuslikult: kriitika tuleb seest, mitte väljast. Teaduslikul *establishmendil* on oma probleemid lahendada. Kuid see on juba teaduse sisene asi ja ei paku laiemale lugejaskonnale huvi.

KOKKUVÖTTEKS

Minu loo negatiivseks kangelaseks sai teaduse *establishment*. Vahelduvad inimesed, kes kehastavad teaduse panteoni, kuid ignorantsus jääb samaks. Thomas Kuhni mittelugenud inimene võib naiivselt küsida, miks üldse tekib selline konservatiivne teaduse eliit, mille autoriteediga tõrjutakse tagasi arukad ideed. Olukorra dramaatilisust toonitab veel seegi, et *establishmenti* kuuluvad tavaliselt targad inimesed, kelle professionaalne kvalifikatsioon on isegi kõrgem kui väljakutse esitajal. Pole kahtlust, et Helmholtz oli värvi uurimiseks paremini ette valmistatud kui Goethe, kuid ta ei näinud Goethe loodusvaatlustes seda, mis tema lähenemise liialt lihtsustatuks kuulutavad. Troland ja Hecht hülgasid Heringi elegantse idee ainult tänu oma aja impotentse füsioloogia liigsele usaldamisele. Hurvich ja Jameson, kes füsioloogia suhtes nii kergeusklikud ei olnud, nägid Heringi idees põhimõttelist lahendust küsimusele, kuidas inimene näeb värve. Kui aga areenile kerkis Land, siis ei tundnud nad ära küsimust, mis neile oli esitatud: milline on mingi kujutise osa värv, kui selles on veel palju teisi värvilisi osi? Neil oli põhimõtteliselt õigus, et tegemist on juba tuntud kontrasti- või induktsiooninähtusega. Kuid läks ikkagi vaja Landi, kes pakkus välja retineksi arvutamise eeskirja. *Establishmendi* filosoofia on ilmne: teadus tuleb hoida **tuntud** nähtuste ja **äraõpitud** uurimisevõtete raames. Isegi kui teadlaskond koosneb keskmisest veidi intelligentsematest inimestest, siis omavaheline suhtlemine saab toimuda enamusele **arusaadavas** keeles. Ja see keskmisele arusaadavusele nivelleerimise nõue läheb üsna kalliks maksmaks: paljud väljapaistvad ideed praagitakse välja. Onneks ei ohusta akadeemiline ideede võitlus kedagi füüsiliselt: Goethe jäi edasi suureks poeediks ja Land leiduriks. Hering oli elu lõpuni ülikooli professor ja miski ei takistanud tal saamast Graefe medalit. Samuti polnud neil mingeid raskusi oma ideede avaldamisega, muuseas

establishmendi enda häälekandjates. Lisaks sellele võivad nad märtritena loota publiku kaastundele.

Milline on väljakutsuja käitumisjoon? Taibates *establishmendi* piiratust, on suur ahvatlus teda narrida: deklareerida, et *establishmendi* iidolid on šarlatanid, kaskate hetmanid, kes konstrueerivad vaimseid hiirelõkse, millesse nad meelitavad kergeusklikke. Väljakutsuja ilukõned kutsuvad *establishmendis* esile vaid allergilisi reaktsioone. Varem või hiljem toimub aga leppimine. Kas väljakutsuja ise või keegi teine tõlgib väljakutse *establishmendile* arusaadavasse keelde. Siis selgubki, et väljakutse oli eelkõige lingvistiline probleem: *establishment* ei saanud aru, mida talle püüti öelda, ja väljakutsuja ei olnud tehniliselt küllalt haritud, et ennast arusaadavaks teha. Kui selline tõlge on tehtud, muutub kõik üsna banaalseks: tavatusega silma paistnu muutub ise üheks *establishmendi* esindajaks.

Kirjandus

Arend, Lawrence, Adam Reeves 1986. Simultaneous color constancy. — *Journal of the Optical Society of America, A*, vol 3, pp 1743—1751

Brainard, David H., Brian A. Wandell 1986. Analysis of the retinex theory of color visions. — *Journal of the Optical Society of America, A*, vol 3, pp 1651—1661

Boynton, Robert M. 1988. Color vision. — *Annual Review of Psychology*, vol 39, pp 69—100

Cohn, J. 1894. Experimentelle Untersuchungen über die Gefühlsbetonung der Farben, Helligkeiten und ihre Combinationen. — *Philosophische Studien*, Bd 10, S 562—602

Gage, John 1984. Colour and its history. — *Interdisciplinary Science Reviews*, vol 9, pp 252—258

Goethe, Johann Wolfgang 1810. *Zur Farbenlehre*. Weimar

Hecht, Selig 1929. Vision: II The nature of the photoreceptor process. — *The Foundations of Experimental Psychology*. Ed C. Murchison. Worcester, Massachusetts, Clark University Press, pp 216—272

Väljakutse establishmendile

Helmholtz, Hermann 1911. Handbuch der Physiologischen Optik. Bd 2. Hamburg, Voss

Hering, Ewald 1878. Zur Lehre vom Lichtsinne. Vienna, Gerolds Sohn

Hurvich, Leo M. 1969. Hering and the scientific Establishment. — *American Psychologist*, vol 24, pp 497—514

Hurvich, Leo M., Dorothea Jameson 1957. An opponent-process theory of color vision. — *Psychological Review*, vol 64, pp 384—404

Hurvich, Leo M., Dorothea Jameson 1960. Color vision. — *Annual Review of Psychology*, vol 11, pp 99—130

Ingle, David 1985. The goldfish is a Retinex animal. — *Science*, vol 227, pp 651—654

Jaeger, Wolfgang 1969. Studien Goethes an Personen, die gewisse Farben nicht unterscheiden können. — *Documenta Ophthalmologica*, Bd 26, S 264—272

Judd, Deane B., Gunter Wyszecki 1975. Color in Business, Science and Industry. New York, Wiley

Land, Edwin Herbert 1959. Color vision and the natural image, I. — *Proceedings of National Academy of Science, U.S.A.*, vol 45, pp 115—129

Land, Edwin 1964. The Retinex. — *American Scientist*, vol 52, pp 247—264

Land, Edwin 1986. Recent advances in Retinex theory. — *Vision Research*, vol 26, pp 7—21

McLaren, Keith 1986. Edwin H. Land's contribution to colour science. — *Journal of the Society of Dyers Colourists*, vol 102, pp 378—383

Newton, Isaac 1704. Opticks. London, Smith and Walford

Ostwald, Wilhelm 1918. Die Harmonie der Farben. Leipzig, Hirzel Verlag

Troland, Leonard T. 1930. The Principles of Psychophysiology: A Survey of Modern Scientific Psychology. Vol 2. New York, Van Nostrand

MÕNINGAID PÕHIMOMENTE FARMAKOGNOOSIA AJALOOST

Ain Raal

Farmakognoosia kui üks farmaatsia põhidistsipliine uurib taimseid ja loomseid drooge ning nende esmasel ümbertöötlemisel saadavaidprodukte. Kitsamalt tegeleb farmakognoosia droogides leiduvate toimeainete uurimisega. Farmakognoosia ajalooos on laias laastus eristatavad kaks perioodi. Neid perioode piiritleb XIX sajand, mil ravimiteadusest eraldusid farmatseutilised ja kliinilised distsipliinid. Oma osa selles eraldumises on XIX sajandi alguses kujunema hakanud fütokeemia ajastul — bioaktiivsete ainete isoleerimisel droogist. Viimane andis ühtlasi tõuke farmakognoosia kui tänapäeva mõistes teaduse tekkimisele. Farmakognoosia ajaloo seisukohalt pakub eelkõige huvi murrangulisele XIX sajandile eelneva farmakognoosia n-õ ajalooline kaasavara (mis trükisõnas on suhteliselt vähe käsitlemist leidnud).

Üritagem jälgida ravimtaimede kui farmakognoosia põhiliste uurimisobjektide kasutamise kujunemist, arengut, mitmesuguste seisukohtade tekkimist ja muutumist ning lõpuks farmakognoosia formeerumist. Ravimtaimed väärivad tähelepanu selleski mõttes, et 1) taimed ja fütopreparaadid on läbi aegade moodustanud suure osa ravimite arsenalis¹ ning on seepärast olnud kesksel kohal ravimi-

¹ N. Liidu ravimite nomenklatuuris moodustavad ravimtaimed, fütopreparaadid ja droogidest isoleeritavad individuaalsed toimeained üle 30%, mõningates ravimite farmakoloogilistes gruppides ligi 80% (Jänes 1981; Машковский 1984).

Farmakognoosia ajaloost

teaduses; 2) ravimtaimede uurimine on lahutamatu teoreetilisest ja praktilisest keemiast, samuti bioloogiast. «Keemial on omapärane koht loodusteaduste hulgas: ühelt poolt on ta täppisteadus nagu füüsika, teiselt poolt aga looduslugu nagu bioloogia. Seetõttu saab keemia põhjal hästi jälgida nende eelduste tekkimist ja arengut, mis on vajalikud täppisteaduse kujunemiseks. Füüsika ajaloo põhjal on täppisteaduse kujunemisprotsess selles mõttes vähem õpetlik, sest n.ö. mittetäppisteadusliku materjali vastupanu justkui puudub, bioloogia puhul aga on see liiga suur,» kirjutab Rein Vihalemm (Vihalemm 1981: 3).

Kuidas õppis inimkond taimi ja nendega ravimise võimalusi tundma? Selles küsimuses on valdavaks saanud põhiliselt kaks hüpoteesi. Esiteks, algselt taimtoidulistena tegeldes sugukonna põhiprobleemi — toidu hankimisega, täheldasid inimesed puhtjuhuslikult üksikute taimede iseäralikku mõju organismile. Arvatakse, et esmalt õpiti tundma tugevatoimelisi «kergeltmärgatava» efektiga (nt valuvaigistavaid, okseleajavaid, euforiseerivaid jm) taimi (Lyons, Petrucelli 1978). Nii seostatakse ürgühiskonnaga sõrmkübara (*Digitalis*), oksejuure (*Uragoga ipecacuanhae*), kokapõõsa (*Erythroxylon coca*), efedra (*Ephedra*), unimaguna (*Papaver somniferum*) jt taimede kasutamist (Leff, Leff 1958). Teise hüpoteesi kohaselt õppisid inimesed taimi tundma loomade käitumist jälgides. On teada, et loomad väldivad toitumisel mürgiseid taimi ja haiguse korral söövad just kindlaid taimi (Левинштейн 1939; Lyons, Petrucelli 1978). Kolmanda hüpoteesina vist jääbki saladuseks tollaste inimeste enesealalhoiuinstinkti, aga ka (ravitsejate) intuitsiooni osa ravimtaimedealase kogemustiku väljakujunemisel (Lyons, Petrucelli 1978). Võib ainult oletada, et intuitsioon on läbi aegade mõningal määral kompenseerinud teadmiste ja kogemuste suhtelist puudulikkust².

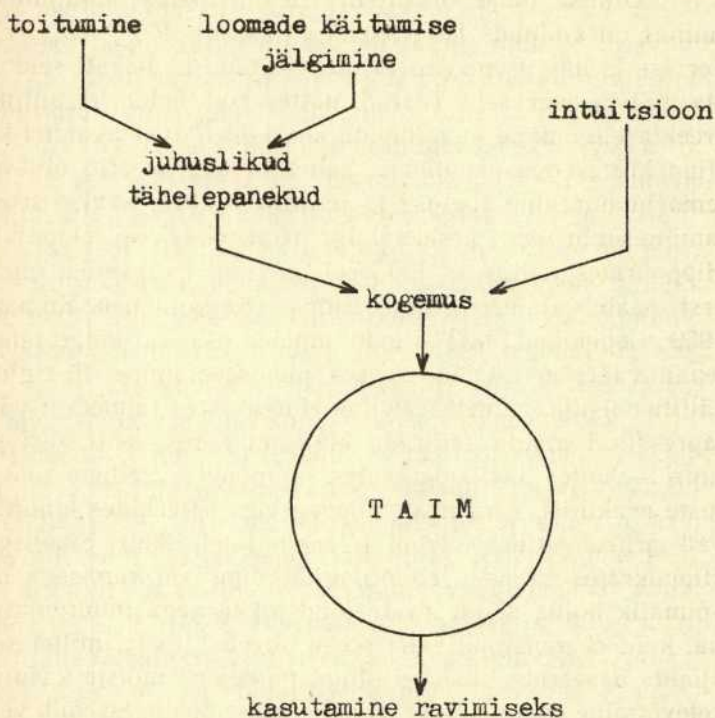
² Meditsiinidoktor Shafica Karagulla kirjeldab oma raamatus (Karagulla 1970) mitteprofessionaale, kes vaatamata meditsiinilise erihariduse puudumisele intuiivselt (autor kasutab terminit *ülitundlik*

Seega võime öelda, et ravimtaimede kasutamine või kasutamisest hoidumine kui nähtus on inimkonnast vanem ja selle juured ulatuvad kaugemale inimkogemusest: instinkti ja/või tingitud refleksideni. Jääb üle konstateerida, et alles ürginimestel kujunes ravimtaimede teadlik kasutamine, millest aga teaduseni oli sama pikk tee kui liha küpsetamisest hapniku avastamiseni. Algset ettekujutust ravimtaimest on püütud kujutada skeemil 1. Ravivat taime käsitati kui tervikut, kui looduslikku objekti. Ürginimesele omane mõtteviis ei võimaldanud analüüsida nähtuste põhjusti (Vihalemm 1981) ning esitada küsimust: mis on taime «sees» ja miks ta ravib just seda haigust?

Juba konkreetsemad andmed kasutatud ravimtaimede ja nende töötlemise võtetest on meil tänu vanadest *Idamaade* pärinevatele kirjalikele allikatele. Nii näiteks mainitakse Ebersi papüürusel ca 900 ravimtaime (Сорокина 1987), India Farmakopöasse kuulus ligi 800, Hiina vanemates ravimitealastes allikates tuuakse ära umbes 900 taime jne (Левинштейн 1939). Eristati rahu- tavaid, valuvaigistavaid, sapieritust soodustavaid, palavikku alandavaid, üldtoniseerivaid jm toimega taimi. Tehnoloogilistest võtetest mainitakse keetmist, leotamist, peenestamist, kurnamist jm. Ravimvormidest olid kasutusel pulbrid, pillid, keedised, salvid, õlid, plaastrid jt. Välispidiselt kasutatavad ravimvormid olid eriti iseloomulikud Egiptusele, see seostub kõrgelt arenenud oskusega surnuid balsameerida (Левинштейн 1939; Голосова и др 1961; Lyons, Petrucelli 1978). Vanade *Idamaade* traditsionaalsetele ühiskondadele omane retseptuurne maailmavaade oli mütoloogilist tüüpi (Vihalemm 1981). Retseptuurne mõtteviis avaldas mõningat pidurdavat mõju farmakognosia arengule, kuigi selleks ajajärguks oli ravimtaimede arsenal empiirilisel teel tohutult suurenenud ning kujunenud algne ravimite tehnoloogia. *Ida* meditsiini filosoofi-

taju) on suutelised ülitäpseks haiguste diagnoosimiseks ja edukaks ravimiseks. Ta kirjeldab ka arste, kes rakendavad oma võimeid igapäevases kutsetöös.

Farmakognoosia ajaloost

Skeem 1. Ravimtaimedealase kogemustiku kujunemine ja algne ettekujutus ravimtaimest.

liste aluste komplitseeritus on viinud (Vana-Kreekast alguse saanud) euroopalikule koolimeditsiinile paljus vastandlikugi meditsiinisüsteemi kujunemisele. Akupunktuuri, akupressuuri, jooga jm teoreetilised alused on meile raskesti mõistetavad, kuid neile vastavate raviviiside kasutamine on aktuaalne tänapäevalgi. Tähelepanuväärse eduga kasutatakse ka hiina ja india herbaarmeditsiini (Hyatt, Feldman 1978; Devaraj 1988). Aga see on juba omaette teema.

Olulise tõuke meditsiini teaduslikuks muutumise suunas on andnud Hippokrates (u 460—370 eKr). Tervise ja haigusega seoses olevaid nähtusi hakati seletama mõistusepäraselt. Teatud mõttes võib öelda, et antiikkreeklasele omane püüe otsida kooskõlastatust avaldus ka Hippokratese seisukohtades. Selles mõttes on eriti oluline tema humoraalne õpetus³ ja iseäranis tähtis tervise seostamine ümbritseva keskkonnaga (toit, õhk, vesi, elupaik). Hippokrates näitas, et loodusel on tung ise ravida, mida arst peab vajadusel forsseerima (Коломийцев, Кодкин 1959; Сорокина 1987). Ravimtaimede osas on kõige tähelepanuväärsem taimede raviva jõu seostamine droogide säilitusviisiga. Nimelt soovitas Hippokrates taimedest väljapressitud mahla säilitada klaasanumates, lehti, õisi ja juuri — uutes hästisuletavates savinõudes. Selliste soovitude praktilist järgimist tolleaegsetes apteekides kinnitavad arheoloogilised leiud (Левинштейн 1939). Sisuliselt Hippokrates mõistis, et droogide õige säilitamisega on võimalik hoida nende raviv jõud pikka aega muutumatuks, kuid ei mõistnud selle seose olemust, seda, millel see «jõud» baseerub. Siiski ei olnud toimeaine mõiste kasutuselevõtmine enam kaugel. Hippokratese õpetusest võib veel viidata keeruliste retseptide vältimisele ja püüdele kasutada ravimtaimi nende looduses esineval kujul, s.t töötlemata (Голосова и др 1961).

Hippokratese-järgsel ajal avaldas farmakognoosia arengule (botaanilisest aspektist) mõju kreeka filosoof, antiikaja universaalsemaid õpetlasi ja ühtlasi «botaanika isa» Theophrastos (372—288 eKr). Ta pani aluse taimede liigitamiseks vajalikule mõistetesüsteemile, mille abil sai võimalikuks nende süsteemikindel liigitamine (Муравьева 1981).

³ Hippokrates jagas inimesed olenevalt vere, lima, musta ja kollase sapi vahekoradest organismis sangviinikuteks, flegmaatikuteks, melanhoolikuteks ja koleerikuteks. Õpetus kehamahladest avaldas mõnevõrra muudetult mõju XIX sajandini (Сорокина 1987).

Farmakognoosia ajaloost

Ravimiteadusele oli mõnes mõttes pöördelise tähtsusega skeptitsismi mõju all olev empiirikute meditsiinikoolkond. Pyrrhoni (u 360—270 eKr) õpetuse kohaselt tuleb hoiduda otsuste tegemisest nähtuste ja asjade kohta, tõsikindlalt on olemas ainult meelelised tajud. Igasugused teooriad on ülearused, sest nad viivad eksiteele. Skeptitsism meditsiinis avaldus selles, et peeti mõistlikuks kahelda mõistuse kõivõimsuses, Hippokratese õpetuses ja isegi anatoomias. Usaldatavad on ainult eksperimendiandmed. Kõik ravimite koostisse ja toimeviisi puutuv on ebausaldatav, tõest informatsiooni annab ainult ravimite katsetamine. Farmaatsias tuntakse seda suunda poliüfarmatsia nime all. Tulenevalt teooriavaenulikkusest ei saanudki polüfarmaatsia tegelda nähtuste põhjuste analüüsimisega ning seostada ravimi toimet toimeainega. Sellest hoolimata andis polüfarmaatsia oma ajaloolise panuse just rohkete eksperimendiandmete mõttes ja, näidates iga haiguse seost mingi kindla ravimiga, rikastas tulevast farmakoloogiat ning valmistas ette pinda toimeaine kontseptsiooni kujunemiseks. Ühe polüfarmatseudina võime nimetada Mithridates Eupatorit (132—69 eKr), kes katsetas iseendal (teistel andmetel orjadel (Lyons, Petrucelli 1978)) mürke ja vastumürke. Katsete tulemusena koostas ta paljukomponendilise antidoodi, mis sai nimetuseks *mithridatium*, hiljem teriak⁴ (Левинштейн 1939).

«Farmakognoosia isaks» loetakse kreeka arsti Dioskoridest (I sajandi II pool pKr). Tema poolt kirjutatud ravimtaimede piltidega illustreeritud teos «Materia medica» oli oma põhjalikkuse tõttu autoriteetseks käsiraamatuks Euroopas veel XVI sajandini (Муравьева 1981).

⁴ Teriaki (kr θέριακη 'metsloom') koostisse kuulusid põhikomponentidena tavaliselt maoliha ja oopium. Nürnbergi Farmakopöa teriak (1546) koosnes 65 ingrediendist. *Electuarium opiatum polypharmaceum*'i nime all kuulus teriak veel 1818. aastal Prantsuse Farmakopöasse (Левинштейн 1939).

Farmakognoosia ajaloo seisukohalt just fütokeemia mõttes on äärmiselt tähelepanuväärne Claudius Galenose (u 130—200 pKr) õpetus. Galenos arendas edasi Hippokratese õpetust looduse ravivast jõust — *physis*'est. Kui Hippokrates piirdus ainult *physis*'e konstateerimisega, siis Galenos püüdis mõista selle olemust. Ta arvas, et kui loodusel on *vis vitalis*, eksisteerib see ka ravimitel. Galenose järgi leidub taimes kasulikke aineid (elujõu kandjaid?), mida tuleb kasutada, ja kasutuid või kahjulikke aineid, millest tuleb vabaneda (Левинштейн 1939; Глязер 1969). Galenos oli selles mõttes praktik, et üritas toimeaineid taimest kätte saada. Selles suhtes erinesid tema püüdlused põhimõtteliselt Hippokratese seisukohast (kasutada taimi looduslikul kujul). Galenose ja tema õpilaste peamised ja paljus uudsed tehnoloogilised menetlused olid mehhaanilised (pressimine) või ekstraheerivad (leotamine, keetmine) (Сорокина 1987). Selliste droogide töötlemise meetoditega ei õnnestunud neil saada täiesti ballastivabu toimeaineid. Sellest hoolimata oli Galenose õpetus nii teoreetilises kui ka praktilises mõttes väga suur samm edasi. Galenose koolkonna fütopreparaadid ei olnud põhimõtteliselt «mustemad» Paracelsuse jt iatrokeemikute (vt edaspidi) ravimitest, kuigi Galenose ravimeid nimetati halvustavalt galeenilisteks. Pigem isegi vastupidi. Galenose poolt taimedest eraldatud rasvõlid ja eeterlikud õlid olid iatrokeemikute tinktuuridest ja ekstraktidest selles mõttes «puhtamad», et koosnesid (reeglina) ühetüübiliste keemiliste ühendite kompleksist. Seevastu iatrokeemikute piiritustõmmised sisaldavad väga erineva keemilise struktuuriga toime- ja ballastainete grupe. Tõest eemaldus Galenos ravimite klassifitseerimisel, jagades ravimid külmadeks, kuumadeks, kuivadeks ja niisketeks. Ravimine toimus põhimõttel *contraria contrariis*, s.t näiteks «kuuma» haigust tuli arstida «külma» ravimiga (Глязер 1969). Teriaki komponentide arvu suurendas Galenos 70-ni (Lyons, Petrucelli 1978).

Suurt mõju farmakognoosiale ja õieti kogu mediti-

Farmakognoosia ajaloost

siinile avaldas iatrokeemia⁵, mis kujunes XVI sajandil alkeemiast. Selle suuna üheks eredamaks esindajaks on Theophrastus Bombastus von Hohenheim (Paracelsus) (1493—1541). Tema õpetust iseloomustab orientatsioon üksikutele kindlatele keemilistele ainetele. Paracelsuse arvates koosneb organism keemiliste ühendite kogumist, kusjuures haigus kujutab endast nende ainete vahelise tasakaalu hälvet. Puhtkeemiliste ainete kõrval pööras Paracelsus suurt tähelepanu ka ravimtaimedele. Selles osas arendas ta edasi Galenose õpetust taimes leiduvatest «kasulikest ainetest». Paracelsus seostas taime «ravivat alget» kindla keemilise ainega. Ta soovitas kogu taime asemel kasutada just seda kindlat toimeainet ja püüda see taimest eraldada võimalikult puhtal kujul. Paracelsuse meetodil valmistatud ravimeid hakati nimetama *medicamenta spagirica*, senikasutatud ravimeid aga *medicamenta galenica*⁶. Ravimite tehnoloogia seisukohalt olid Paracelsuse koolkonna ravimid uudsed. Nimelt võimaldas alkeemikute poolt avastatud alkohol valmistada põhimõtteliselt uut tüüpi ravimeid — piiritustõmmiseid (Левинштейн 1939; Голосова и др 1961). Alkohol on asendamatu ekstrahent, sest ta võimaldab droogist vabastada väga erineva keemilise struktuuriga ühendeid ehk teiste sõnadega kasutada võimalikult täielikult ära droogis leiduvate ainete kompleks (Муравьев 1980). See tõttu on ühtlasi selge, et iatrokeemikud pidasid alusetult oma ravimeid puhasteks keemilisteks preparaatideks (Левинштейн 1939). Iatrokeemikute ajalooline panus seisneb selles, et nad panid ravimite tehnoloogia seisukohalt aluse toimeainete efektiivsemale ekstraheerimisele droogist ja farmakoloogia seisukohalt seostasid ravimi toimet kindla

⁵ Iatrokeemia (kr *ιατροβίος* 'arst') ehk arstlik keemia.

⁶ Termin on kasutusel tänapäevani. Kaasajal mõistetakse galeeniliste preparaatide all taimse või loomse päritoluga droogide farmatseutilisel töötlemisel (peamiselt ekstraheerimisel) saadavaid standardeid fütopreparaate. Ajaloolise paradoksina loetakse tänapäeval galeenilisteks preparaatideks ka iatrokeemikute poolt kasutusele võetud tinktuurid ja ekstraktid (Veiderpass 1947; Муравьев 1980).

keemilise ainega. Kuid iatrokeemikute farmakokineetilised ja farmakofüüsilised menetslused jäid endiseks (Veiderpass 1947). Paracelsuse õpetus taime «ravivast algest» sai alusmüüriks hilisemale uuele leheküljele farmakognosias — fütokeemia ajastule (Муравьева 1981). Samal ajal kui toimeaine kontseptsiooni osas oli Paracelsus õigel teel teadusliku maailmapildi poole tänapäeva mõistes, siis signaturistina kaldus ta müstikasse (eks see viita Paracelsuse mitmekülgsusele). Ta arvas, et loodus on ravimtaimed signeerinud ja nende kasutamise otstarbele viitavad taimede morfoloogilised tunnused, maitse, lõhn ning värvus (Левинштейн 1939). Analoogiamaagial põhinevaid signaturismi-ilminguid kohtame hulgaliselt ka eesti rahvameditsiinis, nt kollase lillega püüti arstida kollatõbe, kasekäsnaiga kasvajauid jne (Viires 1975). Oma-pärased jooned omandas signaturism Hiinas: taime pungade ja õitega peeti õigeaks ravida ülakeha haigusi, taime ürdiga — keha keskosa haigusi, juurtega — alakeha haigusi, koorega — nahahaigusi, vartega — luuhaigusi (Левинштейн 1939; Карасик 1965). Signaturismiga on vale seostada homöopaatia juhtmõtet *similia similibus curantur*, sest homöopaatia kasutab haiguse sümptomite kõrvaldamiseks selliste ainete üliväikesi kontsentratsioonid, mis suurtes doosides kutsuvad tervel inimesel esile antud haigusele iseloomulikke nähte (Lyons, Petrucelli 1978). Paracelsuse signaturism oli hoopis teist laadi. Tema arvates on *signa naturae*'t omavatel taimedel teatud magnetilised omadused, mis võimaldavad taimi kasutada haiguste «siirdistutamiseks». Näiteks haavade ravimiseks tuleb harilik kirburohi (*Polygonum persicaria*) asetada kontakti haavaga ja seejärel maha matta: kui kõduneb taim, paraneb ka haigus. Harilikku naistepuna (*Hypericum perforatum*) pidas Paracelsus vaimuhaiguste (Hartmann 1973), aga ka heaks torkehaavade ravimiks (Карасик 1965). Paracelsus seostas taimi ja nendega ravitavaid haigusi ka planeetidega (*signa astrorum*), arvates, et planeetid avaldavad mõju haigustele ja ravimite toime efektiivsusele

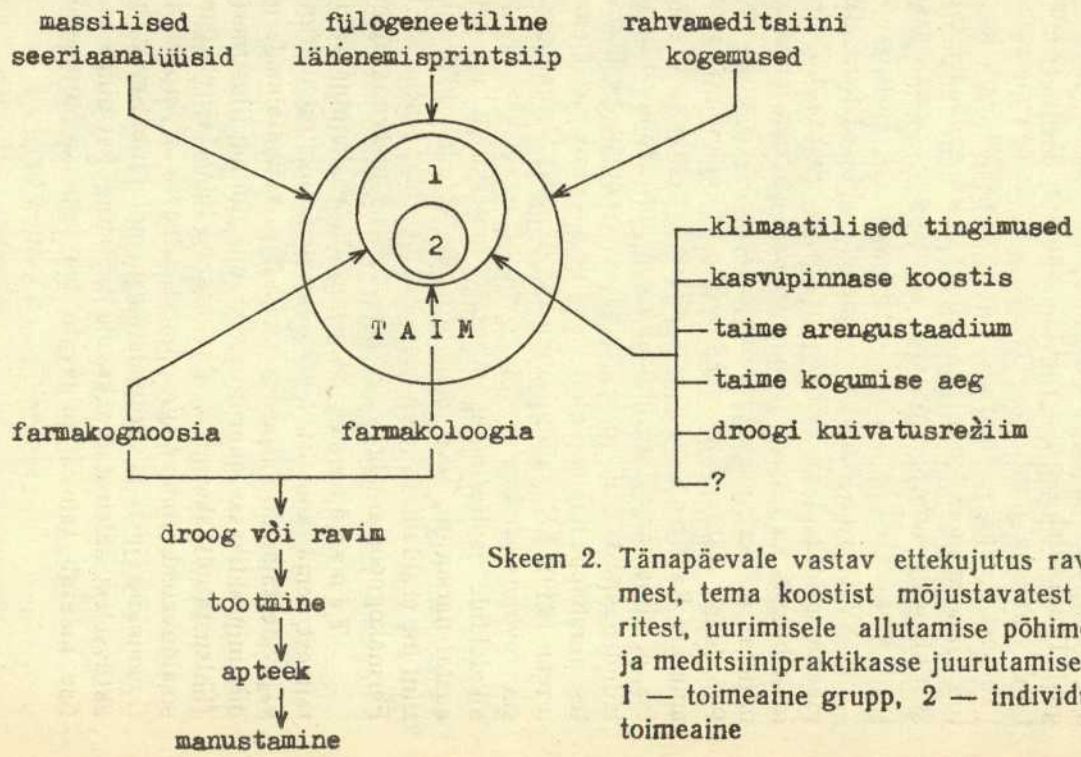
Farmakognoosia ajaloost

(Карасик 1965). Näiteks Kuule alluvad taimed on Paracelsuse järgi *Thymus majorana*, *Helleborus niger*, *Ruta graveolens* jt ning nendega saab ravida eeskätt närvihaigusi. Taimi tuleb koguda vastava planeedi tunnil⁷ ja kasutada värskena (Hartmann 1973). Hoolimata ebateaduslikkusest tänapäeva mõistes oli signaturistide poolt kogutud taimede morfoloogilis-süstemaatilistel andmetel tähtsust hilisema taimesüstemaatika ja droogide farmakognostilise diagnostika aspektist (Муравьева 1981).

XVII sajandiks olid kujunenud eeldused teadusliku maailmapildi tekkeks (Vihalemm 1981). Need said aluseks muu hulgas ka keemia ja teiste loodusteaduste arengule, millela poleks mõeldav tänapäevane farmakognoosia. Pöördelise tähtsusega sündmuseks võib pidada rootsi apteekri Karl Scheele (1742—1786) avastusi. Ta tõestas, et viinamarjad sisaldavad hapet, mis erineb sidrunist leitud happest. Scheele tegi kindlaks gallushappe hernes-tes, piimhappe hapus piimas, kusi- happe uriinis jne (Левинштейн 1939). XIX sajandi alguses vallandus farmakognoosia revolutsiooniline areng. Selle ava-akordiks oli rea alkaloidide isoleerimine taimsest materjalist, nt 1803. aastal narkotiini, 1806 morfiini, 1821 kofeiini, 1828 nikotiini jne eraldamine (Левинштейн 1939; Муравьева 1981). Farmakognoosias algas uus periood — fütokeemia ajastu.

T ä n a p ä e v a l e iseloomulikku ettekujutust ravimtaimest, tema koostist mõjutavatest faktoritest, uurimist vajavate taimede väljaselgitamisest ja ravimtaimede meditsiinipraktikasse juurutamisest on püütud illustreerida (lihtsustatud) skeemil 2. Ravimtaime toime sõltub temas sisalduvatest toimeainegruppidest (alkaloidid, terpenoidid, flavonoidid jpt) ja grupisestest individuaalsetest bioaktiivsetest ainetest. Konkreetse taimeliigi keemilise koostise määrab taimes kulgevate biokeemiliste protsesside

⁷ Astroloogilisest (ja ühtlasi homöopaatilisest) taimedega ravimisest võib põhjalikumalt lugeda Eesti Vabariigi aegse ajakirja «Vaimsuse Ideoloogia» veergudelt (Silvano 1933, 1934, 1935).

Skeem 2. Tänapäevale vastav ettekujutus ravimtaimest, tema koostist mõjustavatest faktoritest, uurimisele allutamise põhimõtetest ja meditsiinipraktikasse juurutamisest. 1 — toimeaine grupp, 2 — individuaalne toimeaine

Farmakognoosia ajaloost

eripära (Tyler et al 1976; Муравьева 1981). Taimse päritoluga ühendid ei ole «kivinenud», paljudel juhtudel ilmneb kvantiteedi üleminek uueks kvaliteediks. Näiteks teekummeli (*Matricaria recutita*) eeterliku õli destilleerimisel tekib matritsiinist põletikuvastase jm toimega hamasuleen (Муравьева 1981); mitmete flavonoidsete glükosiidide spasmolüütiline toime tugevneb nende hüdrolüüsumisel aglükoonideks (Borkowski, Szpunar 1960); morfiini kõhakeskust pärssiv toime algab 2—3 mg-st, analgeetilise toime annuseks on 10 mg, kodeiinil on see erinevus veelgi suurem — vastavalt 15 ja 120 mg jne (Allikmets, Nurmand 1982). Mürgi ja ravimi dialektika seisneb järgnevas: «Vahe mürgi ja ravimi vahel on kvantitatiivne. Iga ravim kui organismile võõras aine on tegelikult mürk; ainult õigel ajal, õiges annuses ja õigel viisil kasutatuna toimib ta ravimina. Absoluutselt kahjutu toimega (mürgituid) ravimeid ei ole olemas» (Allikmets, Nurmand 1982: 8).

Kaasajal on taimedest isoleeritud ja identifitseeritud tuhandeid individuaalseid bioloogiliselt aktiivseid aineid, sh nt alkaloide üle 3000 (Tyler et al 1976; Муравьева 1981). Tänapäeva farmakognoosiat iseloomustab üha uute ühendite massiline isoleerimine droogist ja tundmatu keemilise koostisega taimede fütokeemiline *screening*. Töötatakse välja ja juurutatakse tootmisse uusi droogidel baseeruvaid ravimvorme (nt alates 1980. aastast graanulid, samuti briketid jm), täiendatakse teesegude retseptuuri (Сало 1985). Kuid tööd on veel palju, sest maailma floorasse kuuluvate kõrgemate taimede liikidest on läbi uuritud kõigest ligi 5% (Tihane 1979). Paljusid praeguseks eraldatud taimseid toimeaineid kasutatakse individuaalsel keemiliselt puhtal kujul (Машковский 1984). Näiteks enamik puhtaid taimseid alkaloide saadakse ravimtaimede kultiveerimisel ja töötlemisel, sest see on nende laboratoorsest sünteesist odavam (Allikmets 1985). Järjest uusi raviaineid luuakse juurde ka keemilise sünteesi teel. Individuaalsetel toimeainetel on droogidega võrreldes

rida eeliseid: standardsus, doseerimise täpsus, spetsiifiline toime, kiire toime-efekt (Мырaбьев 1980; Allikmets, Nurmand 1982). Kemoterapia tähtsust just haiguste kulminatsioonifaasis on raske üle hinnata. Kuid juba 1947. aastal konstateeris Nikolai Veiderpass: «Ravimainete süntees ja droogist puhtate toimeainete eraldamine võttis suurt hoogu. Paljud tuntud teadlased avaldasid arvamust, et mõne aasta jooksul kaob droogide kui niisuguste tarvitaamine ja galeenilised preparaadid tulevad ravimainete nimestikust kustutada. Kuid neist mõtteavaldustest on nii mõnigi aasta möödunud, droogid ja galeenilised preparaadid on aga ikkagi jäänud ravimite perre püsima, jätkates edukat võistlust puhtate toime- ja keemiliste ainetega» (Veiderpass 1947: 6). Ajaloolises kontekstis näeme siiski, et on toimunud suundumine ravimite «keemilisemaks» muutumise poole, ravimtaimed on tõrjutud justkui tagaplaanile, kuigi mitte täiesti meditsiinipraktikast välja. Kuna varem moodustasid ravimtaimed peamise osa ravimite üldhulgast, siis tänapäevaks on toimunud tinglik ajaloo eitamine eesmärgiga võtta kasutusele efektiivsemaid ravimeid. Ja see eitamine on ennast paljudel juhtudel õigustanud (nt antibiootikumid, sulfaniilamiidid jm), päästes miljoneid inimesi. Samas on täheldatav eituse eitamine: nagu muudelgi elualadel, võime ka ravimtaimede osas märgata mõningat nostalgiat (võib-olla on oma osa ka moel), mis ilmselt ei seletu ainuüksi pettumusega loodust ja inimest hävitavas tehnokraatlikus ühiskonnas ja ebamäärase igatsusega suunduda tagasi «looduse juurde». Sellel eituse eitusel näivad olevat teatud objektiivsed põhjused. Näiteks juba üle 40 aasta tagasi oli selge, et digitaalielehtede leotisega võib saavutada südameravis paremaid tagajärgi kui puhaste südameglükosiidide ja neist toodetud valmisravimitega; oopiumiekstrakti analgeetiline toime on tugevam kui puhaste oopiumialkaloidide hüdrokloriidide segul jne.⁸ Arvatakse, et toime taolise

⁸ Oopium on paljude riikide meditsiinipraktikast kõrvaldatud (Allikmets 1985).

Farmakognoosia ajaloost

tugevnemise võib kirjutada osalt veel tundmatute kõrvalainete arvele. Nii suurendab oopiumi ja temast valmistatud preparaatide toimet mekoonhape, saponiidid soodustavad digitaaliselehtede resorptsiooni jne (Veiderpass 1947). «Need komponendid (mitmesugused kõrvalained — A. R.) mõjutavad toimeainete raviefekti, kuid on selgunud, et need kõrvalained kiirendavad toksiliste ühendite neutraliseerimist ja eemaldamist organismist, et nad stimuleerivad immuunsüsteeme, endokriinnäärmeid, mõjutavad valkude biosünteesi. Seega taimede oskuslik kasutamine aitab mobiliseerida organismi enese kaitsejõudu, suurendada kohanemisvõimet, mittespetsiifilist vastupanu haiguste suhtes,»⁹ kirjutab Aili Paju (Paju 1985: 434). Rahvusvahelisse kõnepruuki on ilmunud termin *medikamentoonne saastatus* (ravimhaigus). On jõutud seisukohale, et elutekkelise päritoluga ained muunduvad suures osas organismi osisteks, ilma et elundid kahjustuksid (Paju 1985). «XX sajandil on rahvastiku kaitse ravimite ohtliku toime eest üks tähtsamaid riikide meditsiinialaseid tegevusi. Selleks on riikide tervishoiuministeeriumide juurde asutatud farmakoloogiakomiteed, kes rangelt kontrollivad kasutusele võetavate, aga ka juba kasutusel olevate ravimite mõjusust ja ohtlikkust (ohutust),» teadvustab Lembit Allikmets (Allikmets 1985: 204). Kõigil on oma koht ja aeg — nii ravimtaimedel kui ka keemilistel ainetel. Vaidlused fütoterapia ja farmakoterapia kasulikkusest-kahjulikkusest ei saa lõppeda ühemõttelise otsusega ühe poolt ja teise vastu. Kõik on suhteline. Ravimtaimedel on tähtsust siiski vaid haiguste peite- ja eelfaasis, samuti taastumisfaasis (Paju 1985). Ravimtaimede praktilise kasutamise seostub kolm tõsist probleemi. Esiteks iseravimine. See on ohtlik kahes mõttes: 1) iseravimine tähendab ühtlasi isediagnoosimist, aga diagnoos ei pruugi olla õige (Kivilo 1985); 2) võidakse kasutada tugevatoimelisi

⁹ Huvitav on mainida, et eesti rahvameditsiinis kasutati (muu hulgas) laialdaselt ka ainevahetust soodustavaid ravimtaimi (Paju 1983).

või mürgiseid taimi. Teine probleem puudutab ravimtaimede turustamist. Meie apteegisüsteem ei suuda droogide madala kokkuostuhinna tõttu rahuldada nõudmist mitmete hinnatud ravimtaimede osas. See tingib taoliste droogide müügi (muidugi vastava hinna eest) apteegivälistes süsteemides. Aga kes garanteerib väljaspool apteeke turustavate droogide samasuse ja vastavuse neile (põhjendatult) esitatud kvaliteedinõuetele? Seega on ilmnenud tendents, et mitte ainult haiguste diagnoosimine ja ravimine, vaid ka ravivahendid ise (mitmed droogid) väljuvad vähehaaval professionaalse meditsiini kontrolli alt. Kujunema on hakanud väga omapärane nähtus — neorahvameditsiin. Kolmas ravimtaimi puudutav probleem haakub samuti droogi kvaliteediga ja tuleneb keskkonna üldisest saastatusest. Uuringud näitavad, et nt aktiivse autotranspordi piirkonnas (s.o linnades tervikuna ja maal alla 100 m kaugusel sõiduteest) kasvavad ravimtaimed sisaldavad ohtlikul määral raskemetalle, raskemetallide ühendeid ja kantserogeenseid aromaatseid süsivesinikke (Романе 1988). Autotranspordist tingitud saastavatele ainetele lisanduvad tööstusettevõtete jm heitmed.

Milline seos on sellel kõigel farmakognoosiaga ja milliseks võiks niisuguses olukorras kujuneda farmakognoosia tulevik? Tänu uue uurimisaparatuuri ja -metoodikate väljatöötamisele on märgata veel tundmatu keemilise koostisega taimede fütokeemiliste uuringute forsseerumist. Otsitakse ka võimalusi juba ofitsinaalsete droogide efektiivsemaks ärakasutamiseks. Uute toimeainete avastamine ja nende farmakoloogilise toime väljaselgitamine «teenindab» ühtlasi farmaatsiatööstust, olles aluseks uute puhaste toimeainete laboratoorsele sünteesile. Kuid ilmselt ei saa lõputult kesta lõpliku arvu bioaktiivsete ainete isoleerimine ja identifitseerimine. Üheks perspektiivseks suunaks võib pidada droogide tootmist koekultuurina. Ajaloolisi seaduspärasusi arvestades muutub farmakognoosia tulevikus tõenäoliselt (veelgi) bioloogiakesksemaks: läheneb biokeemiale, biofarmaatsiale, farmakoloogiale ning lõpuks

Farmakognoosia ajaloost

sellele, mida võiksime tinglikult nimetada mosaiigituks terviklikuks teadmiseks Loodusest ja Inimesest selles.

Kirjandus

Allikmets, Lembit 1985. Mida taotleb fütoteraapia? — Nõukogude Eesti Tervishoid, nr 3, lk 201—204

Allikmets, Lembit, Leo Nurm and 1982. Farmakoloogia. Kd I. Tallinn

Borkowski, Boguslaw, Krystyna Szpunar 1960. Die spasmolytische Wirkung einiger natürlicher Flavonoide. — Pharmazeutische Zentralhalle für Deutschland, N 6, S 280—284

Devaraj, T. L. 1988. Speaking of: Ayurvedic Remedies For Common Diseases. New Delhi

Hartmann, Franz 1973. The Life and Teachings of Paracelsus. New York

Hyatt, R., R. Feldman 1978. Chinese Herbal Medicine. London

Jänes, Harri 1981. Ravimtaimed tänapäeva arstiteaduses. — Horisont, nr 11, lk 25—27

Karagulla, Shafica 1970. Breakthrough to Creativity: Your Higher Sense Preception. Los Angeles

Kivilo, Maano 1985. Veidi taimravi propageerimisest. — Nõukogude Eesti Tervishoid, nr 1, lk 49—50

Leff, Samuel, Vera Leff 1958. Noituudesta lääketieteeseen. Helsinki

Lyons, Albert S., Joseph R. Petrucelli 1978. Medicine: An Illustrated History. New York

Paju, Aili 1983. Rahvameditsiin eile, täna, homme: Kuidas ennemuiste tõbesid tõrjuti. — Horisont, nr 9, lk 24—26

Paju, Aili 1985. Taimravi: Mood või elunõue? — Nõukogude Eesti Tervishoid, nr 6, lk 433—435

Silvano, E. 1933. Arstimine kodumaal kasvavate taimedega okult-alusel. — Vaimsuse Ideoloogia, nr 1, lk 8; nr 2/3, lk 27

Silvano, E. 1934. Arstimine kodumaal kasvavate taimedega okult-alusel. — Vaimsuse Ideoloogia, nr 1/2, lk 13—14; nr 5/6, lk 43; nr 7/8, lk 60—61; nr 9/10, lk 68

Silvano, E. 1935. Arstimine kodumaal kasvavate taimedega okult-alusel. — Vaimsuse Ideoloogia, nr 1/2, lk 11—12; nr 3/4, lk 27—28; nr 5/6, lk 44—45; nr 7/8, lk 60—61

Tihane, Harri 1979. Taimsed toimeained aitavad taastada tervist. — Eesti Loodus, nr 10, lk 651—656

- Tyler, Varro, Lynn Brady, James Robbers 1976. Pharmacognosy. Philadelphia
- Veiderpass, Nikolai 1947. Galeeniline farmaatsia. Tartu
- Vihalemm, Rein 1981. Uhe teaduse kujunemislugu: Keemia arenguteest. Tallinn
- Vijres, Ants 1975. Puud ja inimesed: Puude osast Eesti rahvakultuuris. Tallinn
- Глязер, Гуго 1969. О мышлении в медицине. Москва
- Голосова, Н., Л. Леменев, А. Литинский и др 1961. Учебник организации фармацевтического дела. Москва
- Қарасик, Владимир 1965. Прошлое и настоящее фармакологии и лекарственной терапии. Ленинград
- Коломыйцев, Федор, Александр Кодкин 1959. Как люди научились распознавать и лечить болезни. Барнаул
- Левинштейн, И. 1939. История фармации и организация фармацевтического дела. Москва-Ленинград
- Машковский, Михаил 1984. Лекарственные средства. Т 1, 2. Москва
- Муравьев, Иван 1980. Технология лекарств. Т 1, 2. Москва
- Муравьева, Дария 1981. Фармакогнозия. Москва
- Романе, Э. 1988. Загрязнение лекарственного растительного сырья в зонах влияния автотранспорта. — Объединенная научная конференция молодых ученых-медиков Латвийской ССР и студентов Рижского медицинского института, посвященная 70-летию ВЛКСМ. Т 1, ч 2. Рига, с 110—111
- Сало, Л. 1985. Лекарственные растения. Сост Л. Сало. Москва
- Сорокина, Татьяна 1987. Атлас истории медицины. Москва

LEKTIINIDE AVASTAMISEST JA TAASAVASTAMISEST TARTUS

Meeme Utt

A. D. 1888, 3. märtsil esitas tollaegse Dorpati Ülikooli aulas oma doktoritöö tulemused Hermann Stillmark.¹ Ta oli eraldanud riitsinuse (*Ricinus communis*) seemnete ekstraktist erütrotsüüte aglutineeriva aine, mis tema arvates võis olla valk. Ta näitas selle aine hemaglutineerivate omaduste sõltuvust erütrotsüütide tüübist. Aine osutus toksiliseks nii inimestele kui ka loomadele. Stillmark andis sellele toksiinile nimeks *ritsiin* (Stillmark 1888).

Tullio Ilomets, uurides selle avastuse ajendil laiemalt tollaegset teaduslugu, leidis, et veel üks toksiin avastati Tartus, 1891. aastal Heinrich Hellini² poolt. Tema uuris analoogiliselt Stillmarkiga troopilise puu (*Abrus precatorius*) seemnetest eraldatud toksiini mõju vererakudele (Hellin 1891).

Mõlema doktoritöö (tänapäevases mõistes diplomitöö) juhendajaks oli tollaegne Farmakoloogia Instituudi direktor professor Eduard Rudolf Kobert. Tema eestvõtmisel

¹ Hermann P. Stillmark sündis Pensas 10. juulil 1860. aastal arsti peres, õppis 1872–80 Tallinna toomkoolis ja 1880–87 arstiteadust Tartu ülikoolis. 1888. aastal kaitses doktoriväitekirja ja asus samal aastal arsti kohale Märjamaal. 1890–95 tegutses kihelkonnarstina Helmes ja hiljem — kuni surmani 1923. a juulis — Pärnus (Päid 1985).

² Heinrich Hellin sündis Varssavis 1865. aastal juudi soost vabrikandi pojana, 1883 astus ta Varssavi ülikooli, kuid tuli 1884. aastal üle Tartu ülikooli arstiteaduskonda, mille lõpetas 1890. Doktoriväitekirja kaitses 1891. aastal (Päid 1985).

organiseeriti mõne aastaga mõlema toksiini tootmine Sak-samaal, firmas *Merck*. Piisavas koguses ja piisava puhtus-astmega taimsete toksiinide olemasolu oli olulise tähtsu-sega immunoloogia arengule. Neid kahte toksiini kasuta-des tegi Paul Ehrlich 1891. aastal oma klassikalised immunoloogia-alased uuringud, mis viisid spetsiifiliste antikehade avastamisele. Nende tööde eest omistati Paul Ehrlichile 1908. aastal Nobeli preemia.

Aja möödudes vajusid Tartu ülikoolis ritsiini ja abriini avastajad ja nende tööd täiesti unustuse hõlma.

Alles viis aastat tagasi, 1984. aasta kevadtalvel, kui TRÜ orgaanilise keemia kateedris hakati suuremat huvi tundma teatud liiki valkude vastu, mis kandsid üldnime-tust lektiinid, leiti peagi eneselegi suureks üllatuseks, et antud valkude rühma avastamise au kuulub Tartu ülikooli teadlastele.

Maailma teadlaste seas oli ritsiini avastamine Tar-tus teada juba varem, nende hulgas ka dr David Freedile Manchesterist, kes seetõttu püüdis luua sidemeid Tartu ülikooliga. Paraku ebaõnnestusid need katsed dr Freedil sedavõrd, et tema kahtluse alla sattus isegi ülikooli ole-masolu Tartus! Kuna lähenemas oli lektiinide avastamise sajas aastapäev, siis olid lektinoloogid kogu maailmas väga huvitatud selle tähistamisest ajaloolises paigas. Rah-vusvaheliste lektiinikonverentside sarja «Interlec» lülitu-takse siiski alles käesoleval aastal 4.—9. juunini Tartus ja Tallinnas toimuva konverentsiga. Neile rahvusvahelis-tele konverentsidele pani aluse Thorkild C. Bøg-Hansen Kopenhaageni ülikoolist, kelle organiseerimisel toimusid neli esimest aastatel 1978—81. Siis sooviti avardada kor-raldajate geograafilist ringi ja edaspidi on «Interlecid» peetud Bernis 1982, Poznanis 1984, Brüsselis 1985, La Pazis 1986, Cambridge'is 1987, Prahast 1988. Viimasel kon-verentsil jõuti Rahvusvahelise Lektiniühingu (*Inter-national Lectin Society*) asutamiseni.

Nüüd lektiinidest enestest. 20 aastat pärast ritsiini avastamist eraldasid Karl Landsteiner ja H. Raubitschek

mittetoksilised fütohemaglutiniinid³ türgi oast (*Phaseolus vulgaris*), hernest (*Pisum sativum*) ja lääjtsest (*Lens culinaris*) (Roth 1978).

Järgnevatel aastatel leiti fütohemaglutiniine paljust erinevatest kohtadest, eriti aga liblikõielistest taimedest.

Sõltumatult üksteise töödest jõudsid K. O. Renkonen 1948. aastal ja W. C. Boyd ning R. M. Reguera 1949. aastal veregrupp-spetsiifiliste fütohemaglutiniinide avastamiseni.

Mõiste *lektiin* võtsid esmakordselt kasutusele W. Boyd ja E. Slapeigh 1954. aastal, tähistades sellega veregrupp-spetsiifilisi fütohemaglutiniine. (Sõna tuletati ladina keelest — *lego, legi, lectum, legere*.) Kuid kuna enamus varem tuntud ja hiljem avastatud aglutiniinidest on siiski veregruppide suhtes mittespetsiifilised, on sellest üsna kitsalt mõistetud terminist tänaseks saanud üldnimi, millega praegu tähistatakse tervet valkude rühma, mis on võimelised vererakke aglutineerima või spetsiifiliselt suhkrutega seonduma. Kõrvuti lektiini mõistega, mis on kõige üldisem ja laiem, on kasutusel veel kitsamad mõisted: aglutiniin ja fütohemaglutiniin, mis viitavad valgu-päritolule, aga ka esilekutsutud efektidele.

Lektiini definitsiooni ümber käib teadusilmas veel äge vaidlus. Üks võimalikest oleks järgmine: **lektiinideks** nimetatakse glükoproteiine⁴, mis spetsiifiliselt tunnevad ära ja pöörduvalt seovad sahhariide (või neid sisaldavaid biopolümeere), seejuures viimaseid keemiliselt muundamata (muidu oleksid nad ensüümid), ei ole immunoloogilise päritoluga (oleksid antikehad) ja aglutineerivad verevõi muid rakke (Kočourek, Hořejši 1983).

Lektiine leidub kõikjal looduses, kõige madalama arengutasemega organismidest alates ja inimesega lõpe-

³ fütohemaglutiniin — erütrotsüüte aglutineeriv taimse päritoluga valk

⁴ glükoproteiin — liitvalk, mille koostisesse kuuluvad sahhariidid.

tades. Nii on lektiine leitud viirustest, bakteritest, seentest, putukatest, krabidest, kaladest, kahepaiksetest, roomajatest, lindudest ja imetajatest. Enamik lektiine on leitud taimeriigist: vetikatest, kõrrelistest, eriti rohkesti aga õistaimedest. Viimaste seas esikohal on liblikõielised taimed. Tavaliselt on lektiini leitud seemnetest, harvem juurtest, koorest jt taimeosadest.

Lektiinide funktsiooni kohta organismides on praeguseks teada üsna vähe: näiteks liblikõieliste taimede lektiinid aitavad mügarbakteritel kinnituda juurekarvadele; nisu lektiin kaitseb arenevat idu mikrosete vastu jne. Veel oletatakse suhkrute transpordi ja säilitamisega seotud funktsioone taimedes. Imetajate maksa lektiin kõrvaldab verest kahjustatud valgud.

Kuigi lektiine tuntakse juba terve sajand, on nende uurimine eriti kiiresti edenenud viimastel aastakümnetel. Kõige rohkem uuritakse lektiinide kasutamist meditsiinis ja bioloogias. Tänu omadusele spetsiifiliselt suhkrutega seonduda on spetsiaalseid märke omavad lektiinid saanud väga mugavaks uurimisvahendiks histokeemias rakumembraanide struktuuri kindlakstegemisel. Selliste lektiinide seostumiskohad rakukestadel on elektronmikroskoobiga «nähtavad» ja annavad väärtuslikke andmeid uuritavate rakupindade kohta. Lektiine kasutatakse mitmesugustes analüütilise biokeemia testides, sealhulgas ka seroloogilistes uuringutes, mis oli õieti ajalooliselt nende esimene kasutusala. Lektiinide abil on võimalik määrata erinevat liiki mikroorganisme. Peale selle on leitud, et mõningad lektiinid (näiteks nisu (*Triticum vulgare*) ja turgi oa lektiinid) seovad normaalseid ja kasvajakke erineva tugevusega, seega on neid võimalik kasutada meditsiinilises diagnostikas.

Eespool kirjeldati lektiinide kasutamist nende lahustunud kujul, lisaks sellele on kasutamist leidnud ka nn immobiliseeritud lektiinid, s. o mingile vesilahuses lahustumatule materjalile (kandjale) keemilise sideme abil kinnitunud lektiinid. Selliseid immobiliseeritud lektiine kasu-

Lektiinide avastamisest Tartus

tatakse biotehnoloogias suhkruid sisaldavate komponentide (valgud jm) eraldamisel mistahes segust. Veel on immobiliseeritud lektiinid kasutamist leidnud rakkude eraldamisel, näiteks on viinamäeteo (*Helix pomatia*) lektiini abil võimalik lahutada erinevaid lümfotsüüte üksteisest.

Omaette valdkonna moodustab lektiinide uurimine molekulaarsel, keemilisel tasandil. See suund hakkas arenema üsna hiljuti, 1960. aastate teisel poolel, alles pärast seda, kui saadi puhtaid, homogeenseid aglutiniine. Selles vallas on teadlastel veel üsna rohkesti uurimist. Kuigi peaaegu kõigi avastatud lektiinide kohta on teada peamised füüsikalised-keemilised suurused (molekulmass, suhkruisaldus, alaühikute arv), puudub enamiku lektiinide kohta täielik andmestik. Lektiine on teada üle kuuesaja, kuid primaarne struktuur, suhkruisaldumisala ehitus, on teada ainult kümnekonna aglutiniini kohta. Paremini on uuritud kanavaalia (*Canavalia ensiformis*), nisu, arahhise (*Arachis hypogaea*) ja herne lektiinid.

Tavaliselt kuulub enamiku lektiinide molekuli koostisesse kuni 15% neutraalseid sahhariide, vaid kolmel praegu teadaolevatest lektiinidest puudub suhkruosa hoopis (konkanavaliin A⁵, herne ja nisu lektiinid). Kartuli (*Solanum tuberosum*) lektiinis ulatub aga suhkru hulk koguni pooleni molekuli kaalust.

Peaaegu kõigi teadaolevate lektiinide molekulid koosnevad alaühikutest, sagedamini kahest või neljast identsest ahelast, nt sojaoa (*Glycine max*), arahhise lektiinide ja konkanavaliin A molekulid. Herne ja läätslektiinide molekulid koosnevad aga kahest erinevast alaühikust: kahest kergest ja kahest raskest ahelast.

Peale di- ja tetrameersete molekulide on teada ka suuremaarvulistest ahelatest koosnevaid molekule (viinamäeteo lektiin koosneb kuuest identsest alaühikust). Või-

⁵ konkanavaliin A — kanavaalia (*Canavalia ensiformis*) lektiinile antud nimetus.

malik on molekulis ka paaritu arv alaühikuid (käsna (*Geodia cydonium*) on neid kolm).

Selline oli lektiinide väga põgus iseloomustus. Nagu igal teisel ainete rühmal, on ka lektiinidel rohkesti eritunnuseid, mida siin ei kirjeldatud. Siinkohal esitati vaid kõige iseloomulikumad ja üldisemad lektiinimolekulide karakteristikud ning lühiülevaade lektiinide rakendusala-dest.

Niisiis on sajand tagasi Tartus avastatud kahest toksiinist saanud terve omaette uurimisvaldkond. Kuigi vahepeal olid lektiinid Tartu teadlaste poolt ligi pooleks sajandiks unustatud, tegelevad praegu nendega aktiivselt väga mitmete erialade teadlased: biokeemikud, botaanikud, meedikud jt.

Lektiinid on Tartus taasavastatud.

Kirjandus

Hellin, Heinrich 1891. Der giftige Eiweisskörper Abrin und seine Wirkung auf das Blut: Inaugural-Dissertation. Dorpat

Kočourek, Jan, Vaclav Hořejši 1983. A Note on the recent discussion on definition of the term «lectin». — Lectins—Biology, Biochemistry, Chemical Biochemistry. Ed by T. C. Bøg-Hansen, G. A. Spengler. Vol 3. Berlin—New York, pp 3—6

Päid, Margit 1985. 1988 — 100 aastat lektiinide avastamisest Tartu ülikoolis. — Tartu Riiklik Ülikool, nr 10, 29. III, lk 2

Roth, Jürgen 1978. The lectins: Molecular probes in cell biology and membrane research. Jena, Fischer

Stillmark, Hermann 1888. Ueber Ricin, ein giftiges Ferment aus den Samen von Ricinus comm. L. und einigen anderen Euphorbiaceen: Inaugural-Dissertation. Dorpat

«Järve ääres», 1938, puulõige

ÜLIKOOI ÕPPEJÕUDUDE KULTUURIVARAD SÕJATULES

Jaan Roos

Kui Ülikooli filosoofiateaduskonna õppejõududest põlesid tervelt kaheksal raamatukogud ja koduarhiivid, siis palju vähem ei saanud kannatada ka arstiteaduskonna ja loomaarstiteaduskonna õppejõud. Seal hävisid 6 inimesel raamatukogud ja koduarhiivid. Väga raske kaotus tabas patoloogilise anatoomia professorit **Albert Valdest**.

A. Valdes elas Päeva tänavas nr. 1 Greinerti majas, mis hakkas põlema 12. juulil kella 3 ajal, nagu kuuldub, süütamise tagajärjel. Professor A. Valdes oli ise parajasti Ülikooli patoloogia instituudis oma ametikohuseid täitmas, perekond aga oli kodus varjendis. Kustutamist ei saadud teostada.

Muu varandusega ühes põles A. Valdesel ära umbes 4500-tiitliline raamatukogu ja koduarhiiv. Selle raamatukoguga hävis üks täielikumaid ja väärtuslikumaid arstiteadusliku kirjanduse kogusid ja üldse meie maa sellesisulise kirjanduse rikkamaid varandusi. Peale arstiteadusliku *estica* sisaldas see raamatukogu ka palju balti meditsiinilist kirjandust, peamiselt muidugi saksakeelset. Edasi sisaldas A. Valdese raamatukogu meditsiinilist kirjandust tema erialalt, eesti ja välismaist ilukirjandust, ajaloolist ja kultuuriajaloolist kirjandust, loodusteaduslikku kirjandust, vanematelt päritud vanemat vaimulikku kirjandust, palju

Algus eelmises numbris.

perioodikat, ajalehti ja ajakirju, teatmeteoseid, entsüklopeediaid ja sõnaraamatuid. Eesti autoreist ilukirjanduse alal olid tal olemas E. Vilde, A. H. Tammsaare, O. Lutsu, F. Tuglase ja teiste teosed täielikult, entsüklopeediaist «Eesti entsüklopeedia», «The Encyclopaedia Britannica» viimane väljaanne ja «Der grosse Brockhausi» viimane trükk, ajakirjadest «Eesti Kirjandus» algusest peale, samuti algusest peale «Looming», «Eesti Keel», «Tervis» ja «Eesti Arst», vanemat eestikeelset meditsiinilist kirjandust, näiteks F. R. Kreutzwaldi «Koliramat. Neljas jaggo. Lühhikenne õpetus terwisse hoidmisest» 1854, «Marahva Koddo-Arst» 1857, «Kodutohter» 1879 jne. Eriti palju leidis A. Valdese raamatukogus igasuguseid brošüüre, nende seas suur hulk haruldasi. Tihti pöördusid kolleegid tema poole, et saada raamatuid tarvituseks teadusliku töö huvides. Trükiseid sisaldas see raamatukogu peamiselt eesti, saksa, vene, prantsuse ja inglise ning ladina keeles. A. Valdes oli koguma hakanud raamatuid juba õpilaspõlves, seega kogunud ligikaudu 45 aastat, tehes seda kogu aja süstemaatiliselt.

Sama väärtuslik kui oli professor A. Valdese raamatukogu, oli ka tema rikkalik koduarhiiv, mis sisaldas mitmekülgset materjali. Selles oli suur fotode kogu, mis omas kultuurajaloolist tähtsust, ülesvõtteid nii maastikest, isikuist kui hoonetest, eriti kultuuriliste asutuste omadest, näiteks koolimajadest, seltsimajadest ja kirikuist, palju arstide elust ja nende tegevusest jne. Muu seas oli tal ka ülesvõte vanast huvitavast Rapla kirikust, mis oli tehtud just pühapäeval enne selle kiriku põlemist a. 1899. Teatavasti põles sajandite vahetusel ähitatud uus Rapla kirik praeguse sõja ajal 1941. a. osaliselt jälle maha. Edasi sisaldas A. Valdese koduarhiiv suure hulga mitmesuguseid materjale ja dokumente eesti arstide tegevuse alalt, nagu koosolekute kutselehti, aruandeid, üleskutseid, lendlehti jne. Ära põlesid ka kõik A. Valdese käsikirjad, milledest mõned olid juba trükivalmis, samuti rikkalik kirjavahetus,

mida A. Valdes pidas paljude arstiteadlastega nii kodu- kui ka välismaalt.

Juba aastakümneid oli A. Valdes kogunud Tartu ülikoolisse ja selle ajaloosse puutuvat kirjandust, raamatuid ning ajakirju ja väljalõikeid ajalehtedest, eriti palju 1918., 1939. ja 1940. aastast. See rikkalik materjal hukkus kõik. Ka põlesid ära klaver ja mõned maalid, muuseas N. Triigi maal «Sõttaminek». Kõige rohkem on prof. A. Valdesel kahju vanemast meditsiinilisest *estica*'st ja materjalidest eesti arstiteaduse ajaloo alalt, mis on ka raske kaotus kogu meie arstiteaduslikule kultuurile.

Järgnevalt mainime ülikooli anatoomia professori **Ernst Veinbergi** raamatukogu ja teadusliku töö materjalide kogu hävimist tules. E. Veinberg elas Tiigi t. 31 Mühleni majas, mis põles laupäeval, 12. juulil. Pole päris kindel, kas maja hakkas põlema süütepommist või süüdati see käsitsi. E. Veinberg oli ise küll kodus, kuid päästa ei saanud midagi. Põles kogu varandus.

E. Veinbergi raamatukogu sisaldas ligikaudu 1500 numbrit, olles peamiselt erialalise sisukoostisega. Peale erialaliste teoste leidus E. Veinbergi raamatukogus veel ilukirjanduslikke ja ajaloolis-filosoofilise sisuga teoseid, perioodikat ja teatmeteoseid, entsüklopeediaid ja sõnaraamatuid. Ilukirjandust oli prof. E. Veinbergil nii eesti oma kui välismaist, nii vanemate kui uuemate autorite teoseid. Kõige rohkem on tal kahju Voltaire'i teoste täielikust kogust mitmekümnes köites, mis oli üks esimesi ja vana- maid väljaandeid. Samuti on tal väga kahju oma erialalistest teostest anatoomia alalt, mis teatavasti on väga kallid ja raskesti saadavad. Raamatuid süstemaatiliselt koguma oli hakanud E. Veinberg 1923. aastast alates, kogunud seega 18 aastat. Ta raamatukogu sisaldas trükiseid peamiselt eesti, saksa, inglise, prantsuse ja vene keeles.

Hävis tules E. Veinbergil ka kogu koduarhiiv, kõik dokumendid ja teadusliku töö materjalid. Samuti põles ära kogu kirjavahetus, hulk kirju kodumaistelt ja välismaistelt teadusmeestelt. Tuleroaks said ka klaver ja

Kultuurivarad sõjatules

mõned välismaiste kunstnikkude maalid.

Tiigi tänavas elas ka ülikooli kirurgia professor **Ulrich Karell**, nimelt J. Koiva majas nr. 56. U. Karellilgi hävis tules kõik, ta ise oli parajasti kliinikus töös. Maja põles saatuslikul laupäeval, 12. juulil.

U. Karelli raamatukogu sisaldas umbes 1500 numbrit, olles peamiselt erialalistest teostest koosnev nii raamatute kui ajakirjade poolest. Pearõhk langes selles raamatukogus haavahaigusi käsitlevaile teoseile. Peale nende sisaldas U. Karelli raamatukogu palju teoseid eriti röntgenoloogia ja kantseroloogia alalt, ja ka ilukirjanduslikke ja kunstikirjanduslikke teoseid. Kantseroloogia-alaliste teoste suhtes oli professor U. Karellil raamatukogu üks täielikumaid ja rikkamaid kogu Eestis, sisaldades palju raamatuid, koguteoseid ja ajakirju, mis leidsid meie maal vaid tema kogus. See asjaolu on muuseas ka sellega seletatav, et U. Karell oli Eesti esindaja Rahvusvahelise Vähi Vastu Võitlemise Liidu juures ja sai seetõttu kõik selle Liidu väljaannete eksemplarid, muu seas ka «Acta unionis internationalis contra cancrum», mida ilmus aastas 4 köidet, à 3—4 vihku. See väljaanne leidis Eestis vaid U. Karelli raamatukogus. Trükiseid leidis tema kogus peamiselt eesti, saksa, prantsuse, inglise, vene ja itaalia keeltes. Koguma oli hakanud U. Karell juba üliõpilaspõlves, kogunud seega ligi 30 aastat.

Raamatukoguga ühes hävis prof. U. Karellil ka koduarhiiv, kus leidis eriti mitmesugust erialalist aja jooksul kogutud materjali — dokumente, märkmeid, haiguslugusid, ülesvõtteid, joonistusi ja sedeleid. Samuti põles ära kogu kirjavahetus, hulk kirju nii kodumaistelt kui välismaistelt teadlastelt, eriti rikkalikult itaalia ja saksa kirurgidelt. Suur kahju on U. Karellil ja kogu meie maa arstiteadusel kuulsa kirurgi ja omaaegse Tartu ülikooli kirurgia professori E. v. Wahli käsikirjadest ja tema kirjavahetusest, mis olid hoiul U. Karelli juures.

Raske kaotus tabas prof. U. Karelli käsikirjade alal. Eriline kahju on küll suure 500-leheküljelise kirurgia

õpperaamatu käsikirja tuhaksmuutumine. Käsikiri oli kirjutatud masinal kahes eksemplaris ja mõlemad käsikirjad hukkusid. Käsikirjadega koos hävisid ka nende juurde kuuluvad fotod ja joonised. Peale selle põlesid ära veel mõned väiksemad käsikirjad kirurgia alalt.

Kunsti- ja muusikaesemetest hävis U. Karellil tules mitmeid maale ja graafikat, nii K. Mäe, K. Raua ja E. Viiralti töid.

Edasi hukkus tules ülikooli eugeenika professori **Hans Madissoni** ja tema abikaasa, lastehoiu eriteadlase ja elukutselise arsti pr. **Olga Madissoni** raamatukogu ja koduarhiiv, lisaks ka nende laste raamatukogu, mis oli eraldi hoitav. Madissonide perekond elas Kindral Põdra tänavas nr. 15, O. Rütli ja K. Grau majas, oli elanud seal juba 8 aastat. Samas majas veetis kord oma viimased eluaastad Tartus ka F. R. Kreutzwald. Maja põles laupäeval, 12. juuli õhtul. Tuli sai alguse kõrvalolevast Opetajate Seminari majast. Kustutada ei saadud ja vististi ei püütudki seda teha. Madissonid ise olid polikliinikus valvekorras.

Madissonide perekonna ühine raamatukogu sisaldas ligikaudu kokku 3500 numbrit, kaasa arvatud ka brošüürid, separaadid ja perioodika. Kogunud olid Madissonid raamatuid üle 30 aasta, alates 1910. aastast. Mitmeid vanemaid trükiseid olid nad pärinud juba vanemalt, näiteks teose «Ma-rahwa Koddo-Arst» 1857.

Prof. H. Madissoni osas sisaldas see raamatukogu ainealaliselt erialalisi teoseid üld- ja kohtuliku arstiteaduse, pärivusteaduse ja rassi- ja töötervishoiu alalt. Viimastena nimetatud ainealade suhtes oli H. Madissoni raamatukogu ainulaadne Eestis.

Kuna pr. O. Madissoni erialaks oli lastehoid ja lastetervishoid, siis langes ühise raamatukogu tema osas pearõhk just sellesisulistele teostele ja ajakirjadele, milliseid omas pr. O. Madisson üsna täieliku kogu, ligikaudu 1000 ümber.

Peale erialaliste teoste leidis Madissonide pere-

Kultuurivarad sõjatules

konna raamatukogus veel ilukirjandusliku, kunstiajaloolise, ajaloolise, majandusteadusliku sisuga ja ka rohkesti teatmelisi teoseid, nende seas ka «Eesti entsüklopeedia». Keeleliselt esines trükiseid eesti, saksa, vene, prantsuse ja inglise keeles.

Koduarhiivi osas hävis Madissonidel suur hulk diapositiive loengute ja ettekannete jaoks, tabeleid, mis eri-ülesandeiks lastud joonistada, palju väljakirjutusi ja väljalõikeid ajalehtedest, igasuguseid pabereid ja dokumente, fotosid isikutest, hoonetest ja maastikkudest mitmed albumid täis, teadusliku töö materjale ja märkmeid jne. Samuti hävisid mitmed trükivalmis olevad käsikirjad ja ka mõned pooleldi valmisolevad, ning kogu kirjavahetus, nii oma erialaline kui üldine. Muusika- ja kunstiesemetest põles ära noote, klaver ja viiul ja üks kunstnik E. Ahase maal. Mõlemate Madissonide kutsealaline tegevus kannatab nüüd rohkesti just erialalise kirjanduse kaotuse tõttu.

Järgnevalt peatume ülikooli silmahaiguste dotsendi **Oskar Kurriksi** põlenud raamatukogu ja koduarhiivi juures. O. Kurriks elas Võidu tänavas nr. 9 Seemnevilja Ühisuse majas juba 1922. aastast alates. Maja põles laupäeval, 19. juulil pärast lõunat. Tuli sai alguse süütepommist. Enne olevat majale ka veel bensiini valatud. Kustutamist ei olnud ja ei saanudki olla, sest et kogu aeg kestis väga äge laskmine. Põles kõik, mis majas oli, päästa ei saanud midagi.

Raamatuid põles O. Kurriksil umbes 1000 trükist. Sisualaliselt langes tema raamatukogus pearõhk erialalisele ja üldisele arstiteaduslikule kirjandusele. Siis oli tal veel palju eesti ilukirjandust, vene klassikat, teoseid eesti ajaloo alalt ja teatmeteoseid, näiteks «Eesti entsüklopeedia» ja «Der grosse Brockhaus». Raamatud olid peamiselt eesti-, saksa-, vene-, ladina-, inglise- ja prantsusekeelsed, ja suuremalt osalt köidetud. Koguma oli hakanud O. Kurriks juba 1909. aastal, kogunud seega üle 30 aasta. Pärinud oli ta vanemalt mõned vanemad eestikeelsed trükised. Peamiselt ärkamisajast ja veel vanemast ajast. Olgu

siin märgitud, et O. Kurriksilt omandas nende ridade kirjutaja säärased haruldused kui A. W. Hupeli poolt välja antud esimene eesti ajaleht, «Lühhikesse õppetusse mis sees monned head rohhud...» 1766 ja kõik C. R. Jakobsoni aegse ajalehe «Sakala» aastakäigud 1878—1882. Need jäid kõik nüüd alles.

Koduarhiivi osas põlesid O. Kurriksil ära Rakke Hariduse Seltsi asutamist puudutavad väärtuslikud materjalid, eriti kaua aega kestnud kirjavahetus ses suhtes tsaariaegse Eestimaa kubeneri J. Korostovetsiga ja muu sellekohane arhiivmaterjal. Samuti põles O. Kurriksil oma erialaline ja üldine kirjavahetus, rohkesti mitmesuguste avalikkude tegelaste fotosid, teadusliku töö materjale ja märkmeid, ja mitmeid käsikirju. Eriti kahju on O. Kurriksil suurest hulgast kirjapandud materjalist kurja silma kohta, mida ta aastakümnete jooksul oli rahva suust kogunud. Sellega hävis huvitavat ja omapärast rahvaluulet. Kunstiesemete osas põles 6 maali, millede seas O. Kurriks hindab eriti kunstnik A. Benois' töid.

Loomaarstiteaduskonnagi õppejõududest hävisid tules mitmel raamatukogud ja koduarhiivid. Esijärjekorras peatume siin selle teaduskonna õppejõu, loomakirurgia professori **Karl Sarali** ja ta abikaasa **Ebba Sarali** ja nende raamatukogu ning koduarhiivi juures. K. Saral teatavasti küüditati kogu perekonnaga Venemaale saatuslikul 13./14. juuni ööl 1941, olles kodus vangistatud hommikul kella 5 ajal. Kuuldavasti andsid bolševikud K. Saralile peamiseks süüks seda, et ta oli olnud väljapaistev poliitiline tegelane kogu iseseisvuse aja ja Jaan Tõnissoni ligem kaastööline, ja et ta abikaasa pr. Ebba Saral oli samuti väljapaistev ja energiline tegelane eesti naiste kodu- ja kutsekultuuri alal.

Saralite perekond elas Vene tänavas nr. 22 Ülikooli majas, oli elanud seal juba ligikaudu 20 aastat. Maja põles pühapäeval, 13. juulil süütamise tagajärjel, mitmed majad ümbruses olid juba eelmisel päeval põlenud. Kedagi maja

inimestest põlemise ajal juures ei olnud. Põles ära kogu varandus.

Saralite raamatukogu sisaldas ligikaudu 1200 eri-pealkirjalist trükist, esijärjekorras erialalist kirjandust, edasi ilukirjandust, teoseid ajaloo ja loodusteaduse alalt, teatmeteoseid ja perioodikat. Proua E. Sarali osas oli selles raamatukogus palju naiskäsitööd käsitlevat kirjandust, nii eesti kui võõrkeelset. Suurematest teostest Saralite raamatukogus põles ära «Eesti entsüklopeedia», «Der grosse Brockhaus», viimane väljaanne, H. Kurriku «Eesti rahvarõivad», koguteos «Jaan Tõnisson töös ja võitluses», numberdatud eksemplar, Eesti ajalugu käsitlevaid teoseid jne. Raamatuid ja ajakirju oli eesti, saksa, vene, rootsi, soome, prantsuse ja inglise keeles. Kogunud oli prof. K. Saral ligikaudu 40 aastat.

Koduarhiivi osas hävis K. Saralil väärtuslik erialaline kirjavahetus välismaa ja oma maa loomaarstiteadlastega, samuti poliitilise sisuga kirjavahetus oma maa tegelastega. Edasi hukkus suur fotode kogu, teadusliku töö materjale ja väiksemaid käsikirju. Eriti palju oli aja jooksul kogunenud materjale ja esemeid proua E. Saralil tema kutsetöö alalt, mitmesuguseid kodukäsitöid, vaipu, linaid jne., mis kõik hävisid. Muu seas hävis tules ka neli komplekti eesti rahvariideid.

Kunsti- ja muusikaesemetest põles Saralitel ära terve rida maale, peamiselt kunstnikkude K. Mäe, A. Laikmaa, K. Raua ja P. Burmanni omi, nii A. Laikmaa «Kirikusõit» ja P. Burmanni «Hobuste jootmine», ja muidugi ka klaver ja hulk noote.

Noorematest ülikooli loomaarstiteaduskonna õppejõududest põlesid raamatukogud ära assistentidel **August Kriisal** ja **Juhan Kuntsil**.

A. Kriisa elas Ülikooli majas Vene t. 24. Maja põles pühapäeval, 13. juulil, arvatavasti süüdati põlema. A. Kriisa ise juures ei olnud. Põles ära ligikaudu 200 oma erialalise, ilukirjandusliku, loodusteadusliku ja maateadusliku sisuga raamatut ja mitmeid ajakirju ning teatme-

teoseid, nagu «Looming», Eesti loomaarstlik «Ringvaade», Tuksami «Saksa-eesti sõnaraamat» jne. Saksa klassikutest põles A. Kriisal ära täielik J. W. Goethe teoste kogu. Koguma oli A. Kriisa hakanud 1930. aastast alates.

Peale raamatukogu hävis A. Kriisal loomakliiniku töösse puutuv arhiiv, teadusliku töö materjale ja kogutud andmeid ning üks valmis käsikiri sigade haiguste üle.

Maalidest põles ära kunstnik J. Püttsepa töid.

Loomasisehaiguste kliiniku assistendil **Juhan Kunt-sil**, kes elas Ülikooli majas Vene tänavas nr. 22, põles ära ligikaudu 100-tiitliline erialalise ja ilukirjandusliku sisuga raamatukogu, peamiselt eesti- ja saksakeelne. Koguma oli ta hakanud 1939. aastal. Hukkus ka üks täiesti trükivalmis käsikiri oma erialalt ja mitmeid teadusliku töö materjale.

Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna õppejõududest hävis tules kogu varandus neljal, nimelt professor L. Tiganikul ja assistentidel E. Raupil, H. Kauril ja V. Paulil.

Orgaanilise keemia professor **Leonhard Tiganik** elas Tiigi tän. nr. 39 oma isa majas, oli elanud seal juba 12 aastat. Maja hakkas põlema laupäeval, 12. juulil kella 2—3 vahel, oli esimene maja, mis sellel suurel tulepäeval põles. Tuli sai alguse süütepommi tabamusest. Mõne minuti jooksul oli maja leekides ja varsti oli tulemeri haaramas kogu Tiigi tänavat. L. Tiganik ise oli tule alguse silmapilgul maja keldris varjendis. Tule levis nii kiiresti, et ei olnud võimalik käsipakkigi välja tuua. Tuletõrjet kohal ei olnud ega saanudki olla, sest pommirahe oli ülitihed.

L. Tiganiku raamatukogu oli ligikaudu 500-tiitliline, peamiselt orgaanilise ja füüsikalise keemia-alalise sisuga. Mõnel määral oli ka ilukirjandust ja teatmeteoseid. L. Tiganiku raamatukogu oli paremaid ja täielikumaid keemiaalalisi eesti raamatukogusid. Raamatud olid peamiselt eesti-, saks-, inglise-, prantsuskeelsed. Eestikeelne keemiakirjandus oli prof. L. Tiganikul võrdlemisi täielik.

Kõige rohkem kahju on tal oma erialalistest teostest, mis on teatavasti väga kallid ja mida nüüd enam kusagilt ei saa. L. Tiganik oli koguma hakanud juba üliõpilaspõlves ja kogunud seega ligikaudu 20 aastat.

Tules hävisid prof. L. Tiganikul ka käsikirjad ja pooleliolevad tööd, samuti ka kõik teadusliku töö materjalid, dokumendid, fotod ja kirjavahetus. Osa neist oli viidud küll keldri, aga sinnagi tungis tuli.

Kunstiesemetest põlesid prof. L. Tiganikul ära mõned kunstnik H. Halliste tööd.

Väärtuslik raamatukogu hävis keemia assistendil **Elmar Raupil**. Ta elas Päeva tänavas nr. 2 F. Lange majas. Põlema hakkas maja laupäeval, 12. juulil kella 4 paiku. Tuli sai alguse Pargi tänavast vastasolevast majast. E. Raup ise oli kodus, aga kustutamise alal ei saanud midagi teha, kuigi kogu energiaga püüdis. Hirmus kuumus ja äge pommirahe tegid igasugused kustutamiskatsed võimatuks. Tuletõrjet ei olnud.

E. Raupi raamatukogu oli ligikaudu 2000-tiitiline, rohkem pärandamise teel saadud kui ise soetatud. Pearõhk selles eraraamatukogus langes saksa- ja venekeelsele ilukirjanduslikule klassikale, haruldasele *baltica*'le ja keemia- ning kunstialalistele teatmeteostele. Vene klassikutest leidsid E. Raupi kogus A. Puškini, N. Gogoli, I. Turgenevi, F. Dostojevski, L. Tolstoi ja N. Leskovi ning teiste kirjanikkude teoseid, saksa klassikutest J. W. Goethe ja Fr. Schilleri jne. teoseid. *Baltica* alal leidsid selles kogus pea kõik vanemad kroonikad alates Läti Henriku omaga jt. Ise oli E. Raup kogunud ligikaudu 25 aastat. Päranduse teel saadud osas oli see kogu märksa vanem.

E. Raupi juures põles ära ka muusikaõpetaja ja klaveripedagoogi **W. Jakobseni** kogu muusikaline pärand, eriti rikkalik nootide kogu klassilise muusika alalt ja kaks klaverit, üks *Bechstein* ja teine *Radse-Bechstein*.

Kuna E. Raupi eriline huviala on portselan, siis oli temal seda palju kogutud, mis aga enamikult alles jäi. Sellekohased esemed olid enne juba teisale viidud. Ainult

üks vaas põles sisse. Küll aga hävis tules E. Raupil perekonna vanem kirjavahetus ja fotode kogu ning ka mõned kunstiesemed. Perekonnaarhiivi osas põles ära ka üks suurem eestikeelne vaimuliku sisuga käsikiri, kirjutatud J. Miltoni «Kadunud ja leitud paradiisi» stiilis. Käsikiri pärines kas 18. sajandi lõpust või 19. sajandi algusest, mis ajast täpselt, seda E. Raup ei mäleta.

Edasi sai tuleroaks loodusteadlase ja praeguse Ülikooli sekretäri **Hans Kauri** raamatukogu ja koduarhiiv. Ta elas Viljandi tän. nr. 8 koolinõunik H. Linsi majas. Maja põles laupäeval, 12. juulil kella 12—13 paiku. Tuli sai alguse kõrvalmajast, mis läks põlema süütepommist. Hans Kaur ise oli juures, aga kustutada ei saanud, sest äge tulistamine takistas.

H. Kauril hävis enamikult kogu varandus. Ta raamatukogu sisaldas ligikaudu 1800 numbrit, päästa sai sellest 200 väärtuslikumat raamatut. Raamatukogu oli peamiselt erialalise sisukoostisega — loodusteaduslik, eriti täielik zoologia alal. Mis sellele raamatukogule erilise väärtuse andis omakultuuri seisukohalt lähtudes, see oli vanem eestikeelne loodusteaduslik kirjandus, mis H. Kauril oli peagu täielikult olemas, ka kõik väga haruldased sellesisulised teosed, nagu «Lomisse õppetuse ramat» 1842 ja «Koli-ramat. Kolmas jaggo. Õppetus Jummalal lomadest, mis Ma peäl on» 1853. Neist trükistest on H. Kauril kõige rohkem kahju. Peale loodusteadusliku kirjanduse sisaldas tema kogu veel ilukirjanduslikke teoseid, teatmeteoseid ja perioodikat. Ilukirjandus oli peamiselt eestikeelne, teaduslik kirjandus aga eesti-, saksa-, inglise-, vene-, soome- ja rootsikeelne. Eriti rikkalikult oli esindatud ingliskeelne loodusteaduslik kirjandus. Kogunud oli H. Kauri 24 aastat, alates kogumist koolipoisina keskkooli viimastes klassides.

Koduarhiivi osas hävis H. Kauril rikkalik märkmete kogu, suur hulk väljalõikeid ajalehtedest meie maa loomastiku kohta, mis kogutud 10 aasta jooksul, palju separaate ja kirjavahetusi nii kodumaiste kui välismaiste loo-

dusteadlastega. Õnneks sai H. Kauri päästa trükivalmis ja pooleriolevad käsikirjad. Muusikavahenditest põles ära 2 klaverit.

Vladimir Paul on assistendiks Ülikooli mineraloogia laboratooriumis. Ta elas Õnne tänavas nr. 26 Krooni majas, mis põles laupäeval, 12. juulil kell 2 päeval, kuuldavasti tabatuna süütepommist. V. Paul ise juures ei olnud. Põles kõik sisse, ka raamatukogu.

V. Pauli raamatukogu sisaldas umbes 400 väga väärtuslikku trükist peamiselt geoloogia, paleontoloogia, mineraloogia, ilukirjanduse ja teatmelise kirjanduse alalt. Kolmel esimesena mainitud alal oli V. Paulil palju teaduslikke õpperaamatuid ja uurimusi. Mitmed tööd paleontoloogia alalt oli ta kingitusena saanud rootsi professorilt E. Slen-siolt, samuti dots. dr. W. Grossilt. Geoloogia alalt põles tal ära J. Kayseri neljaköiteline teos «Lehrbuch der Geologie» 1912—1924 ja mineraloogia alalt F. Klockmanni «Lehrbuch der Mineralogie», mõlemad kapitaalteosed. Teatmeteostest hävis V. Paulil muu seas tules «Eesti entsüklopeedia», suured saksa-vene ja vene-saksa ning veneprantsuse sõnaraamatud. Ilukirjandusest olid tal eesti tähtsamate autorite teosed nagu E. Vilde ja A. H. Tammsaare omad ja vene, saksa ning poola klassikute täielikud kogud, nagu J. W. Goethe, Fr. Schiller, G. Hauptmann, A. Puškin, N. Gogol, L. Tolstoi, F. Dostojevski, M. Lermontov, I. Turgenev, A. Mickiewicz, H. Sienkiewicz. Kogunud oli V. Paul ligikaudu 20 aastat. Trükiseid leidis ta raamatukogus eesti, saksa, vene, poola, inglise ja rootsi keeles.

Isikliku arhiivi osas põles V. Paulil ära alustatud doktoriväitekirja käsikiri devoni kalade alalt ühes fotoja muude materjalidega, kirjavahetus rootsi ja saksa teadlastega ja müntide kogu (höberaha) Peeter Suure ja Katarriina II ajast, arvult 100 ümber.

Ülikooli õigusteaduskonna õppejõudude eraraamatukogudest hävis tules rahvusvahelise õiguse dotsendi **Richard Ränga** oma. R. Ränk elas Kuperjanovi tänavas nr. 13 A. Levini majas. Maja põles laupäeval, 12. juulil

peale lõunat. Ise juures ei olnud, ei saanudki olla, sest oli sõjarindel.

R. Ränga raamatukogu oli ligikaudu 2000-tiitiline. Sisukoostiselt oli see 50% erialaline, sisaldades teoseid õigusteaduse, peamiselt aga rahvusvahelise õiguse alalt, eriti palju kirjandust riikide tunnustamise kohta. Peale erialalise kirjanduse oli R. Ränga raamatukogus väljapaistvalt eesti ja inglise ilukirjandust, muuseas ka W. Shakespeare'i ja Ch. Dickensi teoste täielikud kogud, ja teoseid diplomaatia ja ajaloo alalt, eriti diplomaatia ajaloo ja üldise ajaloo alalt. R. Ränga raamatukogu oli peamiselt eesti-, saksa-, inglise-, prantsuse-, soome- ja itaaliakeelne. Koguma oli ta hakanud 1930. aastal, süstemaatiliselt aga 1932. a. peale.

Koduarhiivi osas põles R. Rängal kogu kirjavaheetus, palju kirju soome, inglise, hollandi ja ameerika professoritelt, soovitusi välismaa väljapaistvailt õigusteadlastelt, suurem käsikiri rahvusvahelise õiguse alalt, kaheaastase töö vili, ja kogutud materjalid doktoritöö jaoks.

Nagu õigusteaduskonna õppejõududelgi, nii hukkus ka usuteaduskonna õppejõududel vaid ühel raamatukogu ja koduarhiiv tules, ja nimelt ajaloolise usuteaduse professoril **Olaf Sillal**. Tema kaotus on aga üks suuremaid, mis Tartu teadlasi tabas 1941. a. suure tule päevil. O. Sillal põles ära 3 maja ja ka kogu ta muu varandus, ka maja, kuhu ta 35 aastat tagasi oli elama asunud.

Prof. O. Sild elas Tiigi tänavas nr. 21. Maja põles laupäeval, 12. juulil peale lõunat, saades tabamuse süütepommist. Ise oli prof. O. Sild Valgemetsal. Kustutamine olnud ägeda pommirahe tõttu täiesti võimatu.

Kõige suurem kaotus on prof. O. Sillale ja ka kogu eesti vaimsele kultuurile väga väärtusliku raamatukogu ja koduarhiivi häving. Raamatukogu sisaldas ligikaudu 4000 numbrit. Sisualaliselt langes selles pearõhk eesti ja üldisele kirikuajaloole, eriti kirikuajaloo distsipliini käsitlevale kirjandusele. Kirikuajaloo kõrval sisaldas see raamatukogu tugevasti teoseid ka üldajaloo ja Baltimaade

Kultuurivarad sõjatules

ajaloo ning eesti ajaloo alalt, edasi ilukirjanduse, kunsti-ajaloo, muusika ja muusika-ajaloo, usundite ajaloo ja filosoofia alalt ja mitmesuguseid vanemaid ja uuemaid ajakirju, nagu «Eesti Kirjandus» algusest peale jt. Peale oma raamatute põles prof. O. Silla juures, nagu ka professorite G. Suitsu ja H. Sepa juures, hulk Ülikooli Raamatukogu raamatuid. Kuna O. Sild valdas palju keeli, siis oli tal raamatuid ka paljudes keeltes, nii eesti, saksa, vene, kreeka, ladina, inglise, prantsuse, soome ja rootsi keeles. Kogunud oli ta ligikaudu 40 aastat. Kõige rohkem on professor O. Sillal kahju muidugi oma erialalistest raamatutest, kuna tal teaduslik uurimistöö ei saa nüüd enam kaugeltki nii viljakalt areneda kui seni.

Raamatukogu kõrval põles prof. O. Sillal ka rikkalik koduarhiiv, muuseas kogu kirjavahetus, milles leidus kirju näiteks R. Kallaselt, soome kirikuloolaselt M. Ruuthilt, piiskop J. Kukelt, õpetaja J. Valgalt ja piiskop J. Kõpult, siis veel saksa ja inglise vastava ala teadusmeestelt. Teatavasti oli prof. O. Sild juba kauemat aega tegutsenud meie maa kooli ja kiriku visitatsiooniprotokollide uurimise alal. Nende protokollide väljaotsimine oli temalt palju vaeva ja hoolt nõudnud. Kõik need protokollid ja muudki teadusliku töö materjalid hävisid tules. Ka tema raamatukogu kataloogid, millised olid tehtud kahes eksemplaris. Aastakümnete jooksul oli prof. O. Sillal kogunenud hulk mitmesuguseid kultuuriloolise tähtsusega fotosid, sealhulgas väga haruldasi Eesti elu sündmustest; needki said hukka.

Raskesti tabas tuleõnnetus prof. O. Silda eriti käsi-kirjade alal. Muuhulgas põles tal ära suur trükivalmis käsikiri «Üldine kirikulugu», mis oli valminud paljude aastate kestel akadeemiliste loengute alusel, sisaldades kogu üldise kirikuloo kursuse. Muusikaesemeist hukkusid klaver ja harmoonium ning hulk noote klassilise muusika ja kirikumuusika alalt.

KÕNE NOBELI PREEMIA PUHUL

Saint-John Perse

Tõlkinud Jaan Kaplinski

Teie Majesteetid, Teie Kuninglikud Kõrgused, Teie Ekstsellentsid, leedid ja džentelmenid.

Ma võtan luule nimel vastu au, mis talle siin on osutatud ning tõttan seda talle tagasi andma.

Ilma teieta ei oleks luule mitte tihti au sees. Näib ju, et suureneb lahknemine luuleloomingu ja materiaalse orjuse vallas oleva ühiskonna vahel. See lõhe, mille luuletaja aktsepteerib, kuigi tema pole seda taotlenud, oleks sama suur ka teadlasele, kui teadusel poleks praktilisi rakendusi.

Siin aga on avaldatud austust just nii teadlase kui luuletaja omakasupüüdmatule mõttele. Vähemalt siin ei võeta neid vaenutsevate vendadena. Sest nad küsivad sama sügaviku kohta samu küsimusi, ainult nende uurimismeetodid erinevad.

Kui vaatleme tänapäeva teaduse draama ulatust, mis avastab matemaatilises absoluudis oma ratsionaalsed piirid; kui näeme, et füüsikas esitab üks kahest valitsevast õpetusest üldise relatiivsusteooria ja teine määramatuse ning ebakindluse kvantteoreetilised printsiibid, mis jäädavalt piiravad isegi füüsikaliste mõõtmiste täpsust; kui oleme kuulnud, kuidas selle sajandi kõige suurem teadus-

novaator, moodsa kosmoloogia rajaja ning võrrandite kaudu kõige avaramale intellektuaalsele sünteesile jõudnu kutsus intuitsiooni abiks mõistusele, kuulutades, et «kujutusvõime on teadusliku loomingu tõeline tööpõld» ja läks isegi nii kaugele, et nõudis teadlasele «kunstilise nägemuse» eelisõigust — kas ei ole meil siis õigust pidada poeetilist instrumenti niisama seaduspäraseks kui loogilist instrumenti?

Tegelikult on igasugune vaimulooming «poetiline» selle sõna õiges tähenduses ning kuna meelelised ja vaimsed vormid on samaväärsed, täidab teadlase ja poeedi ettevõtmine alguses sama funktsiooni. Diskursiivne mõtlemine või poetiline ellips — kumb jõuab ja ulatub kaugemale? Ning kumb jõuab — särades kirkamini selles üürikeses helenduses — ennem tagasi ürgööst, kus kompamisi otsivad teed kaks sündinud pimedat, ühel abiks teaduse vahendid, teisel ainult intuitsiooni sähvatused?

Vastus ei ole oluline. Saladus on seesama. Ja poeetilise vaimu suured avastused ei ole sugugi väiksemad kui tänapäeva teaduse dramaatilised saavutused. Astronoome võiks hulluks ajada paisuva universumi teooria — see universum ei ole sugugi vähem ka inimese moraalse lõpmatuse avardumises. Kui kaugemale ka teadus lükkaks oma piire, igal pool nende piiride terves ulatuses võib kuulda poeedi jahikoerte kilamist. Sest luule ei ole, nagu teda on nimetatud, «absoluutne tõelus», ta jõuab kõige ligemale selle himustamises ja haaramises seal keerulisuse kõige kaugemal piiril, kus tõelus küsib luulekeeles aru iseendalt. Analoogilise ja sümbolilise mõtlemise kaudu, vahendava kujundi kaugvalgustuse kaudu, vastavuste mängu kaudu, tuhandel kummaliste reaktsioonide ja assotsiatsioonide ahelal, viimaks ka keele abil, milles kandub edasi Olemise enda liikumine, saab luuletaja enda valdusse ülitõeluse, mis ei saa olla teaduse oma. Ons inimesel olemas haaravamalt dialektikat, mis nõuaks inimeselt enam? Kui isegi filosoofid pagevad metafüüsika künniselt, võib juhtuda, et luuletaja vahetab siin välja metafüüsiku; siis ei

ole mitte filosoofia, vaid luule tõeline «üllatuse tütar», kui kasutame antiikfilosoofi väljendust, kellele luule tundus eriti kahtlane.

Ent luule pole kõigepealt viis tunnetada, vaid viis elada, ja elada täit elu. Luuletaja oli juba koopainimeses ja ta saab olema aatomiajastu inimeses, sest ta on võõrandamatu osa inimesest. Poeetilisest pürgimusest, vaimsuspürgimusest on sündinud ka religioonid ja luule armust elab inimese ränikivis igavesti jumalik säde. Kui müto loogiad kokku varisevad, leiab jumalik varjupaiga luules, võibolla vahetab luule ta isegi välja. Ning inimese sotsiaalses, vahetus elukorraski, kui Leivakandjad antiikses protsessioonis lasevad Tõrvikukandjatel eespool käia, on luuleline kujutlusvõime see, mis valgustab rahvaste kirglikku püüdu selguse poole.

Oh inimese uhkust, kes kannab oma igavikukoor- mat! Inimese uhkust, kes läheb edasi oma inimlikkuse taaga all, kui tema ees avaneb uus, tõeliselt universaalne ja vaimselt terviklik humanism... Ustavana oma üles- andele, mis on inimese saladuse süvendamine, on uusaja luule asunud tööle, mille õnnestumine tooks inimesele tõelise terviklikkuse. Selles luules ei ole midagi püütilist. Samavähe on selles puhast esteetikat. Luule ei ole balsa- meerimise ega dekoreerimise kunst. Ta ei kasvata tehispärleid, ei müüta väljamõeldisi ega embleeme ning ükski muusikapidu ei rahuldaks teda. Ta otsib oma teedel liitu Iluga, kes on tema ülim liitlane, kuid ta ei tee Ilust oma eesmärki ega oma ainsat rohumaad. Keeldudes eralda- mast kunsti elust ja armastust teadmisest, on ta tegevus, kirk, vägi ja pidev uuenemine, mis paigutab ümber piire. Armastus on tema kodu, allumatus tema seadus, ja tema asupaik on igas ennetamises. Ta ei taha kuskilt puududa, ta ei taha millestki ilma jääda. Ta ei looda aga midagi oma sajandi hüvedest. Seotuna omaenda saatusega ja vabana igasugusest ideoloogiast teab ta, et on sama- väärne elu endaga, kes ei pea ennast õigustama. Ning ühesainsas süleluses otsekui suures elavas salmis embab

Kõne Nobeli preemia puhul

ta olevikus tervet minevikku ja tulevikku, inimlikku koos üleinelikuga ning tervet planeeti koos maailmakõikusega. Hämarus, mida talle ette heidetakse, ei tule tema loomusest, mis on valgustamine, vaid ööpimedusest, mida ta uurib — hinge pimedusest ja saladusest, mis piirab inimolemist. Tema väljendus ei luba endale kunagi hämarust; see väljendus ei ole vähem nõudlik kui teaduse oma.

Sel kombel, tänu oma täielikule liitumisele olevaga, peab luuletaja meie heaks sidet Olemise püsivuse ja ühtsusega. Tema õppetund meile on optimism. Tema meelest valitseb kõiki asju ükssama harmoonia. Ei saa juhtuda midagi, mis võiks oma loomu poolest ületada inimese mõõtu. Ajaloo hullemadki vapustused ei ole muud kui veel suurema seostumiste ja uuenemiste tsükli aastaajavahe-tuse rütmid. Ja fuuriad, kes sööstavad üle lava, tõrvik käes, valgustavad vaid hetkeks väga pikka etendust. Kõp-sevad tsivilisatsioonid ei sure ühe sügise ahistusest, nad vahetavad ainult sulestikku. Ainult inerts on ohtlik. Luuletaja lõhub meie jaoks harjumuse. Sel kombel on luuletaja enda tahtmatagi seotud ajaloo kuluga. Ning miski tema aja draamas ei ole talle võõras. Õelgu ta siis kõigile, mis tunne on elada sellel jõulisel ajal! Käes on suur ja uus tund, kus saab end uuesti leida. Kellele me saaksime siis veel anda oma aja au?

«Ära karda,» ütleb Ajalugu, võttes kord eest oma raevuka maski ja tehes oma tõstetud käega lepitusszestikeset oma hävitustantsu nagu see Aasia jumalus. «Ära karda ja ära kahtle — kahtlus on viljatu ja hirm on orjalik. Kuula parem seda rütmi, mida taob minu tõstetud käsi pikale inimlausele, mis on ikka loomise teel. Ei ole õige, et elu saab end ise eitada. Miski elav ei saa tulla olematusest ega armastada olematut. Kuid miski ei saa ka jääda oma vormi või mõõtu Olemise pidevas tulvas. Tragöödia ei ole metamorfoosides enestes. Selle sajandi tõeline draama on selles lõhes, mis lastakse kasvada ajaliku ja ajatu inimese vahel. Kas inimene, kes on ühel nõlval valgustatud, jääb teisel nõlval pimedusse? Ning kas tema

küpsemine ühismeeleta ühiskonnas ei vii võltsile küpsusele? ...»

Luuletaja, kes ei ole jagatud kaheks, andku meie hulgas tunnistust inimese kahest kutsumusest. See tähendab tõsta vaimu ette peegel, milles paistaksid selgemini tema vaimsed võimalused. See tähendab kuulutada meie oma ajal väarikama inimeksistentsi võimalust. See tähendab siduda rohkem kollektiivset vaimu vaimuenergia ringlemissse maailmas... Kas tuumaenergia kõrval suudab luuletaja savilamp täita oma ülesannet? Jah, suudab, kui inimene peab meeles savi, millest tema on tehtud.

Ja luuletajale on piisav olla oma aja halb südame-tunnistus.

Stockholm, 10. detsember 1960

AHTAD ON LAEVAD

(Katkend)

Saint-John Perse

Tõlkinud Ain Kaalep

«... Naise kaebed luiteil, naise ägamine öös on vaid vee kohal pageva raju kudrutus. Raju ja rahnude tuvid ja luiteil murduv süda, kui palju merd veel Armastava Naise pisarate õnnes!... Sina, Rõhuja, minu peal nagu vutipesa, nagu rändlindude tiivalalang, kas sina ütled, mis meid kokku on pannud?

Meri segatud mu hääle ja meri segatud minusse aina, armastus, armastus, valjuhäälnene üle karide ja korallide, eks anna see liigagi armastava naise kehale mõõtu ja nõtkust?... Tallatud naise kaeve, haavamatu naise kaeve... oo Isand, rohkem mind piina, oo Isand, rohkem mulle anna õnne! Kas iganes on armastanud rohkem ükski leebe loom, kui teda karistab harpuun?

Naine olen mina ja surelik on kõik minu ihu, kus ei viibi Armastav Mees. Raske on meie rakend teel üle vee. Kapaku kabi, käil käigu peale, pronksine tiisel edasi tungigu!... Ja Armastav Naine võtab vastu Armastava Mehe kui jõhkra jõugu, ja Armastav Mees võtab vastu Armastava Naise kui tähtede parve. Ja häbitult avaneb mu keha pühitsetud Täku ees nagu meri ise, kui temasse kargab välk.

Oo meri, kes sa kerkid surma vastu! Kui palju armastust teel läbi ilma, et su malevaga liituda! Üksainuke voog, üksainuke tung!... Ja sina, Isand ja Käs-kija, tunned meie relvi. Ja vaid armastus hoiab paigal seda voogu, hoiab oma ähvardaval varrel seda siledat, kobrakarva, kõverat, kõrget.

Ei mingi Aasia vilespill oma õhku täis kõrvitskerega saa vaigistada paisuvat peletist. Ent, keel keelel, hingeõhk hingeõhus — hingeldades! —, pale higipisarais, hape sööbimas silma, kahiseb see, kes üksi peab ägedas heitluses vastu, preestritar, tõrges Armastav Naine, kes taandub ja paindub ja sõdib...

Kas sa lööd, jumalik varras? — Lahke peletis annab veel aega, seda lõikavam läbematus!... Viltupäine surm, andrupäine armastus ajab üha välja oma torkivat keelt. Tema nimi on Lõpmatus, tema aeg on süütus. Kuula elavat surma ja ta tsikaadisirinat...

Ja sa lööd, oo töotus! — Kiiremini, oo Isand, olgu valjem su vastus, su lähedus! Kõvemini kõnele, käskija! ja raevukamalt mind ründa: ärritus on oma harjal! Tungi kaugemale, kuninglik Angerjas: löö, nagu merel pikne lööb sisse laeva luugist...

Ja sa löidki, jumalik välk! — Kes minus karjub sel imetava naise häälele?... Oo sära! oo kurbust! ja seda Jumalanna enda kõrget kammi vahtlevas hiilguses! ja kõike seda küllust, mis nüüd kuldsel väraval variseb!... Muinasmaal ma vist olin, keelatud maal.

Ahtad on laevad

Sina, jumal, mu külaline, kes sa siin käisid, jäägu keerlema minus sinu vägivalla elav kruvi. Ja kütkestagu meid ka see karje ärakarjumata hingest! . . . Nagu näitleja lavalt läheb ära pimestav, ent tühine Surm, läheb austama teisi sänge. Ja võõras Meri, puistatud vahtu täis, läheb sigitama oma toredaid tække kaugetel randadel . . .

Need pisarad, armsam, ei olnud sureliku pisarad.»

*

« . . . Laev, oma andrul end avav, söehõõgune, kullakumane, hukuvoogudel kuumav korv! oo sära, oo kurbust! Viibida Olemises, ja nii põgusalt! Merigi pole aplam oma jumalat õgides . . .

Olgu tänatud Tema, kes oli siin, nii lühikest aega oli siin — ah, Tema, kes kuningakarrikaist rüüpas verd, kes ei tunne nüüd enam oma seisust ega au, meenutades vaid unes: «Sain pimestava, ent tühise surmaga ühte, võrd-sena vestlesin välguga, kel polnud nägu, ja mina, kes ma merest tean rohkem kui ükski elav hing, mina tean ka tema koldse tulesähvutuse iidset valu. Kes näeb unes hal-jast mõõka, mis uinumas selges vees, see pole muinas-loost ajanud pakku ühtegi tõrvikut, ühtegi pisarat . . .»

Oo vähearmastatu, armastava naise pisarate läte ei ole mitte armastavas mehes. Vihkan seda armukadedat jumalat, kes sind mu embuses laastab! Võõras see käsi, mis muserdab viinamarju me palgete vahel! Oo sina jagamatu, kes sa reetsid . . . Oo üleastumist, oo kurbust! Viibida Olemises on näitleja osa. Niisiis: kas kõneles keegi? Ei pannud ta kuulama end. Elatamatuses leiame asu, karistamata sissemurdjad. Ent elu teeb uhkeks rünnak, ei mitte tarvitust, ei mitte omand.

... Taas sünnid sa, iha! ja ütled siis oma teise nime. Oo kirk, kuninglik tee, kus purjus Kuningas ilmutab end Pimeda saatel! Iha, iha, meie eel ja meie kõrval, kas see on su ainuke nimi, kas pole sul feist? ... Oo sind, kes sa seal kaugeil nähtamatuil künniseil rudistad liiva ja vete peal sõnumi saabumist nähtavaks teed, oo sind Eelkäijat ja Kuulutajat, sinu otsimine on otsatu ja sinu rajad rohked. Sa hingad ära õhu mu eest. Üha pakud sa mulle oma noolt, kas pakud üha ka end vibutavat naist?

*

Iha tõttavad tuulispead, ja kõikjal kõu oma ennete sülemiga! Veepalge paisunud pinda imemas jumala jõud. Ahvenamaskis meri ei tee enam omaks tõeluse sünget põhja. Iha, oo Isand, ela oma teos! ... Ja ulma tasatu meri pillub oma musti klaasjaid kilde kui tardunud laavat ja lükkab peitli ette oma kuubid, oma kolmtahukad!

Astu alla, Kujur, sina suursüda — sest tegu on suur —, oma neidude sekka, oma tööpõllule, oma kivilõhkujarahva ridadesse. Vaata taas, oo Ulm, oma teost: see pole kuldkaunistustega kilp ega tseleeritud hõbepeegel rooside rüvedas raamis (leopard viinamäel, neitsike härja turjal või vahukobarais delfiin).

Vaid see on ühest tükist, ühestainsast ahhaadist, kumav ja must, see on nagu raudrõngaste last laevade tungil täis trümmis, kõik see jõudude ja liitumiste päratu põim: meri, ta pöörised, ta sulgurlihased ja ta miljon kinnist suud iha sõrmuse kohal — või taas vallavöötatud meri, üll musta mära nahk, milles ammutavad haavad, värsked ja himurad avad!

Ahtad on laevad

... Sõbratar, parematki on mul öelda, ja jumalad on läinud mööda: üheainsa palgega, piki ühtainsat joont, laine sisepinda pidi, ees tema pikad siledad grafiittahvlid, kaunite hahkade mooniväljade kauge leebus, nägin äkki liikumatut, setteist tuhmi merd: kauget merd nagu mingit Aafrika maad unistamas oma mustist kuningatarest, laupadel sinised täpid...

*

Oo sina, kõrge naine, kes sa kerkid, otsekui haaratud omaenda kulgu! sinu ihu öös tahan tõsta jälle oma relvi, nii et jälle su mereaastad nõrguksid mu peale.

Oo sisselõiget ihus, kus taas tunneb ahtust hing! Ja sina, kes sa laulad ja kogeled oma okkasel rannal, kes sa oled kui avali Sibylla oma kaljul, kui Andromeda, erütrealanna — suur õrn ja jõuline hüdra, oma jumalat tulvil —, jälle pead sina väisama ulma tõelust: seda teistsugu merd, avaramat, lähemat, mida keegi ei näita ega nimeta.

Järgi oma kurssi, laenatud jumal. Sinu küüthobused oleme meie! Seesama hoog üle ilma, Troojast peale seesama hoog... Laine paisub ja saab naiseks. Meri armastava naise rüpes on üha muljumas oma saaki. Ja armastus paneb laulma ja meri kõikuma seedripuust sängi ja koolduva andru. Annikas on me ase, mis tulvil me tegu.

Neitsi, naelutatud kinni mu käilale, ah, nagu inimohver, sina oled veiniläigatus laevaninas, sina oled ulgumereuri koolnuile, kes elavaid hällitavad: punaste rooside vee kohal vallanduv vanik jumalagajätutalituse järel, ja kaubalaevad lõiguvad selle lõhna öös.

Iha, oo valdjas maskis, sina ütlesid meile oma teise nime! ... Ja sina, Armastav Naine, kahistad taas oma merekotkakahinat oma jumalale. Ja sina, Armastav Naine, vibutad end taas oma hingeõhu üle ja sünnitad karje — kuni siis kostab seegi kahin, pane tähele, seegi tasane täishäälik, mis kätkeb jumalat ... Alluda, alluda! ... Alluda küsijale taas!

Ja kes siis äratas taas sinu kõige su tiibadega, kes heitis su otsekui emakotka pesaokstele, küünised vastu Küsija rinda? ... Oo sind sõjakat okaspõõsast, kaljule maha surutut, merest kõrgem on su vihane väljakutse surmale. Armastus ja meri lasku end kuulda! Sünd ja surm sessamas silmuses! ... Päästsin kablasi kõue, ja tee pole tundmatu talle. Sa lööd, jumalik välk! ... Viibida Olemises on võimalik. Ja armastav naine pole näitleja. Vägivalla kaheharuline puu, mis ligi kutsub välgu! ...

— Nõnda Tema, kellel on nimi, lööb keset päeva vete pimestavasse südamesse: Ištār, särav ja alasti, ehteks välgud ja rohelised kotkad, ümber põlevate vrakkide kuma kui roheline loor ... Oo sära, ei mitte kurbust! Armastust, lõikavat, ei mitte murdvat! ja südant, mis lõpuks vaba surmast! ... Sina andsid mulle selle ülima naisekarje, mis kestma jääb üle vete.»

Luuleraamatust «Meremärgid», 1957

«Ohtusõnniaeg», 1938, puulõige

KULTUURI ALGALLIKAST

Siegfried Morenz

Tõlkinud Kalle Kasemaa

Käesolev ettekanne on peetud 6. mail 1958 Leipzigi kõrgkoolide evangeelsetele üliõpilastele. Selle trüki avaldamisele ei mõtelnud ma tollal üldse. Kui toimetuse soovil olen praegu valmis andma selle käsikirja trükiladuja kätte, siis olen ma meelega jätnud muutmata ettekande sõnastuse ning seega selle loomuse. Seepärast pidin muidugi loobuma nappide joontega kujutatatu pikemalt selgitamisest ning viidetest allikatele ja kirjandusele. See, mida olen ütelnud, on igale asjatundjale aabitsatõde. Et ma sellest olen kõnelnud, seletub üksnes praegusaja ristiusu ning ateismi vahelise konfliktolukorraga.

Meie ühise õhtu teemat tahaksin käsitleda eelkõige usundiloolasena. Et ma selle teie ringis ning kiriku ruumis kristlasena lõpetan, ei vaja mingit põhjendust. Usundilugu tugineb mahukale instrumentaariumile, mille üheks tähtsamaks ja usaldusväärsemaks tööriistaks on filoloogia. Seepärast lubage, et alustan mõningate märkustega nende mõistete kohta, millega meil täna on tegemist, nimelt: religioon ja kultuur. Te teate, et mõlemad pärinevad roomlastelt, ning teie ei imesta selle üle, et kahe viimase aastatuhande jooksul on nad täidetud teatud sisuga. Kuid on põnev haarata veelgi kaugemalt ning vaadelda asja üle Rooma riigi ja selle ruum-ajaliste piiride. Ma ei suuda sellele kiusatusele vastu panna ning palun teid mulle järgneda. Võtame kõigepealt mõiste «kultuur».

Siegfried Morenz, «Die Zeichen der Zeit» 1960, S 46—54.

Kultuuri algallikast

Ladina keeles tuleneb see teatavasti maaharimisest (sõna-juur: *colere*) ning selline päritolu on ülimalt iseloomulik roomlusele, mis oli tihedalt seotud maaharimise kui oma olemasolu majandusliku alusega. Sõna tähendusvälja avardamine ning samal ajal ka intensiivistumine on toimunud juba klassikalises ladina keeles, kus Cicero (Tusc. 2, 13) defineerib mõistet *cultura* kui *animi philosophia* (hinge armastus tarkuse vastu). Kõneka vastandi sellele on sõnastanud hiljem, varasel keisriteajal Valerius Maximus (8, 7), kui ta kirjutab, et Anaxagoras on meelsasti vältinud varandust kui *ingenii cultura*'t (umbes: vaimu asju). Hilisantiigi lõpul esineb Tours'i Gregoriusel väljend *liberalium cultura litterarum* (vabade teaduste ja kunstide harrastamine). Sõna siirdumisele spetsiifilisest maaharimise valdkonnast (kõige laiemas tähenduses) ülekantud tähendusele osutab lause Horatiuse epistlitest (I, 1, 40):

*Nemo adeo ferus est, ut non mitescere possit,
si modo culturae patientem commodet aurem.*

*Ei nii metsik keegi ju küll ole, et ta ei leebuks,
kui vaid kõrv tal on head õppust kuulama suutlik.**

Kui nüüd esitada küsimus, kuidas roomlastest vanevad rahvad või rahvad väljaspool rooma mõjupiirkonda seda nähtust on väljendanud, mida meie roomlaste pärijaina «kultuuriks» nimetame, siis jääme juba kreeklaste juures hätta. Teatud määral väljendab seda mõistet sõna *hēmerōsis*, mis vastab ladina *cultura*'le selles mõttes, et algselt käib see samuti looduse ohjeldamise kohta ning seepärast võib seda tarvitada ka inimese suhtes: maa kultiveerimine, «taltsutamine», kuid ka inimeste «taltsutamine». Ent see ei ole keskne mõiste. Keskne on pigem sõna *paideia*, mis teatavasti tähendab kõigepealt kasvatust ja

* Tlk A. Kaalep.

haridust, seejärel aga võib hõivata kogu *cultura* tähendusvälja avaruse. Kuivõrd see mõiste väljendab seda, et inimese haridus selle sõna täielikus tähenduses seisab kõige selle keskpunktis, mida meie tänapäevalgi veel kultuuriks nimetame, toob see samal ajal esile midagi väga oluliselt kreekalikku. See toob esile kreeka seaduseandjate ja filosoofide lakkamatu pingutuse inimest õigesti kujundada.

Kui lahkume klassikalise antiigi valdkonnast ning heidame pilgu Idamaale, siis paistab mulle tähelepanuväärne kõigepealt olukord, mida kajastab araabia keel. Tänapäeva araabia keeles tarvitatakse meie mõiste «kultuur» tähistamiseks mitmust sõnast *takāfa*, mis ainsuses tähendab «haridus». Sellekohane verb *takāfa* tähendab nn II tüvevormis «kasvatama», V tüvevormis «hästikasvatatud olema». Kui kaugele selline *takāfa* kasutamine kultuuri tähenduses tagasi ulatub, ei saa niisama lihtsalt kindlaks teha. Seetõttu ei saa esialgu ka öelda, kas araabia keel ei ole lõppude lõpuks sõltuv kreeka keele kasutamisest või kulgeb ta n-õ omal jõul sellega paralleelselt, mis minu meelest on ebatõenäoline. Kui vaatame muistsele Idamaale, siis otsime asjatult selgete piiridega ja lihtsat sõna kultuuri tähistamiseks. Egiptuse keelest võin ma viidata väljendile, mida ütles üks Süüria vürst kellelegi Egiptuse kodanikule umbes 1000 eKr, et väljendada süüria kultuuri võlga egiptuse kultuuri ees. Ta ütles, et «tehnika (*mnh.t*) ja teadus (*sb'j.t*) on tulnud Egiptusest», seejuures kõlavad mõisted «tehnika» ja «teadus» juba üsnagi tänapäevases tähenduses. Mis puutub paabeli-assüüria piirkonda, siis ei tea ma, kuidas seal väljendati mõistet «kultuur». Kui me läheme Kaug-Itta, siis hiina keeles kohtame jälle üpris huvitavat olukorda. Hiinas kasutatav sõna kultuuri kohta koosneb kahest radikaalst, millest esimene tähendab «kirjandus» (*wen*) ja kogu väljend umbes «edasi minema (*hua*) kirjanduse kaudu»: *wen-hua*. Seegi väljendusviis peaks olema ülimalt iseloomulik sellele piirkonnale, kuhu ta kuulub. Kui roomlastele oli selleks maaharimine ja kreeklastele kasvatus, siis hiinlastele on kirjan-

dus see, milles nähakse seda inimeluvormide arengu tippu, mida meie nimetame kultuuriks.

Taoliste probleemide ette ollakse seatud ka siis, kui püütakse erinevate rahvaste ja nende keelte juures jälgida seda, millele roomlased on andnud nimeks *religio*. Ladina-keelse sõna enda etümoloogia teatavasti ei ole täiesti kindel. Arvatavasti on see seotud sõna *legere* tuletisega *religere* ning tähendab «hoolikas silmaspidamine», mis siis kultuseeskirjade ja muude käskude hoolika järgimise kaudu viib jumalate austamise juurde ning viimaks tähistab seda austamist ennast. Kuid varasemal ajal on kaalutud ka sõna tuletamist tegusõnast *religare*, s.t sõna «siduma» tuletisest, mille järgi religioon tähendaks algselt «side, ühendus» — seega umbes sedasama, mida Schleiermacher hiljem on nimetanud «laussõltuvuse tundedeks». Teine seletus on täiesti ebatõenäoline, kuid ma ei tahtnud seda oletust mainimata jätta. Palju olulisem tundub mulle, et rooma mõiste *religio* omandas oma seose kaudu kristlusega lõpuks täiesti kindla tähenduse, nimelt tähenduse, mis kaugelt ületab paganlike kultususundite ringkonnas olnud eeldused («kultuseeskirjade hoolikas silmaspidamine») ning mis ei mõista religiooni all mitte üksnes kultuse harrastamist, vaid uskliku inimese kogu elu läbivat hoiakut. Sellele täpsele ning tähendusrikkale mõistele tõelise vaste leidmine teistes keeltes on seevastu erakordselt raske. Ei ole ühtki kreeka sõna, mis väljendaks selle täielikku sisu, mida meie roomluse-kristluse sümbioosina religiooni all mõistame. Suurel määral on selle põhjuseks see, et kreeka usund nagu kõik paganlikud usundid oli esmajoones kultusreligioon. Seepärast tähendab ka *eusebeia* «sündsat käitumist jumalate suhtes», mis kõigepealt avaldus kultuslike kohustuste korrektset täitmisest. Pisut teistmoodi on asjad heebrea keeles, millel Vana Testamendi keelena on kristlike komponentide jaoks meie mõistel «religioon» oma eriline tähendus. Siin on juba muistsest ajast olemas mõiste *berit*, mis kõigepealt ja algselt tähendab «kaitselepingut», mis «antakse» nõrgemale tuge-

vama poolt, seega inimestele jumaluse poolt. Selles kaitselepingus seisnebki lihtsalt «religioon». Alles seejärel rikastub *berit* mõnikord vastastikuste õiguslike kohustustega (pröfaanses valdkonnas: Joonatan-Taavet 1 Sa 18, 3). Hiljem esineb «religiooni» tähenduses väljend *jir'at jhwh*, mis sõnasõnalt tähendab «Jahve kartus» ning mis sel kombel osutab kultust transtsendeerivale elemendile. Nii nagu see väljend, võib ka sõna *dāt* («seadus» heebrea ja aramea keeles) saada «religiooni» tähenduse, milles ühest küljest ilmneb juudiusu vagaduse käsuloomus, teisest aga nähtub ka, et juudiusu vagadus ei piirdu kultusega, vaid seisneb põhiliselt arvukate käskude täitmises. Neid käske tuleb aga seletada. Sellest tekkis teatavasti juudiusus sõnajumalateenistus ning koos sellega jutlusjumalateenistuse eriline vorm, mis antiikaja kultusreligioonide suhtes uudsena sai iseloomulikuks kristlusele. Kui ma edasi minnes endalt küsin, kuidas tuleks «religioon» tõlkida egiptuse keelde, siis satun ma ummikusse. Egiptuse keeles on olemas küll terve hulk sõnu, mis tähistavad «kummardamist» või «austamist», kuid ma ei leia ühtegi, mida võiksin tõlkida sõnaga «religioon» sellises tähenduses, nagu me seda mõistame rooma-kristluse alusel. See näitab taas antiik-usundite loomust kultusreligioonidena, mille tuum on esmajoones kultuslikes austamise ja kummardamise toimingutes.

Võin selle ülevaate katkestada. Olen saavutanud oma eesmärgi, kui teile on selgeks saanud, et põhimõtteliselt tuleb mõisteid, millega meil tegemist, uurida kõigepealt nende põhitähenduse suhtes ja et võimaluse korral tuleb ka selgitada nende ajalooline saatus, mis põhitähenduse juurest on lõpuks viinud hilisema, tänapäevase keelepruugi juurde. Selline nõue kehtib iseäranis siis, kui tuleb *ühendada* kaks mõistet omavahel ning selgitada nende vastastikuseid suhteid, nagu nüüd tahame teha mõistetega «religioon» ja «kultuur». Me andsime endale aru sellest, et mõlemad ladinakeelsed sõnad on pärit roomlusest ja et esimene on peale selle täidetud kristliku

sisuga. Roomlusest ning ladina keelest pärineb ka tihe seos religiooni ja kultuuri vahel. Sõnast *colere* «harima» pole tuletatud üksnes *cultura*, vaid ka *cultus* — seega too mõiste, mis eelõeldu põhjal on antiikusundite põhiosa üldse. Ei «harita» mitte üksnes maad, vaid «haritakse» — ning just kultuse näol — ka jumalaid. Meie ülesandeks on järgnevalt kindlaks teha, kas tegelikkuses on olemas need seosed, mis ladina keel sõnadega *cultura* ja *cultus* tõepoolest kultuuri ja religiooni vahele tõmbab. Sellega aga on pall filoloogi käest visatud usundiloolasele (kõige laiemas mõttes).

Küsimusele, mille me esitasime, tuleb vastata tingimata jaatavalt. Kõigepealt teesina sõnastades: see, mida meie kultuuriks nimetame, on suurelt osalt kasvanud välja religiooni kui varajase aja elu ja mõtlemise domineeriva jõu vallast. Selgitan seda mõningate näidete varal. Võtame kõigepealt kujutava kunsti. Üksmeel valitseb selles, et juba kiviaja koopajoonistused on religiooselt eriotstarbelised, kuivõrd nad kujutasid loomi jahinõiduse tarvis ning olid selleks tehtud; nende kujutiste hämmastavat loomulikkust võib seletada just sellise teatud eriotstarbega. Sama kehtib hiljem ajalooliste kõrgkultuuride tekke kohta, kus inimkeha plastilise kujutamise algus, selle «ürg-alge» peitub soovis anda inimese surematule osale jääv keha, nagu näiteks Egiptuses. Sama käib kirjanduse kohta, mis astus ellu müüdina, s.t jumalate ajaloo jutustamisena, olgu siis vanaegiptuse püramiiditekstides, india veedades või kus tahes mujal maa peal. Teada on ka muusika ja tantsu pärinemine religioonist. Muusika puhul on seejuures algselt tähtis eelkõige rütm ja valjus, vähem meloodia. Tihe das suguluses sellega on tants, mida varajase aja inimesed harrastasid kõigis elujärkudes, olgu kurjade jõudude tõrjumiseks või heade edendamiseks. Peale selle ilmuvad muusika ja tants ka religiooni algselt sotsiaalset loomust, s.t religiooni loomust ühiskondliku nähtusena. Teistsugune ei ole asi ka siis, kui me taas vahetame žanrit ning vaatleme teatrit. Teater on tekkinud eesmärgil kuju-

tada müütilisi, esmajoones jumalate maailma sündmusi ning seetõttu juurdub ta kõikjal kultuses. Küllap oskate te kõik selle kohta tuua näiteid kreeka kultuurist, kus tragöödia ja kindlasti ka komöödia pärineb Dionysose kultusest. Kuid sama kehtib draamaesituste suhtes kõikjal maailmas ka kirjaoskamatute rahvaste juures ning antiikajal üldse, nagu muistses Egiptuses ja Mesopotaamias. Mul oli siin oluline toonitada, et kogu kunst kõigi oma avaldumisvormidega pärineb religiooni valdkonnast. Et ta peale selle aga enam-vähem üheaegselt tekkivate sekulariseerumisprotsesside järel ka vähemalt osati religiooniga seotuks jääb ning et sakraalne kunst tänase päevani igal oma alal kunstiloomingu koosseisu kuulub — see on aabitatõde, millest meie teema juures ei tarvitse rääkidagi.

Täiesti analoogne lugu on sellega, mida me nimetame teaduseks. Võtame näiteks astronoomia. Ajalooliselt on selle lätete kese teatavasti muistses Mesopotaamias. Seal aga ei olnud tegemist astronoomiaga, vaid astroloogiaga, s.t inimeste usuga taeva ja maa nähtuste paralleelsusse või jumaladena käsitletud tähtede mõjujõuga kõigele maa peal toimuvale, mistõttu inimesed jälgisid taevanähtusi. Ka kõik see, mis kuulub kokku taevanähtustega, seega kogu ajaarvestuse ja kalendriasjanduse valdkond, on pärit selliseist algselt religioossetest taeva-vaatlusist, ning kalendri tekkimist on ajendanud kõikjal — näiteks Egiptuses ja Mesopotaamias — religioossete pühade kindlaksmääramine ja nende kord. Kalender tekkis eelkõige sellest, et vajati kirikuaastat. Kuid ka väga palju muid tolleaegsete loodusteaduste valdkondi pärinevad religioossetest püüdest leida vastust küsimusele liikumapanevate jõudude kohta taevas ja maa peal (füüsika, meditsiin jt; humanitaarteaduste kohta kehtib sama: keeleteadus, ajalugu, filosoofia; me ei saa neid kõiki siin loetella). Ikka ja jälle — ning sugugi mitte ainult lähimas minevikus või olevikus — on põhjatud muistseid preestreid, et nad on hoidnud rahvast teadmatuses. Kuid vaimne ausus nõuab osutamist, et needsamad preestrid olid ka esi-

Kultuuri algallikast

mesed, kes tegelesid teadusega, kuigi oma aja vahendite ja võimaluste piires ning oma aja teadvuse tasemest lähtudes. Nad on teaduse isad. Sellega ei eita ma sugugi, et otsustavaid edusamme saavutati seal, kus, nagu Kreekas, teadus ja ka filosoofia vallanesid religioosetest ja teoloogilistest sidemetest, kuid nendegi algallikas asub religioonis.

Kunst ja teadus on pärit religioonist. Õiguste adus võib-olla ei pärine sellest nii vahetult, kuid juba algusest peale on ta sellega nii tihedalt seotud, et jätame nende vahekorra kindlaksmääramise esialgu kõrvale, kuni oleme kujutanud — kuigi üpris põgusalt — asjade seisu. Jumalad andsid seadusi ning tagasid nende järgimise. Nad töid selgust kohtuasjadesse jumalakohtu teel ning viibisid vande kaudu ka protsessil, kusjuures mitmes keeles osutub vanne enesesajatamise vormi kaudu üleskutseks jumalakohtule. Veel tänapäevalgi elab vande religioosne vorm kohtumenetluses edasi paljudes maailma maades. Peale selle leidub kuni praeguse ajani näiteks islamis hulk kohtumenetluse valdkondi, mis kuuluvad religioosse kohtuniku, *kaadi* kompetentsi, nii näiteks kogu perekonnaõigus. Sellistel asjaoludel tuleb kõnelda nii religiooni õiguslikust aspektist kui ka vastupidi — õiguse religioosest aspektist, mis kõikjal, kus õigus esile astub ja on oma vormides hoomatav, on religiooniga seotud. Me kõneleme ka siin algallikaist, ning laiaulatuslik, kuid sugugi mitte alati totaalne õiguse sekulariseerumine selle hilisemates järkudes ei räägi vastu selle lätete esitamisele, nagu me seda oleme teinud.

Võib veel osutada tervele hulgale üksikasjadele, materiaalse kultuuri nähtustele, mida on raske viia ühe nime-taja alla ning mis ometi kõik taanduvad varajase aja elu ja mõtlemise maagilis-religioossetele harjutustele. Rikkaliku materjali leiate ühe mehe raamatust, kes kindlasti seisab kõrgemal kahtlusest, nagu teeks ta religiooset propagandat. Ma mõtlen Leipzigi ülikooli esimest marksistlikku rektorit Julius Lipsi ja tema populaarset kultuuriloo

käsitlust «The Origin of Things», mis 1951 on ilmunud saksakeelses tõlkes. Selles raamatus, osutades muistsele religioossele värvidesümboolikale ning mitmesugustele riitustele, tuuakse peatükis «Kõnnumaa iludussalong» ära mitmeid asju, mille päritolu varajase aja religiooniga seotud mõtlemisest üllataks teist paljusid. Te leiata seal olevat mainitud näiteks huulepulga, mis ulatub tagasi jääaega ning mida on leitud mitmetest eelajaloolistest koobastest käepärases suuruses ja ühest otsast teravana, seega sarnasena meie omale, jne. Olgu siin muuseas endastmõistetavana märgitud, et koos juba eespool nimetatud teatri kui institutsiooniga pärineb religioonist ka selle materiaalne inventar, eelkõige maskid, mille abil inimene sai moonduda jumalaks või deemoniks, kelle osa ta mängis.

Siin ma katkestan. Nende asjade rida, mida ma olen nimetanud, on võimalik pikalt jätkata. Paljut sellest, millele ma vihjasin, on uuritud üksikasjaliselt. Muugi väärriks põhjalikku uurimist. Täie kindlusega võib öelda, et kultuurinähtused pärinevad kas otseselt religioonist või on sellega niivõrd seotud, et on asjatu küsida prioriteedi järele. Igal juhul on religiooniga seotud ühiskond, s.t Jumala kõikjalolemine inimmaailmas see, mis määrab kindlaks kultuuri sünniolukorra.

Sellega jõuame oma ühise eesmärgi teise osa juurde. Siin võime ja peame väljenduma veelgi lühemalt. Kui eeldada, et ei suleta silmi selle rolli ees, mida religioon kultuuri mitmete alade emana on etendanud, siis jääb meile ometi õigus ja kohus osutada sellele, et kultuurinähtused on varem või hiljem läinud omaenda teed. Seejuures on tegemist protsessiga, mida nimetatakse *sekulariseerumiseks* ning mida kogu kultuuriloolise tundemärgina vaevalt keegi saab eitada. Et väljendada seda drastiliselt: kui teadus taevakehadest tekkiski aastatuhandete eest religioossetel ajenditel, siis ei ole religioonil juba aastasadu enam mingit osa astronoomia teaduslikus edenemises. Veelgi teravamalt väidetuna: oma dog-

Kultuuri algallikast

maatilise konservatiivsuse tõttu on ta koguni teaduse edenemist takistanud.

Kas ei saa siis öelda, kui jääda valitud pildi juurde, et religioon oli küll kultuuri ema, kuid et ta, nagu mõnedki emad, on oma lapse arengut hilisematel aastatel pigem pidurdanud kui soodustanud? Selliseid pidurdusi ei saa ega tohi eitada. Ent kas on nad vastuväiteks religioosete põhijõudude ja põhiajendite püsimisele tänase päevani ning seega ka vastuväiteks religioonile kui niisugusele üldse? Areng, mille tulemusena inimvaim on kõik asjad enda juhtida võtnud, milles ta on pädev olnud, oli iseendast konsekvantne. On olemas aga ülitähtsaid asju, milles ta ei ole pädev. Küsimus, kust maailm tuleb ja kuhu maailm läheb, palju tagasihoidlikum, aga sama painav küsimus, kust inimene tuleb ja kuhu inimene läheb, küsimus loomise ja looja kohta, küsimus surma kohta — need on sama lahtised kui varemgi. Ent ka inimliku eksistentsi spetsiifilised ajendid ja probleemid ei ole lahendatavad sekulariseerunud vaimu poolt. Küsimus meis peituva kurjuse kohta ning patu ja lunastusega seotud kompleks kerkib üha uutes vormides endise tugevuse ja teravusega. Neid küsimusi tajuda ning neile vastust otsida tähendab tänapäeval olla religioosne. Inimlike kõrgkultuuride viie tuhande aasta vanune ajalugu, millele me aukartusega tagasi vaatame, ei ole teaduslikul teel meid neile küsimustele — ränk tunnistada — sammugi lähemale viinud. Tänapäeval on palju juttu sellest, et moodne loodusteadus saab võitu religioonist. See arvamus on kaugel sellest, et leida üksmeelset toetust nendelt, kellel selleks kõige enam põhjust peaks olema, nimelt loodusteadlastelt endilt. Mul tarvitseb ainult nimetada nimesid Planck või Heisenberg ning nende ustavat kristluse tunnistamist — näitamaks, et kaasaegse teadusliku maailmapildi loovate kujundajate jaoks ei ole ateism sugugi ainus võimalus. Endastmõistetavalt tunnen ma suurimat lugupidamist maailma-riikide teadlaste ja tehnikute vastu, kes esimest korda inimkonna teadaoleva ajaloo jooksul on saatnud välja

Maa satelliite, kuid mulle on täiesti arusaamatu, kuidas saaks sellega midagi tõestada Looja-Jumala olemasolu vastu. Kannan meeleldi osa süüd selles ilmselges arusaamatuses kristlaste arvele, sest kristlastena ei ole me teinud selleks kõik, et teha oma usukaaslastele armastusega, ent ka intellektuaalse aususega selgeks, et Moosese 1. rmt 1. ptk maailmapilt on oma üksikasjades endastmõistetavalt seotud tolle aja poolmüütilise, poolteadusliku maailmapildiga. Ainult sel kombel võis tekkida naiivne usk, et kristlus on kummutatud, kui mõni Maa satelliit mõnisada kilomeetrit oma väljalaskekohast kõrgemal ei põrka vastu taevavõlvi. Kuid Piibli sõnadega on võimalik samahästi öelda, et kui me kunagi peaksime jõudma kõige lähema kinnistäheni — ja sellest lahutavad meid ju veel mõned miljardid kilomeetrid —, siis oleme puudutanud vaid Tema rõiva äärt. Kas on kõikelahendava tehnilise progressi ülearu emfaatiline kogudus kordki mõtelnud, mis juhtub siis, kui saata inimene maa pealt lähimale kinnistähele? Oletagem, et tegemist on tähega, mis on Maast eemal 40 valgusaastat ning eeldame, et lend toimub ligikaudu suurima võimaliku kiirusega, s.t valguskiirusega. Naiivne arvutaja — ja nende hulka kuulume ju mittefüüsikutena kõik — peaks siis vähemalt mõttesse jääma; sest paistab ju nii, et on vaja 80 aastat, selleks et jõuda lähimate kinnistähtede juurde ja tagasi. Võhikule teeks au, kui ta võtaks vähemalt arvesse, kui vanaks inimene järelikult peaks saama, et sellist maailmaruumi kauguste seisukohalt lühikest reisi ette võtta. Mulle on jäänud mulje, et seda ei tule mõttessegi. Tegelikult on asjad ja seega ka probleemid muidugi teisiti; ent nad ei kutsu meid mitte vähem järele mõtlema — otse vastupidi. Eirelatiivsusteooria jär'i hakkab selliste reiside juures maailmaruumi kehtima ni aja dilatatsioon, ning teatavail, tehniliselt võib-olla võimaldatavail ja bioloogiliselt võib-olla talutavail tingimusil läbib astronaut 40 valgusaasta vahemaa ajaga, mis koondub reisikiiruse ja ruumiületuse tõttu tema jaoks ligikaudu poolteisesse aastasse. Maa peal aga

Kultuuri algallikast

kulgeks vahepeal «normaalne» aeg ning maailmaruumist tagasitulnu oleks noorem kui tema poeg või tema lapselaps ja vaevalt kohtaks oma lähedasi. See on igal juhul arvutuslikult nõnda; kuidas oleks lugu reisija vananemisega bioloogiliselt, seda saab arvatavasti kindlaks teha ainult empiiriliselt, seega kogemuse teel. Ma arvan, et seda teooriast praktika läve ette tikkuvat aukartustäratavat probleemi ei väljenda miski paremini kui Psalmi 90,4 sõnad: «Tuhat aastat on sinu silmis nagu eilne päev, kui see on möödunud, ja nagu vahikord öösel» ning legend mungast, kes ei saanud hakkama selle vägeva lausega ja keda selle üle mõlgutamine ajas kloostri metsa. Kui ta enda arvates hilja õhtul tagasi tuli, ei tundnud teda ükski kloostriwendadest, ning selgus, et palju aega tagasi oli ta oma ammu surnud kaaslaste poolt kadunuks tunnistatud. Ma usun, et tänapäeva kõige edenenum loodusteadus sunnib meid meie seisukohtade üle järele mõtlema. Ma olen aga veendunud, et järeldus, mis meil tuleb teha, tuleb teha selles mõttes, mida teoloogilistes ringkondades tavatsetakse tähistada sõnaga demütologiseerimine. Kristliku õpetaja, jutlustaja ja kateheedi ülesanne on kõigepealt iseendale ning seejärel tema hoolde usaldatud noortele ja vanadele selgitada kristliku usu kindla tuuma ning müütiliste, poeetiliste, sümboolsete kestade erinevust. Lubage mul öelda, mis minu arvates on tuum. Ärge pidage mind seejuures oma õigust taga ajavaks dogmaatikuks, kes ma ei ole, vaid inimeseks, kes omamoodi vaeva näeb nagu teie kõik. Me usume Jumalat, kes on loonud maailma ning kõik, mis selles on, ja kuidas see selles seaduspäraselt on. Me usume, et inimene on patune ja vajab lunastust. Me usume, et lunastust, mida me loomu poolest vajame, meie ise teha ei saa. Me usume, et jumalik olend iscendast lähtudes võttis inimese kuju ning tõi lunastuse Poja ohvri kaudu. Me usume, et kõige selle juures kristlaseks olemine on eluhoiak, mis ei piirdu pühapäeva ega selle jumalateenistusega. Et Naatsareti Jeesus oli ajalooline isik, see on ürikuliselt paremini kindlustatud kui sadu

antiikajaloo tõsiasju, milles keegi iial pole kahelnud. Et Naatsareti Jeesus oligi Kristus, s.t salvitud lunastusetooja, jumalik olend, see ei olnud tema ajal nagu tänapäevalgi teadmise, vaid usu asi. Usk aga, ja nimelt kogu siin kõige lähemal kombel sõnastatud kristlik usk, on risk. On mõeldav, et meie risk on asjatu; kuid selle küsimuse kohta ei saa teadus sõnagi ütelda. Muistne jumalatõestuste pseudoloogiline menetlus on ammu kolikambris. Ma ei arva ka seda, et tänapäeva füüsika saavutused sunniksid meid otsima omamoodi teaduslikku õigustust oma usule — katse, mida teatavasti ei keegi teine kui Max Planck ikka ja jälle ette võttis. Kuid järelikult olen ma sama vähe arvamisel, et tänapäeva loodusteaduse ja tehnika mingisugused arusaamad või saavutused puudutavad meie usu aluseid. Need lasud, mida ateistlik propaganda meie pihta tulistab, meid ei taba. Nad tulistavad kohta, kus meid ei ole.

Viimatiöelduga olen ma ainult näiliselt teemast kõrvale kaldunud. Me käsitlesime religiooni ja kultuuri ning mõningate filoloogiliste mõtiskluste järel oleme lähtunud tõsiasjast, et religioon on emaks paljudele selle nähtuse aladele, mida me nimetame kultuuriks. Seejärel nägime end olevat kõikjal esile kerkiva, kuigi ajaloolise olukorra ning sisulise intensiivsuse poolest erineva sekulariseerumisnähtuse poolt sunnitud küsima, kas religioon ei ole justkui kulutanud kogu oma jõu ära oma lastele (kunst, teadus jne). Me esitasime spetsiaalselt küsimuse, kas religioon ei ole teaduse poolt troonilt tõugatud. Vastasime tõdemusega, et religiooni põhiajed ründavad meid muutmatu aktuaalsusega ka tänapäeval ning et kultuuri sekulariseerunud osadest lähtudes ei ole võimalik neist jagu saada. Seega vastasime tõdemusega, et vaatamata märgatavale sekulariseerumisprotsessile on religioon elav. Me loobusime kõlbmatust katsest tõestada teaduse vahendite abil Jumala olemasolu või kristliku religiooni eriomaseid väärtusi, mida me sellistena sõnastasime usutunnistuses. Usku käsitlesime riskina. Otsustavalt tõrjusime aga tagasi

Kultuuri algallikast

oletuse, nagu oleks progressiivne ja suuresti sekulariseerunud kultuur iseäranis oma loodusteaduse taseme tõttu religiooni kummutanud. Me lõpetame nüüd absoluutselt kindla veendumusega, et sellist asja ei toimu ka iial tulevikus, sest selle võimalikkuse oletamine toetub kahetsusväärsele teadmatusesele selle suhtes, mis religioon tegelikult on. Milliseid vorme ja funktsioone religioon rahvaste tulevases elus omandab, seda ei suuda keegi ette näha. Võib-olla pärast tugeva individualiseerumise aegu arendab ta jälle jõulisemalt välja sotsiaalsed aspektid, mis talle on algselt omased. Ühes või teises vormis ja funktsioonis kuulub aga religioon alati kultuuri juurde, nõnda kindlasti kui inimene, kui ta ei taha langeda tuima resignatsiooni oma piiratud loomuse tõttu ning seepärast seatakse ta põhiliselt ikka ja jälle olukordade ja saatuste ette, kus talle jäävad üle ainult usuarusaamad sarnaselt teise Jesaja vägevatele sõnadele (Js 55,8 jj):

*Sest minu mõtted ei ole teie mõtted,
ja teie teed ei ole minu teed, ütleb Issand.
Sest otsekui taevad on maast kõrgemal,
nõnda on minu teed kõrgemad kui teie teed,
ja minu mõtted kõrgemad kui teie mõtted.*

Või kus ta vajab manitsusi, nagu need esimene Jesaja sõnastas sõnamängu kontsentreeritud jõuga, mis on kestnud läbi aegade (Js 7,9): «Kui te ei usu, siis te ei püsi».

Lubage mind lõpetada jaatusega sellele eitusele: kui te usute, siis te püsitate!

SIEGFRIED MORENZ sündis 22. XI 1914. aastal Leipzgis. 1934 alustas ta Leipzigi ülikoolis teoloogia õppimist. Leipzigi ülikool oli tuntud oma usundiloolise uurimistöö traditsioonide poolest ning Siegfried Morenz täiendas end lisaks teoloogiale mitmete kuulsate usundiloolaste juures. Erilise huviga kuulas ta loenguid Palestiina ja Vana-Idamaa ajaloost, hellenismi, juutluse ja varase kristluse ajaloost, egiptoloogias, koitoloogias, akadistikast ja filosoofiast; lähedastes

suhetes oli ta ka klassikalise muinasteaduse, rabiinliku juutluse ja Vana-India uurijatega. 1941 Siegfried Morenz promoveerus (doktoritöö käsitles ühe ladinakeelse varakristliku teksti koptikeelset versiooni). Tema habilitatsioonitöö teemaks (1946) oli «Egiptuse panus kujunevale kirikule». 1952 nimetati Siegfried Morenz Leipzigi ülikooli professoriks ning kuni surmani 14. I 1970 juhatas ta Leipzigi ülikooli Egiptoloogia Instituuti. Peale selle oli ta 1952—58 Berliini muuseumide Egiptuse-osakonna direktor ning 1961—66 Baseli ülikooli korraline professor. Kuni surmani oli ta Saksi Teaduste Akadeemia asepresident.

Siegfried Morenzi teaduslikud tööd 1941—1970 hõlmavad hulgaliselt erialaseid artikleid ning mitu põhjanevat tähtsusega monograafiat. Nende tööde najal võib täheldada mitut suunda ta uurimistöös. Kitsalt egiptoloogiliste filoloogilis-ajalooliste tööde hulgast võib tõsta esile: «Die Heraufkunft des transzendenten Gottes in Ägypten» (1964), «Ägyptischer Totenglaube im Rahmen der Struktur ägyptischer Religion» (1965) ning «Ägyptische Ewigkeit des Individuums und indische Seelenwanderung» (1954). Viimase pealkirjaga on juba osutatud suund teisele teemaderingile Siegfried Morenzi uurimistöös — Vana-Egiptuse seos teiste kultuuridega, esmajoones Vahemeremaade omadega. Sellesse valdkonda kuulub tähelepanuväärselt palju uurimusi, millest võiks nimetada: «Ägypten und die altorphanische Kosmogonie» (1950), «Ägyptologische Beiträge zur Erforschung der Weisheitsliteratur Israels» (1963), «Ptah-Hephaistos, der Zwerg: Beobachtungen zur Frage der interpretatio Graeca in der ägyptischen Religion» (1954), «Die orientalische Herkunft der Perseus-Andromeda-Sage» (1962) ning «Vespasian, Heiland der Kranken: Persönliche Frömmigkeit im antiken Herrscherkult?» (1950). Kolmandaks põhiliseks teemaderingiks on kristlik Egiptus. Siia kuuluvad koptoloogilised ning kirikuajaloo-alsed tööd, nt «Ein koptischer Diogenes: Griechischer Novellenstoff in ägyptischer Mönchserzählung» (1941), «Der Apostel Andreas als neos Sarapis» (1947), «Altägyptischer und hellenistisch-paulinischer Jenseitsglaube bei Schenute» (1953) ja mitmed teised, samuti ülevaated kopti keele ja kopti kirjanduse kohta väga esinduslikus «Orientalistika käsiraamatus» (Leiden 1959 ja 1970).

Siegfried Morenzi peateoseks on kindlasti tema «Ägyptische Religion» (1960). Selles teoses avaldub autori asjatundlikkus alates fenomenoloogilisest vaateviisist kuni aine sügavuti mineva tõlgenduseni. Kui senine Vana-Egiptuse usundi käsiraamat, Adolf Ermani «Ägyptische Religion» oskas kokku kuhjata hämmastava faktidehulga ilma autori isikliku suhtumiseta neisse, siis Siegfried Morenz püüab mõista egiptuse usundi eluavaldu n-õ seestpoolt, «egiptlaste usust» lähtudes. Tema käsitus algab jumalakujutlustest, mis on usundi keskmeks, ning selle ümber paiknevad kontsentriliste ringidena usulise

Kultuuri algallikast

elu avaldused, nagu jumalate austajaskond, jumalate tegevus, kultus, eetika, usk, kosmogoonia jne. Siegfried Morenzi teos ei ole niivõrd egiptuse usundi ajalugu kui selle fenomenoloogiline analüüs. Oma teistes egiptuse usundi struktuuri kujutamisele pühendatud töodes on Siegfried Morenz püüdnud ühendada ajaloolist ja fenomenoloogilist vaateviisi; sel kombel on valminud «Heraufkunft des transzendenten Gottes» (1964) ning teine, samuti väga tuntud raamat «Gott und Mensch im alten Ägypten» (1964).

Peale kitsamalt erialaste tööde on Siegfried Morenz kirjutanud ka mõned võluvad üldist laadi käsitlused. Neist olgu nimetatud «Der Alte Orient: Von Bedeutung und Struktur seiner Geschichte» (Propyläen Weltgeschichte 11, 1965) ning «Die Ägyptologie im Kosmos der Wissenschaften» (1961), samuti ühele varasemale, W. A. Mozarti 150. surma-aastapäevale pühendatud artiklile toetuv raamatuke «Die Zauberflöte» (1952), mille alapealkiri iseloomustab kogu Siegfried Morenzi elutöö ulatust: «Eine Studie zum Lebenszusammenhang Ägypten — Antike — Abendland».

Kalle Kasemaa

KAKS TEED KEELE JUURDE

Haldur Õim

Humanitaarteaduste, nagu ka üldse humanitaarsete väärtuste ja humanitaarse mõtlemise prestiiž ühiskonnas on märgatavalt tõusnud. See on kõigile silmanähtav. Kuid nähtav on eelkõige väline külg, mõned üldaktuaalsed probleemid, mis avalikkuse huvikeskmesse tõusevad. Vähem on selge, milles on nähtuse juured ja mida see väärtuste muutus humanitaarteadustele ning üldse teaduslikule mõttele tähendab. Kaasa arvatud küsimus, missuguseid pingeid see tekitab teaduste vahel ja teaduste sees.

Lingvistika, laiemalt keeleuurimine tervikuna on üks niisuguseid alasid, milles ristuvad paljud praegu humanitaarteadustes toimuvad protsessid. Tundub, et selle probleeme ja protsesse analüüsides võib vastuseid leida mitmele üldisemalegi küsimusele. Keel, mille esmaseks uurijaks on lingvistika, kuulub mingist aspektist kõigi humanitaarteaduste uurimisalasse. Ja mis siinses kontekstis on ehk veel olulisem: keel on kaasajal kujunenud alaks, kus humanitaarteaduste uurimismeetodid ja huvid puutuvad kokku reaali- ja tehnikateaduste meetodite ja taotlustega.

Viimase mõnekümne aasta sees võib keeleteaduses täheldada kaht vastandlikku lähenemisviisi, kaht erinevat teed keele juurde. Üks neist rõhutab keele formaalse külje täpse kirjeldamise vajalikkust ja võimalikkust. Teine näeb keeles eelkõige inimese psühholoogilise ja sotsiaalse funktsioneerimise avaldust koos sellele iseloomuliku ebamäärasuse ja varieeruvusega. Mõlemal lähenemisel on oma

Kaks teed keele juurde

üldisem taust ja ajalugu. Esimene esindab ratsionalistlikku, analüütilist metodoloogiat, teine lähenemist, mida võib nimetada hermeneutiliseks. Püüame järgnevas jõuda selgusele nende seisukohtades, taotlustes ja saavutustes.

Keel kui eriline uurimisobjekt avaneb laiemale, sealjuures mittehumanitaarsele teadusavalikkusele 50. aastail, kui sündis masintõlke idee. Siit sai alguse keeleuurimise suund, mida võib nimetada keeletehnoloogiliseks. Selleaegsete arvutite esimeste edusammudega kaasnenud optimism tekitas arvamuse, et kui sõnad kodeerida arvandmetena, siis pole enam erilisi põhimõttelisi probleeme mis tahes keelestruktuuridega opereerimisel, sealhulgas näiteks ühe keele väljendite tõlkimisel teise keelde. Niisugune sõnakaupa tõlkimine leiti varsti küll olevat illusioon. Kuid idee, et arvuteid saab/võib kasutada keelematerjali töötlemiseks, jäi, ja seda on edukalt ekspluateeritud tänaseni. Siit lähtuva keelekäsituse aluseks on arusaam, et kõik põhiline, mis keeles on ja mida keele abil — tekstides — väljendatakse, on haaratav, kui vaid töödeldavate tunnuste hulka piisavalt suurendada. Keeletöötlus, kaasa arvatud tekstide semantiline süva-analüüs, on eelkõige tehnoloogiline probleem, mille lahendamine sõltub täielikult keelesüsteemi hästi tundvate keeleteadlaste ja nupukate programmeerijate koostööst.

Sellise lähenemisega saavutatud tulemused on vaieldamatud. Et see väide ei jääks paljasõnaliseks, illustreerime seda paari näitega. Masintõlkesüsteemid on juba mõnda aega reaalsus. Näiteks Lääne-Euroopa turul valitsevad praegu kaks süsteemi, SYSTRAN ja LOGOS, mille esimesed variandid töötati välja USA-s juba 60. aastail (Charlier 1988). Neist SYSTRANi saab näiteks kasutada tõlkimiseks 12 erineva keelepaari vahel ning see võib tõlkida kiirusega kuni tuhat lehekülge tunnis (mõeldud on küll protsessoriaega).

Märgitagu küll, et praegused tõlkesüsteemid on väga spetsialiseerunud tõlkijad: nad ei tõlgi mitte nii-

võrd üldinimlikuks kasutamiseks mõeldud tekste (ilukirjandust, publitsistikat), kuivõrd mitmesuguseid eriotstarbelisi majandus-, äri- ja administratiivdokumente, tehnilist dokumentatsiooni jm. Aga ka niisugustena demonstreerivad masintõlkesüsteemid tohutut progressi nt 60. aastatega võrreldes. Osa sellest progressist tuleneb arvutus- ja tehnikate täiustamisest, kuid peamine arengualus on siiski süsteemide lingvistilise varustuse täiustumine, vastavate formaalsete keelemudelite väljatöötamine.

Tõin näitena masintõlke niihästi sellepärast, et see on markantsemaid keeletöötalusalasid, kui ka sellepärast, et masintõlkesüsteemi loomine nõuab kogu keelesüsteemi terviklikku kirjeldamist, mitte ainult üksikute probleemide läbitöötamist, mistõttu masintõlke arengutaset võib vaadelda kui keeletehnoloogia võimaluste summaarset indikaatorit. Kuid keele automaattöötuse-alaste uuringute põhiosa moodustavad siiski tööd, mille eesmärgiks on keele üksikute allsüsteemide või kindlate operatsioonitüüpide ülekandmine arvutile. Lõpptulemuseks on sellisel juhul kindla otstarbega infotöötlussüsteemid, milles infokandjaks on keel (sõnad, terved tekstid): infootsisüsteemid, automaatsõnastikud, «automaattoimetajad», keeleõpetussüsteemid, dialoogsüsteemid, kus suhtlusvahendiks on loomulik keel jne. Üht ja sama keeletöötlusprogrammi (nt sõnastikuga töötamise, automaatse morfoloogilise, süntaktilise või ka semantilise analüüsi või sünteesi programmi) võib ühe komponendina kasutada mitmesugustes terviksüsteemides.

Tänapäeva ühiskonna üldise computeriseerimise taustal on nende tööde mõju keele kui suhtlusvahendi ja infokandja staatusele, keele kasutamisalade ja -vormide kogu gamma muutumisele ühiskonnas väga suur. Nii et näiteks järgnevas tsitaadis esitatud mõtted (mis omistatakse akadeemik Aleksei Jeršovile, «ühiskonna computeriseerimise» idee ühele omaaegsele innukamale toetajale), pole sugugi ainult paatosest kantud: «Keeleprotsesside arvutivormide areng on üks nn alternatiivitud innovat-

Kaks teed keele juurde

sioone ühiskonnas, mis ei saa jääda toimumata... Rahvuskeelte saatus otsustatakse praegu informaatikarindel, nii nagu see omal ajal otsustati kirjakeelte ja kirjaoskuse rindel. Kuivõrd mingi keel suudab tungida automatiseeritud infosüsteemidesse, sedavõrd on talle garanteeritud areng tulevikus.» (Машинный фонд... 1986: 164).

*

Kuid olulisemgi kui osutada keeletehnoloogia praktilisi edusamme, on välja tuua siit lähtunud ideoloogia tagasimõju teoreetilise mõtte arengule keeleteaduses.

Üks olulisemaid mõjuliine lähtub sellest, et suurte tekstitöötlussüsteemide loomine on võimaldanud keeleuurimisel üle minna n-õ lokaalsetelt eksperimentidelt globaalsetele, terveid keele allsüsteeme haaravatele katsetele (Анресян 1985). Seni olid lingvistid tegelnud põhiliselt üksikute keelenähtuste või piiratud keelefragmentidega (nt mitmuse tunnused, objekti kasutamise reeglid või nimisõnafraasi struktuur mingis keeles). Nende tööde eesmärk oli/on vastava keelenähtuse esinemist reguleerivate reeglite sõnastamine. Seejuures ei ole lingvistika uurimismeetodid ja kirjeldusvahendid ammu enam midagi puhtalt empiirilist ja «jutustav-kirjeldavat», vahetust vaatlusest lähtuvat. Kõigi keeletasandite kirjeldamiseks, foneetikast ja fonoloogiast alustades ja semantika ning pragmaatikaga lõpetades, on välja töötatud omad kirjeldussüsteemid ja formalismid. Kuid probleemid, millega üks niisugune «laua taga istuv lingvist» reaalselt tegeleb, puudutavad paratamatult vaid mingit fragmenti keele kogustruktuurist. Kõik ülejäänud selles struktuuris jääb tema jaoks ähmaseks ja ainult üldjoontes kujutletavaks. Nii ei oskagi näiteks nimisõnafraasi uurija täie kindlusega öelda, kuivõrd tema poolt kirjapandud reeglid sobivad kokku keele teiste allstruktuuride kirjeldistega.

Ulatuslikumate tekstitöötlussüsteemide loomisel on olukord põhimõtteliselt teine. Kõige ilmekamalt selgubki see niisuguste kõiki keeletasandeid haaravate süsteemide

puhul nagu masintõlkesüsteemid (aga ka näiteks nn tekste mõistvad süsteemid ja dialoogsüsteemid). Ei ole ju sellise süsteemi puhul mõeldav, et erinevate keeletasandite kirjeldused selles omavahel ei klapi (näiteks et süntaktilise analüüsi reeglites kasutatakse morfoloogilisi kategooriaid, mida morfoloogiline analüüs välja ei too). Süsteemi töötamisel ilmnevad niisugused vastuolud varem või hiljem. Niisamuti nagu ilmneb — väljundkeelde tõlgitud teksti põhjal — ka see, kui õige (adekvaatne) sisuliselt on süsteemi poolt teostatav tekstianalüüs. Teoreetilisemalt väljendades: «... tõlke täpsuse hindamine annab võimaluse kontrollida, kuivõrd täpselt kopeerib süsteemis realiseeritud formaalne mudel inimese enda keeleoskust. Ohes sellega tuuakse lingvistikasse teadusliku tõe otsimise loodusteaduslik metodoloogia» (Апресян 1985: 270).

Selles tsitaadis on kaks põhimõttelist osutust. Esiteks: süsteemi töö tulemuste lugemine enesestmõistetavaks ja piisavaks kriteeriumiks, mille põhjal võib otsustada süsteemi töö aluseks oleva formaalse keelemudeli kui teoreetilise konstruktsiooni ning inimese vastavate psüühiliste struktuuride teineteisele vastavuse üle. Ja teiseks: loodusteadusliku (või laiemalt ehk reaalteadusliku) metodoloogia nimetamine enesestmõistetava ideaalina, mille poole lingvistikas tuleb püüda.

Tsitaadi autor ei ole valitud juhuslikult. Juri Apresjan on lingvist, kes alustas keeleuurijana-teoreetikuna (on kirjutanud raamatu leksikaalsest semantikast — Апресян 1974). Üle kümne aasta juhib ta aga kollektiivi, kes töötab prantsuse-vene masintõlkesüsteemi loomisel. Sellele tööle asumisest peale pooldab Juri Apresjan seisukohta, et tõsi-seid masintõlkesüsteeme saab luua vaid teoreetiliselt korrektse lingvistilise mudeli abil. J. Apresjani jaoks on niisiis masintõlkesüsteem teoreetilise keelemudeli realisatsioon, aga kuna keelemudel on tema jaoks inimese keeleoskuse mudel, siis ka selle realisatsioon. Eeltoodud tsitaat on võetud arutlusest, kus ta osutab, et tänu arvutuslingvistika edusammudele on teoreetiliste ideede ja mõjutuste

Kaks teed keele juurde

liikumise suund viimastel aastatel tihti olnud vastupidine varasemale — rakendusala del teoreetilisse lingvistikasse.

Teise, mitmes suhtes olulisema näite vaadeldava mõju kohta võib tuua lingvistilise semantika teooria arengust, keele tähendus sfääri formaliseerimisest. Rakendusala dest on keeleväljendite tähenduste täpne arvestamine eriti vajalik olnud nn tekstimõistmissüsteemides ja arvutiga suhtlemise süsteemides, kus suhtlemiseks kasutatakse loomulikku keelt. Need on arvutuslingvistikas suhteliselt tugeva teoreetilise kallakuga alad, mis osalt ulatuvad — nii oma rakenduslike eesmärkide kui ka teoreetiliste taotluste poolest — arvutuslingvistika alt välja ning on ühendavaks sillaks selle ja tehisintellekti vahel. Tehisintellekt on esmajoones rakendusteadus, kuid arendab samal ajal teoreetilisi uuringuid, mille eesmärgiks on (inim)intellekti kõigi olulisemate avalduste modelleerimine ja vastavate töötavate arvutisüsteemide loomine. Nii suguste intellekti avalduste hulka kuuluvad nt ümbritseva maailma adekvaatne tajumine ja mõtestamine, komplitseeritud situatsioonides otsuste tegemine ja õige tegutsemisviisi valik, aga ka — keeleoskus, inimeste võime tekstide kui eriliste sümbolstruktuuride abil maailma kirjeldada, selle kohta üksteisele infot anda, üksteisele selgitada oma arusaamu, hinnanguid ja taotlusi.¹

On üsna loomulik, et keeleoskust modelleerivate süsteemide loomisel jõuti nii arvutuslingvistikas kui ka tehisintellektis kiiresti keele vormilise külje juurest sisulise külje juurde, vajaduseni kirjeldada neid varjatud semantilisi ja pragmaatilisi mehhanisme, mille abil tekstid muutuvad inimese jaoks mõtestatud struktuurideks. Praeguseks on välja töötatud arvukalt käsitlusi ja formalisme, mis võimaldavad semantilisi struktuure arvutis esitada ja nendega opereerida. Neid käsitlusi on arendatud väga intensiivselt ning mitmete küsimuste lahendamisel — nii teoreetilises probleemiasetuses kui ka (ja eriti) tehniliste

¹ Arvutuslingvistika ja tehisintellekti seostest vt nt Oim 1986.

lahenduste väljatöötamises — on nad käinud keeleteadusliku teoreetilise semantika arengu ees. Seetõttu on pigem loomulik kui üllatav, et teoreetiline semantika on varmalt siit ideid üle võtnud. Ning konkreetsete ideede ja lähene-miste kõrval on eeskujuks olnud ka sinne reaalteaduslik mõtteviis tervikuna. Näitena võib tuua ühelt poolt protseduraalse semantika idee, teiselt poolt freimi mõiste.

Protseduraalne semantika sündis 70. aastate alguses eelkõige tänu Terry Winogradi töödele (Winograd 1972, 1976). Algselt oli selle lähenemisviisi taga idee kujutada lausete tähendustena neid arvutiprogramme, milles vastava lause «mõistmine» arvuti poolt realiseerus. Programmid on aga alati teatud protseduurid. Näiteks lause *Tõsta see roheline püramiid punaselt kuubikult sinisele kuubikule* tähenduse mõistmine T. Winogradi robotimudeli SHRDLU poolt (Winograd 1972) seisnes tegevusjärjendi — ja lõpuks programmi — konstrueerimises, mille teostamise tulemusena kõnealune püramiid tõstetaks ühelt kuubikult teisele. Hiljem üldistas Terry Winograd niisuguse lähenemise põhimõtteliseks tähenduste käsitlemise meetodiks koos vastavate filosoofilis-metodoloogiliste põhjenduste ja järeldestega (Winograd 1976) ja niisugusena levis see kiiresti ka lingvistilisse semantikasse. Idee oli originaalne ja mõjus sel ajal abstraktsete, peamiselt formaalsest loogikast lähtuvate kirjeldusmeetodite käes vaevlevas semantikas värskena. Selles on kahtlemata oma sügav sisu. Laused kui kommunikatiivsed struktuurid on oma loomult dünaamilised nähtused. Iga lause määrab teatud protseduuri, mille sooritamise käigus lause vastuvõtja-mõistja teadmistesse viiakse uut infot ja seotakse see kindlal viisil seal juba leiduva infoga. Eriti oluline on niimoodi tõlgendada lausete tähendusi sidusas tekstis, kus iga lause arendab ja seega ka teisendab varemõeldut. Tervikliku semantikakontseptsioonina ei osutunud protseduraalne semantika siiski teostatavaks, vähemalt mitte niisuguse programmeerimiskeele malli järgi, mida oli rakendanud Terry Winograd. Lihtsalt öeldes: keele tähend-

Kaks teed keele juurde

duslike üksuste ja struktuuride omadused inimeste reaalses suhtlemises osutusid mõõtnatult keerulisemaks kui selles ideaalsete kuubikute ja püramiidide täpses maailmas, kus tegutses T. Winogradi «keelt mõistev» robotimudel SHRDLU.

Freimi mõiste ja sellel tuginev lähenemine mõistmisprotsessidele sündisid samuti tehisintellektis. Prioriteedi osas on siin olukord küll keerulisem, sest vastavad sisulised ideed olid psühholoogias juba olemas (nt ammu tuntud geštaldi mõiste või uuemas tunnetuspsühholoogias populaarseks saanud prototüübi mõiste (Rosch 1975)). Kindla vormi, eksplikatsiooni, andis neile ideedele siiski tehisintellekt. Käsituse autori Marvin Minsky (1975) järgi on freim (ingl *frame* — raam, karkass, skeem) mälustruktuur, mis esitab teadmisi mingi objekti, nähtuse, situatsiooni jne tüüpiliste omaduste kohta. See on skeem, kuid reeglina võrdlemisi liigendatud ja täidetud rohke sisulise infoga. Selles sisalduv info moodustab nn taustteadmised, mis inimene seob vastava objektiga, nähtusega jne. Nt maja freim esitab tüüpilised teadmised ja -kujutelmad, mis inimesel seostuvad majaga (kuju, ehitus, otstarve jne), haigla freim — haigla tüüpomadusi, kõndimise, jooksmise või magamise freimid nende tegevuste tüüpilistest tunnustest; lahingu freim esitab tüüpilist lahingut. Freim võib olla keerulise struktuuriga, võib sisaldada allfreime (nt lahingu freim võib sisaldada sellesse kuuluvate komponenttegevuste või -situatsioonide või sellega funktsionaalselt seotud situatsioonide freime: võitluse, kaotuse, võidu jne freime). Freimi sellisena ei saa samastada lihtsa assotsiatsioonide kogumiga. Mingi nähtuse freimile vastavad teadmised moodustavad suhteliselt püsiva terviku ja neil on samal ajal oma kindel liigendus, struktuur. Selles ongi freimiteooria põhiidee.

Freim sai väga kiiresti teadmiste ja üldse intellektuaalsete protsesside käsitlemise võtmemõisteks tehisintellektis. Kiiresti töötati välja ka mitmesugused forma-

lismid freimide esitamiseks ja nendega opereerimiseks, kaasa arvatud erilised programmeerimiskeeled.

Lingvistilisse semantikasse ja pragmaatikasse tõi see uue laine, kus märksõnaks oli (ja on) *teadmised*. Teadmiste roll ilmneb eriti selgesti selle seletamisel, kuidas inimesed mõistavad koherentset (sidusat) teksti. Teksti sisu ei ammendu sellesse kuuluvate lausete puhtkeeleliste tähendustega. Sidusas tekstis pole üldse enam võimalik vahet teha selle puhtkeelelise tähenduse ja reaalse sisu vahel (mis üksiklause puhul on võimalik veel üsna loomulikul viisil): iga uus lause tekstis ei haaku mitte lihtsalt eelnevate lausete tähendustega, vaid nende teadmistega, mis eelneva teksti kui tervikuga on antud ja eeldatakse teksti lugejal/adressaadil selleks hetkeks aktualiseeritud kujul olemas olevat. Nendest teadmistest moodustab aga suurema osa see info, mille teksti lugeja lisab oma taustteadmiste najal. Võtame kaks lauset: *Ta sisenen haiglasse. Koridoris tõttavate valgetes kitlites kujude vahel loovides suundus ta peaarsti kabineti poole*. Need moodustavad sidusa ja mõtteka teksti, aga ainult selle jaoks, kes oma «haigla freimi» põhjal teab, mis seos on «valgetes kitlites kujudel» haiglaga. Kui jääda puhtkeeleliste tähenduste tasandile, osutub suurem osa täiesti normaalseid tekste katkelisteks ja auklikeks, paljude väljendite, eriti aga nt asesõnade kasutamine nendes jääb seletamatuks.

Appi pidigi tulema freimide kasutuselevõtt semantikas. Aluseks on sõnade semantilised freimid, kuid muidugi mitte need üksi. Terved tekstis kujutatud sündmused või teemad võidakse teksti interpreteerimisel identifitseerida teatud üldisema sündmus- või teemafreimiga ja sellest lähtudes täiendada tekstis vahetult kirjeldatud (näiteks võib teksti mõista lahingu kirjeldusena, isegi kui selles kordagi ei esine sõna «lahing»). Küsimuse vaatlemine, kuidas freimid seda lootust on õigustanud, sobib ühtlasi üleminekuks lingvistika «teise tee», hermeneutilise lähenemise juurde. Peatume seepärast sellel pisut üksikasjalikumalt.

Kaks teed keele juurde

Freimi mõiste kasutamise võimalustest lingvistikas on ilmunud väga palju teoreetilist kirjandust (mõninga ülevaate saab: Бум, Салувер 1978; Frame... 1979; Round Table... 1985, 1986; Баранов 1987). Sellel mõistel oli mitmes suhtes võtmeroll lingvistilise semantika arengus. Varem ei olnud praktiliselt isegi korralikku lause-semantika kontseptsiooni, rääkimata tekstisemantikast. Tekstiteooria hakkas hoogsalt arenema just 70. aastate lõpus (suundadest tekstiuuringuis vt Hennoste 1986). Freim sobis muuhulgas vahendiks, mille abil kirjeldada järelduste tuletamist tekstist; seega ka teksti sisulise koherentsuse kujutamise vahendiks. Freimi mõiste najal juurdus — kõigepealt arvutuslingvistikas, selle kaudu aga ka teoreetilises keeleteaduses — teksti mõistmise kontseptsioon. Teksti mõistmine on aga lihtsa semantilise analüüsiga võrreldes hoopis mahukam ja nõudlikum, ning mis peaasi, põhimõtteliselt teistsugune, mitmekihiline ja kontekstisidus kategooria. Mingit teksti mõista ei tähenda lihtsalt dešifreerida selle sõna-sõnaline sisu, see tähendab ka teksti tõlgendamist, arusaamisele jõudmist, mida vastavas situatsioonis taheti öelda; teksti mõistmise ulatus sõltub vastuvõtja eelnevaist teadmistest ja huvidest.

Teorias, keeleuurimise põhimõtteliste küsimuste lahendamisel osutus tehisintellektist ja arvutuslingvistikast ülevõetud freimikontseptsioon pärislingvistika jaoks niisiis viljakaks ja edukaks. Siin avaldus n-õ tehisintellekti mõtlemisviisi eelis lingvistide-filoloogide (aga ka psühholoogide) mõtlemisega võrreldes. Selle asemel, et veeretada mingit mõistet või ideed lõputult edasi-tagasi, uurides selle kõiki mõeldavaid aspekte, üritatakse tehisintellektis võimalikult kiiresti eraldada vastava idee ratsionaalne tuum ja jõuda selle «tehnilise realisatsioonini», s.o luua vastav formaalne mudel, lõppkokkuvõttes aga anda sellele niisugune kuju, et sellega saaks midagi teha arvutis. Nii sündis ka freimiga ja sellele tugineva teksti-mõistmisteooriaga. Psühholoogide ja keeleteadlaste huvi-pakkuvad, kuid paljuski ebamäärased ideed said võrdle-

misi kiiresti kindlapiirilise kuju. Tõsi küll, eri autoritel oli see täpsustatud kuju erinev, sõltuvalt sellest, kas lähtuti formaalsest loogikast, programmeerimiskeeltest või graafiteooriast, kuid see puudutab juba tehnilist külge.

Oma teoreetilistes käsitlustes üritasid lingvistid nüüd sellisest tehnoloogilisest lähenemisest eeskuju võtta ja mingil määral see ka õnnestus. Kujunes üsna selgepiiriline, ühtse taustideoloogiaga teoreetiline suund, mis ühendas nii leksikaalset semantikat, tekstiteooriat kui ka keelelise suhtlemise (dialogi) uurimist (Баранов 1987). Kuid lingvistilises praktikas — keelte, tekstide praktilisel kirjeldamisel — juhtus midagi samasugust, nagu oli juhtunud protseduraalse semantikaga. Nüüdseks on freimi mõiste tulekust lingvistikasse möödunud küllalt aega, et konstateerida: keelematerjali ulatuslikumates lingvistilistes kirjeldustes ei ole see mõiste ega vastav kirjeldusmeetod kuigivõrd juurdunud. Leksikaalsetes uuringutes (s.o sõnade tähenduste kirjeldamises) võib veel mingitest tulemustest rääkida, kuid tekstide kirjeldamise alal — milles freimiteoreetikud ise näevad oma töö lõppeesmärki — ei ole ette näidata midagi märkimisväärselt. Milles on põhjus(ed)?

Kõigepealt: nagu juba öeldud, on freimide kasutamise üks eesmärke tuua keelekirjeldusse taustteadmised, täiendades nendega senist kitsalt tõlgendatud tähenduse mõistet sõnadele, eriti aga tekstidele rakendatult. Kuid kus on piir, milleni nende teadmiste arvestamisel mingi teksti kirjeldamise käigus minna? Kui üldised, kui laiad need teadmised peavad olema, võivad olla? Teadmine, et koeral on neli jalga, kuulub ilmselt koera semantilisse freimi, sest see teadmine on üldine. Aga kas näiteks ka ämbliku jalgade arv kuulub ämbliku freimi? Või kujutleme, et tekstis räägitakse, et keegi sööb. Meile tundub tavalisena, seega taustteadmistesse kuuluvana, et sööja kasutab lauanõusid. Seega tuleks see söömise freimis fikseerida, et vastava infoga saaks teksti sisu täiendada. Kuid kas sööja tõepoolest lauanõusid kasutab (ja missu-

guseid), sõltub ju sellest, kes ta on, mida sööb, mis oludes ta sööb jne. Kui detailselt näiteks neid «olusid» teksti lingvistilises kirjelduses arvestada? Või siis söömise hoopis teine, füsioloogiline aspekt: et toit liigub suust makku, seal algab seedimine, see annab meile energiat jne jne. See on ka ju üsna üldiselt teada, aga missuguse piirini see kõik kuulub teksti sisusse, kus söömisest räägitakse? Keeleteadus on võimetu — ette ja alatiseks — neid piire panema.

Eelmisega seostuvad raskused teksti mõistmise kirjeldamise tehnilisel teostamisel. Kuidas lingvistikas kirjeldada vastuvõtja teadmiste järkjärgulist kogunemist teksti lugemise käigus, tõlgenduste kujunemist? Mis operatsioonide kaudu see teostub, mis kriteeriumide ja põhimõtete järgi? Ja veel üks probleem: millal, mis kriteeriumide järgi mingi freim aktualiseerub, millal selles sisalduvad teadmised lülitatakse teksti aktuaalsesse sisusse? Näiteks kui tekstis räägitakse kellegi liikumisest linnas ja selles kirjelduses sisaldub lause *Ta sõitis mööda mingist haiglast*, siis ainult selle fakti mainimise põhjal ei hakka teksti vastuvõtja oma mälus aktualiseerima kõiki neid teadmisi, mis tal haigla freimis leiduvad. Millal aga hakkab?

Need raskused, mis pole kaugeltki ainukesed, osutavad meie arvates ühele: selleks et rakendada freime reaalsete tekstide detailkirjeldustes, on vaja vastavad probleemid läbi töötada tehnilises mõttes mitu järku konkreetsamal ja detailsamal tasandil, kui lingvistika teadmised keelest praegu võimaldavad — kui üldse kunagi võimaldavad.

Tehisintellekt ja ka arvutuslingvistika on selles suhtes põhimõtteliselt teistsuguses olukorras. Nad võivad nõudeid konkreetsetele freimitöötlussüsteemidele piirata kahest küljest: esiteks sõltuvalt selle süsteemi otstarbest, mille jaoks tekstimõistmismudelit välja töötatakse, ja teiseks sõltuvalt sellest, missuguse ainevaldkonna tekste süsteem peab töötleva («mõistma»): on need näiteks me-

ditsiinilised tekstid mingi haiguste tüübi kohta, mingeid aparate kirjeldavad tekstid vms. Need kaks piirangut võimaldavad aga eespool mainitud probleemidele läheneda mitte põhimõttelisest küljest (nagu peab tegema lingvistika), vaid antud konkreetse ülesande kontekstis. Ja kui küsimuses on tõesti praktikas töötava süsteemi loomine, ei tunta vastavate operatsioonide süsteemi, freimide rakenduskriteeriumide jms väljatöötamisel erilist muret selle üle, kuidas see kõik inimeses toimub, vaid lähtutakse reaalsest tehnilistest võimalustest ja vahenditest.

See on tehisintellekti (arvutuslingvistika) tehnoloogilise mõtlemisviisi loogiline jätk ja lõppresultaat. Seda mõtlemisviisi tervikuna võib iseloomustada skeemiga:

Probleemiasetus (nt prototüübi, geštaldi, mälu-skeemi mõistetega opereeriva tekstimõistmismudeli loomine) → «ratsionaalse tuuma» eraldamine probleemis (freimi üldmõiste *à la* Minsky) → projekti väljatöötamine (freimi mõiste formaliseerimine) → realisatsioon (reaalsed freimitöötlussüsteemid arvutis).

Esimese kahe sammu osas läks lingvistika tehisintellektiga entusiastlikult kaasa. Kolmanda sammu kaastegemisel (formalisatsioon) satuti raskustesse, sest tehisintellekt opereeris/opereerib suhteliselt lihtsate keelenäidetega, keeleteadus aga vajab põhimõttelisi lahendusi. Neljandat sammu, realisatsiooni, ei ole aga olnud, nagu nägime, võimalik lingvistikas kaasa teha.

Kui lõpptulemus on nii erinev sellest, mida tahab saavutada lingvist, tekib küsimus, kuivõrd kirjeldatud lähenemisskeem üldse sobib keeleteadusele.

Põhiküsimus ongi tegelikult selles, kui õigustatud ja vastuvõetav on lingvistika jaoks juba esimene üleminek, mis annab suuna kogu edasisele liikumisele — kuivõrd «ratsionaalse tuuma» eraldamine antud juhul freimi idees niisugusel kujul, nagu seda tehisintellektis on tehtud, säilitab lähteidee need omadused, mis on keeleteaduse

jaoks relevantseid? Ja mitte ainult keeleteaduse jaoks, sest freimikontseptsioonid sisalduvad ju võrdlemisi olulised väited ka inimese teadmiste ja mõtlemise organisatsiooni kohta üldse.

Humanitaarne, hermeneutiline lähenemine keelele rõhutabki, et ratsionalistlik, analüütiline mõtteviis, mida eespool toodu illustreerib, viib keelele, nagu ka inimese tunnetusele ja mõtlemisele rakendatuna vältimatult moonutustele (Winograd, Flores 1986). Ja moonutused lähtuvad nimelt ratsionalistliku metodoloogia põhieeldustest: et uuritavas materjalis on alati võimalik eraldada kindlad, täpselt fikseeritud omadustega üksused ja formuleerida reeglid, mille järgi nende üksustega opereeritakse, moodustades keerulisemaid struktuure ja tuletades järeldusi nende uute struktuuride omaduste kohta. Et seda olukorda saavutada, nõuab ratsionalistlik metodoloogia selliste nähtuste puhul nagu keel või inimese tunnetusprotsessid vahetu empiirilise materjali asendamist selle «ratsionaalse tuumaga», millega seejärel saab üldskeemi järgi edasi töötada.

See on tüüpiline loodus- ja täppisteadustes ning ka tehnilistel aladel levinud metodoloogia. Nende puhul on see teatavasti osutunud edukaks. Ka 20. sajandi lingvistikas on ratsionalismil tegelikult küllalt pikk ajalugu. Nimetatud metodoloogiat on süstemaatiliselt rakendatud vähemalt strukturalismist alates, seega 20.—30. aastatest. Lingvistidest on seda ehk kõige teadlikumalt kuulutanud Noam Chomsky (vt eriti Chomsky 1966, 1975). Muide, Chomsky poolt kasutusele võetud keelepädevuse (*competence*) mõiste, määratletud kui abstraktne reeglite süsteem, mis on keelekasutuste aluseks, on ideaalne näide «ratsionaalse tuuma» eraldamisest uuritavas empiirikas — antud juhul keelestiihias.

Arvutitele orienteeritud rakenduslingvistika, mida eespool vaatlesime, lõi oma spetsiifilise lähenemise keelele, kuid nagu osutasime, kuulub see oma lähtekohtade ja

meetodite poolest samasse üldisesse ratsionalistlikku traditsiooni.

Selline lähenemine ei ole põhimõtteliselt rakendatav humanitaarteaduses, konkreetselt lingvistikas, väidetakse hermeneutilises lähenemises. «Ratsionaalse tuuma» eraldamisel tegelikult lõhutakse, likvideeritakse algne naturaalne uurimisobjekt ja konstrueeritakse selle asemel uus, sünteetiline, ja edasi töötatakse sellega. Nii loodud teooria kujuneb selle sünteetilise konstruktsiooni, mitte algse naturaalse objekti teooriaks. Seetõttu ongi arusaadav, miks näiteks niimoodi konstrueeritud protseduraalse semantika teooriat või freimi mõistet ei õnnestu rakendada loomulikele tekstidele — keele reaalsusele. Ratsionalistliku metodoloogia rakendustel võib küll olla käegakatsutavaid tulemusi (näiteks masintõlkesüsteemid), kuid keele reaalseid toimimismehhanisme ei ole võimalik sel teel lahti mõtestada.

On ehk oluline osutada veel ühele momendile seoses tehisintellekti ideoloogia levimisega humanitaarteadustes. Enamvähem samasugust mõju nagu lingvistikale on tehisintellekt avaldanud psühholoogiale (eriti tunnetus- ja mõtlemispsühholoogiale). Nn kognitiivses psühholoogias opereeritakse palju kategooriatega (sh freimi mõistega), mis on pärit tehisintellektist või on välja töötatud koostöös tehisintellektiga. See on ratsionalismi tung psühholoogiasse. Selle kõrval on olemas ka (algupärane) empiiriline kognitiivne psühholoogia (nt Eleanor Roschi prototüübiteooria). Terminit «kognitiivne» kasutatakse siit laenatuna meelsasti teisteski humanitaarteadustes, sealhulgas lingvistikas: räägitakse nt kognitiivsest semantikast, kognitiivsest süntaksist, aga ka üldse kognitiivsest lähenemisest lingvistikas. Sellel kasutusel on see omapärane külg, et ühelt poolt vastandatakse kognitiivset lähenemist formaalsele, keele ja suhtlemise sisemehhanisme mittearvestavale, seega esimesel pilgul ratsionalistlikule lähenemisele, kuid teiselt poolt käsitletakse neid sisemehhanisme tüüpiliselt samasuguse ratsionalistliku lähe-

Kaks teed keele juurde

nemise põhimõtete järgi, nagu sellest oli juttu eespool, ning püüeldakse analoogiliste formalismide poole (vt nt Cepreev 1987). Segadust lisab see, et terminid «kognitiivne» kasutavad ka hermeneutilise, s. o põhimõtteliselt ratsionalistlikule metodoloogiale vastanduva lähenemisviisi esindajad, kelle jaoks siis nt freim tehisintellekti mõttes pole mingi kognitiivne kategooria, Roschi prototüüp aga küll.

Õeldu on ka peamine põhjus, miks me järgnevas, ratsionalistlikule vastanduva lähenemise käsitluses oleme loobunud väljendist «kognitiivne lähenemine» ja räägime selle asemel hermeneutilisest lähenemisest (ehkki teame, et seegi pole päris täpne).

Rääkida hermeneutilisest lähenemisest lingvistikas on märgatavalt raskem kui ratsionalistlikust. Omaette suunana on seda tunnetatud vaid ehk viimase kümne aasta jooksul. Märksa vähem on ette näidata seetõttu konkreetseid tulemusi, konfrontatsioon hermeneutilise ja ratsionalistliku lähenemise vahel püsib rohkem põhimõtete ja ideede tasandil. See avaldub eelkõige üldises nägemuses keele olemusest, selle kohast inimühiskonnas ja kultuuris. Filosoofiline hermeneutika on seejuures ainult üks mõjuritest. Keeleteadusesiseselt on see samaaegselt humboldtliku keelekäsituse taassünd, mis rõhutab ühelt poolt keele terviklikkust, analoogiat bioloogiliste organismidega ning teiselt poolt selle kompleksust, seost inimese psüühikaga, kultuuriga, ajalooa. Avarama humanitaarfilosoofilise konteksti, milles keeleteaduses vaadeldavad protsessid toimuvad, kujundab praegu siiski hermeneutiline filosoofia, seetõttu on põhjendatud vaadeldava keeleteadusliku lähenemisviisi kui terviku nimetamine hermeneutiliseks.

Hermeneutika sündis teatavasti juba antiikajal, aga algselt mitte kui filosoofiline vool, vaid kui õpetus vanade

tekstide tõlgendamisest, mõistmisest. Kuidas tuleb läheneda tekstile, mis on kirjutatud sadu aastaid tagasi, et adekvaatselt välja lugeda sellesse kätketud tähendus, autori poolt mõeldud mõtted? Mõistmise probleem on jäänud keskseks ka tänapäeva hermeneutilises filosoofias. Filosoofide nagu Wilhelm Dilthey, Martin Heidegger, Hans-Georg Gadamer, Jürgen Habermas jt tööde kaudu laieneb probleem tekstide mõistmise juurest inimese muude tahteväljenduste, tegevuste mõistmisele, teise inimese kui individuaalse isiksuse, ajaloosündmuste, (võõraste) kultuuride mõistmisele. Hermeneutika on seejuures rõhutatult humanitaarteaduste filosoofia. Humanitaarteadustes rakendatav mõistmine vastandatakse loodusteaduslikule deterministlikule seletusele ning formaalloomilisele tõestusele.

Hermeneutilise mõtlemisviisi tungimine keeleteadusse ei ole toimunud mingite selgete kontseptsioonide või vastanduste esitamise teel. Seda tulekut on vähem märgata traditsioonilistel keelekirjeldusaladel, grammatikas, märgatav on see eelkõige aladel, kus uuritakse keelelist suhtlemist: tekstiteoorias, dialoogiuringuis, psühho- ja sotsiolingvistikas, aga ka näiteks sēmantikas, kus see avaldus väga suures huvi kasvus metafoori kui keelenähtuse vastu.

Vaatleme esmalt hermeneutilise lähenemise põhilisi üldteese keelele rakendatult, seejärel jälgime selle avaldumist mõnes konkreetses keeleuurimisvaldkonnas.

Hermeneutilise lähenemise üks põhimõisteid on taustteadmised, taustkogemused. See mõiste haakub otsestelt tehisintellekti freimi mõistega, kuid käsitluses on põhimõtteline erinevus. Hermeneutika jaoks on taustkogemus oma olemuselt ja algupäralt sotsiaalne kategooria. Inimene sünnib mingisse sootsiumi, mingisse kultuuri, ja sünnihetkest alates hakkab maailma omandama läbi selle kultuuri traditsioonide. Uheks põhiliseks kogemuse omandamise kanaliks on seejuures keel — keel liigendab kogemuse, võimaldab seda teadvustada (keelekasutuse käigus).

Kaks teed keele juurde

Nii ei ela inimene mitte ainult füüsilises ja sotsiaalses maailmas, inimene elab ka oma keeles.²

Kuid väga suur osa kogemustest jääb liigendamata, seda ei ole võimalik mingisuguste väidete, struktuuride (freimide) süsteemiga korruga ja alatiseks fikseerida. Igal inimesel on lõpuks tema individuaalne, personaalne kogemus (*personal experience*), mis suurel määral pole teistele üldse edastatav. Samal ajal on just inimese algsest liigendamata (stereotüpiseerimata) kogemus keele kasutamisel uute tähenduste allikas, sh metafooride allikas. Seega on siin ka semantikas hästi tuntud tähenduste hajususe allikas, mis iseloomustab kõiki keelestruktuure. Inimesed võivad varieerida sõnade ja tervete tekstide tähendusi, anda neile lõpmatuseni uusi varjundeid ja värvinguid. Seetõttu on ka mõistmine alati aktiivne protsess, sest kuulajal on vaja lahti mõtestada õeldu seos taustaga. Seda tehakse oma kogemuse najal ning õeldu tähendust pigem tajutakse, tunnetatakse kui formuleeritakse mingite täpsete ja üheste struktuuridena. (See on niisiis peaaegu et täielik vastand Ludwig Wittgensteini varasema perioodi õpetusest kuulsaks saanud teesile: kõigest, millest on võimalik rääkida, on võimalik täpselt rääkida, ja mille puhul seda ei ole võimalik teha, sellest tuleb vaikida.)

Kuid ka hermeneutika jaoks ei ole suhtlemine muidugi mingi stiihiline, reeglitele allumatu protsess. Suhtlejad peavad põhimõtteliselt suutma tagada arusaadavuse igal konkreetset juhul, vajaduse korral aktualiseerides ja liigendades oma individuaalset, seni liigendamata taustkogemust, millest tekst oma sisu ammutab. See on keelelise suhtlemise põhiline eeldus ja keeles on selle realiseerimiseks omad mehhanismid. Keeleteaduse üks põhiülesandeid ongi selgusele jõuda neis mehhanismides.

² Paljuräägitud Sapir-Whorfi hüpotees on tegelikult selle käsitluse lihtsustatud variant, sest rõhutab keele psühholoogilist osa inimese maailmapildi determineerimisel, kuid jätab kõrvale keele seose kultuuri, traditsioonide ja ajalooaga.

Seda ülesannet on hermeneutilisel lähenemisel üritatud lahendada mitut moodi.

Ühe sellise viisina võib vaadelda H. P. Grice'i suhtlusprintsipiide ja -maksiiimide analüüsist lähtunud keelelise kommunikatsiooni käsitlemist (neist vt ka Õim 1986). H. P. Grice ise ei lugenud end hermeneutikute hulka kuuluvaks, kuid lingvistilisse pragmaatikasse tooduna on tema suhtlusprintsiibid ja maksiiimid saanud just hermeneutilise, formalistlikule kommunikatsioonianalüüsile vastanduva funktsiooni. Sellega seletub näiteks ka nende katsete suhteline ebaõnnestumine, kus Grice'i printsiipe-maksiime on püütud sirgjooneliselt ühendada klassikalise kõneaktiteooriaga. Viimane kuulub selgelt ratsionalistlikku paradigmasse, lähtudes eeldusest, et keelelises suhtlemises esinevad pöördumistüübid on võimalik ammendavalt ja täpselt tõlkida loogilisse formalismi (nt Searle 1965).

Teise teena võib vaadelda psühholoogilisel prototüübiteoorial (nt Rosch) rajanevaid käsitlusi lingvistilises semantikas, põhiliselt sõnasemantikas (vt ka Erelt 1984). Siia kuuluvad näiteks Charles Fillmore'i «mõistmissemantika» (Fillmore 1975, 1985), George Lakoffi «lingvistiliste geštaltide» teooria (Lakoff 1977), samuti mitmesugused metafoorikäsitlused, eriti George Lakoffi ja Mark Johnsoni oma (Lakoff, Johnson 1980; vt Allik 1981; Help 1985). Peatume neist lühidalt Ch. Fillmore'il. Ta kasutab küll freimiteooria mõisteid, kuid on seejuures kogu aeg rõhutanud, et freimi mõistel on keele olemuse avamisel reaalne väärtus vaid sel juhul, kui selle kaudu õnnestub esile tuua need mehhanismid, mille abil keele kasutamisel sõnade püsitähendused seotakse kontekstist ja suhtlejate taustkogemusest ammutatava infoga. Ühes äärmuses on siin semantikakontseptsioon, mida Ch. Fillmore nimetab «kivisupisemantikaks»: sõnade tähendused fikseeritakse muutumatutena, nii et nende kasutamine konkreetsetes lauses, konkreetsetes kontekstis ei mõjuta tähendusi kuidagi. Tehisintellektis kasutatavad tähenduskirjeldused kipuvad olema just sellised — vastupidistest väidetest hoolimata.

Teises äärmuses on käsitus, mida Ch. Fillmore'i järgi võib nimetada «surivoodisemantikaks»: individuaalsele taustkogemusele omistatakse absoluutne tähtsus kõneleja poolt kuuldavale toodu mõistmisel (nii nagu see on nt surija lausekatketest arusaamisel), keeleväljenditele jääb ainult märksõnade roll relevantsete taustteadmiste aktualiseerimisel. Hermeneutilise lähenemise radikaalsemad proklamatsioonid võib siia arvata. Lingvistilises semantikas pole see seisukoht loomulikult vastuvõetav, sest selle järgi pole keeleväljendite tähenduste vähegi üldisem kirjeldus üldse võimalik.

Charles Fillmore ise on oma kirjutistes kritiseerinud mõlemaid äärmusi ning toonud rohkesti konkreetseid näiteid sellest, kui mitmekesine ja varieeruv võib olla info, kui rohked need eristused, mida sõnade tähenduste kirjeldamisel tuleb silmas pidada. Kuid terviklikku hermeneutist leksikaalse semantika kontseptsiooni siit ei leia, nagu ei leia seda veel ka teiste autorite töödest.

Kolmanda viisina tuleb mainida teksti- ja dialoogi-uuringuid, kus uue ideoloogia levik on ehk märgatavaim. Selle ühe kõige ilmekama näitena võib vaadelda nn konversatsioonianalüüsi (vt Levinson 1983, 6. pt; vt ka Hakulinen 1986). See sündis sotsiaalse (keelelise) interaktsiooni uurimismeetodina, mis vastandas ennast etteantud (-võetud) teoreetiliste skeemide järgi tehtavale teksti- ja suhtlusanalüüsile. Konversatsioonianalüüsi põhimõtteks on, et teaduslikud analüüsi- ja kirjelduskategooriad peavad olema võimalikult samad kui need, mida suhtlejad ise intuiitiivselt rakendavad suhtlusprotsessi liigendades ja mõtestades. Seetõttu on sellist lähenemist nimetatud ka etnometodoloogiliseks: uuritakse inimeste (*etnose*, «rahva») enda meetodeid suhtlusakte produtseerides ja tõlgendades.

Tasub märkida, et juba niisuguse probleemiasetuse võimalikkuses ilmneb eriti selgesti reaalteaduste ja humanitaarteaduste üks põhimõttelisi erinevusi. Ei tule ju näiteks füüsikas kõne allagi, et ülesandeks seataks tõsimeeli

füüsikalise maailma ehituse seletamine nende kategooriate abil, mida inimesed oma intuiitivsetes arusaamades kasutavad. Humanitaarteadustes aga, kus seletatakse inimeste endi käitumise (nt suhtlemise) reeglipärasusi, ei pääse mööda asjaolust, et uurimisalusel inimesel on omaenda ja teiste käitumisest oma intuiitivne arusaam ja et ta organiseerib oma tegusid ja tõlgendab teiste omi nimelt sellest lähtudes.

Konversatsioonianalüüsi põhimõtete järgi tuleb alustada keelelise suhtlemise teaduslikku analüüsi kõige lihtsamatest tavavestlustest (suulisest konversatsioonist) ja edasi liikuda formaalsemate dialoogitüüpide ning lõpuks kirjutatud tekstide juurde, sest vastavate suhtlusvormide endi areng ja nende spetsiifiliste joonte kujunemine on käinud just seda teed.

Suhtlusprotsess jaguneb loomulikult viisil suhtluspartnerite pöördumisteks. Üks küsimusi, mis konversatsioonianalüüsi on huvitanud, on see, millest õieti sõltub, kui kaua üks partnereist vestluses räägib ja vastavalt millest lähtudes kaasvestleja valib momendi oma pöördumise alustamiseks. Detailne empiiriline analüüs on selgitanud, et eksisteerib terve spetsiifiliste faktorite süsteem, mis pöördumiste vahetumist reguleerib: foneetilised (intonatsioon, pausid), süntaktilised, semantilised (õeldu tähenduslik lõpetatus) jne vahendid — kuni suhteliselt keelekaugete sotsiaalsete vahekordadeni välja (nt suhtlejate dominatsioonivahekord).

Samuti on konversatsioonianalüüsis uuritud suhtlejate pöördumiste tähenduslikke vahekordi ja pöördumistest moodustuvaid suuremaid vestlusstruktuure. On näiteks loomulik, et partnerite repliigid üksteisega tähenduslikult haakuvad, moodustades nn lähipaare (nagu küsimus ja vastus). Reaalses dialoogis ei pruugi lähipaari liikmesrepliigid alati olla sugugi kõrvuti, vahele võib tulla küllaltki pikki dialoogilõike. Nii ei kujune tüüpilise vestluse struktuurseks põhiüksuseks mitte lähipaar, vaid vestlutsükkel.

Kaks teed keele juurde

Eespool kasutatud mõistete termineis võib seejuures osutada, et lähipaari liikmete vahele lülituva dialoogi funktsiooniks on tihti esimese repliigi kaudu sisse tuleva ja repliigi adressaadile arusaamatuks jäänud taustinfo täiendav liigendamine:

A: *Anna see pilt parem mulle* (B on kavatsenud kõnealuse pildi ära visata).

B: *Kas sulle siis meeldib selline?*

A: *Meeldib küll.*

B: *Eks võta.*

B poolt algatatud vahedialoog on tingitud sellest, et B pole kindel, mis ajendas A-d pilti endale tahtma. Märgime, et niisuguste täpsustavate küsimustega sügavuti minna on võimalik ainult teatud piirini, sellest alates muutuvad küsimused absurdseks, totraks, neile ei ole võimalik vastata. Tüüpiliselt see ongi piir, millest kaugemale inimesed ei ole harjunud oma taustkogemusi liigendama.

Konversatsioonianalüüsi peamise puudusena võib nimetada liigset empiirilisust. Tehakse väga detailseid uuringuid ning saadakse ka huvitavaid üksiktulemusi, kuid inimsuhtlemise kui terviku mõtestamiseni, üldiste seaduspärasuste esiletoomiseni on pikk maa. Spekulatsioonide ja etteantud skeemide hülgamine muutub kergesti iga-suguste üldistuste ja kontseptualisatsioonide eitamiseks.

*

Nagu öeldud, ei ole hermeneutika filosoofias mingi uus ala. Niisiis ei saa hermeneutilise lähenemise intensiivset levimist lingvistikas ja ratsionalistliku paradigma (vähemalt osalist) kõrvaletõrjumist seletada ainuüksi hermeneutika enda arenguga. Mis võib aga sel juhul olla vaadeldavate protsesside taga? Tihti, kui mingi paradigma või vool — mitte ainult teaduses, vaid ka näiteks kunstis — hakkab oma positsioone kaotama, kõlbab seletuseks ka lihtne konstateering, et vastav suund on end ammendanud. Ratsionalistliku suuna kohta lingvistikas ei saa praegu

ka seda öelda, sest lingvistika rakenduslade tohutu kasv, millest oli juttu, ju lausa nõuab sellist lähenemist keelele.

Siiski juhib keele rakenduslike käsitluste osakaalu kasvu mainimine meie arvates vähemalt ühe teguri juurde, mis võib olla esile kutsunud prioriteetide nihkumise teoreetilises keeleuurimises. Arvutite tungimine nii paljudele keelekasutusladele (vt Aleksei Jeršovilt toodud tsitaati) tekitab küsimuse, kas see, mis arvutitöötuses keelega tehakse, ammendabki kõik selle, mis keel inimeste jaoks on. Vastus on vähemalt praegu valdavalt eitav. Ja neid, kes tahavad seda eitavat vastust teoreetilisel tasandil kaitsta, juhib praegune olukord keeleteaduses vältimatult hermeneutiliste mõttekäikude juurde.

Ei maksa arvata, et hermeneutilise lähenemise seisukohtadel on vaid need, kes keele arvutitöötusega ei tegele (ja vastupidi, et need, kes tegelevad, on kõik ratsionalistliku lähenemise kaitsjad). Vastupidi, arvutite võimaluste piire tunnevad kõige paremini need, kes arvutitega tegelevad. Nii arvutuslingvistika kui tehisintellekti esindajate hulgas on hermeneutiline lähenemine vägagi populaarne. Üks ilmekamaid näiteid on Terry Winograd, kelle hiljuti ilmunud raamat arvutite võimalustest inim-mõtlemise modelleerimisel (Winograd, Flores 1986) võeti läänemaailmas kõnealuste alade esindajate hulgas vastu väga hästi. Raamat kaitseb aga täiesti üheselt hermeneutilise, mitte ratsionalistliku lähenemise seisukohti.

Ratsionalistlik ja hermeneutiline keelekäsitlus on kaks lähenemist keelele. Me teadvustame neid praegu nimelt kui teineteisele vastanduvaid arusaamu keele olemusest, keele ehitusest, keelelises suhtlemises toimivatest seaduspärasustest. Ratsionalistliku lähenemise puudused on eespool esitatud hermeneutilise lähenemise pilgu läbi. Missuguseid puudusi võib aga esile tuua hermeneutikes lähenemises?

Enim kahtlusi tekitab hermeneutikapoolne võõristus teoreetiliste üldistuste, kontseptualisatsioonide, lõpuks ka formalisatsioonide suhtes. Ükski teadus ei saa tõsi-

Kaks teed keele juurde

meeli eitada nende vajalikkust, niisiis ka keelt uuriv keeleteadus mitte. Kui ei sobi formaalsest loogikast lähtuv deduktiivne mõtteviis, tuleb välja töötada oma uus mõtteviis ja selle esitamise formaalsed vahendid. Et see on põhimõtteliselt võimalik, seda osutavad viimasel ajal loodud mitmed loogilised süsteemid, mis eiravad deduktiivse formaalse loogika põhilisi seadusi (vt nt Tammet 1987).

Eespool osutasime näiteks, et freimi mõistele rajanevas semantikas ei ole seni jõutud ulatuslikumate konkreetset keelematerjali haaravate uurimusteni. Sama kehtib ka hermeneutilise semantika kohta, ehkki vastupidisel põhjusel. Hermeneutilisel lähenemisel võib anda detailseid konkreetse aineküsimuse kirjeldusi, mis avavad vastava materjali — nt sõnade tähenduste — seoseid keele psüühilise ja sotsiaalse, kultuurilise reaalsusega. Kuid niisugused kirjeldused võivad pakkuda vaid «huvitavat lugemist» keele kohta, kuni neis ei ole esitatud püsiva kehtivusega seaduspärasusi, mida eeldab teadus.

Lõpuks veel üks moment, mida tasub silmas pidada tulevikku prognoosides. Ratsionalistlik ja hermeneutiline lähenemine keelele on tegelikult mõlemad väga vanad, eksisteerivad vähemalt antiikajast peale. Ja kummalegi neist näib kuuluvat oma «nišš» keeleteaduses. Konflikt tekib siis, kui üks neist mingil põhjusel üritab agressiivselt oma võimkonda laiendada. Praegu on üritajaks pooleks hermeneutiline lähenemine. 50. aastail, kui keeleteadusse tuli otsustavalt strukturalism ja tulid arvutid, vallutas uusi alasid ratsionalistlik lähenemine (et ka tollal oli protsessidel palju üldisem taust, selles võib veenduda, kui lugeda Charles P. Snow artiklit kahest kultuurist (Сноу 1973)). Õeldu taustal tundub kõige tõenäolisem, et kahe kirjeldatud lähenemise vastandusele ei ole põhjust oodata lähemas tulevikus ühest lahendust sünteesi näol, mis kaotaks korraste kummagi poole puudused ja ühendaks head küljed. Areng ja teineteisele lähenemine kulgeb pigem võngetena ühe või teise poole domineerival vedamisel sedamööda, kuidas täienevad meie teadmised keele kohta.

Kirjandus

- Allik, Jüri 1981. Metafoorist psühholoogi pilguga. — Looming, nr-1, lk 102—113
- Charlier, Michael 1988. Computer als Dolmetscher. — Computermagazin, N 10, S 10—18
- Chomsky, Noam 1966. Cartesian Linguistics. New York, Harper Row
- Chomsky, Noam 1975. Reflections on Language. New York, Fontana Books
- Erelt, Mati 1984. Prototüübid ja keeleteadus. — Keel ja Kirjandus, nr 2, lk 87—96
- Fillmore, Charles 1975. An alternative to checklist theories of meaning. — Proceedings of the First Annual Meeting of Berkeley Linguistic Society. Berkeley, pp 123—131
- Fillmore, Charles 1985. Frames and the semantics of understanding. — Quaderni di Semantica, vol 12, no 2, pp 222—254
- Frame Conceptions and Text Understanding. 1979. Ed Dieter Metzger. Berlin, de Gruyter
- Hakulinen, Auli 1986. Vestlus keelenähtusena. — Keel ja Kirjandus, nr 8, lk 449—458
- Help, Toomas 1985. Metafoor ja keeleaines. — Ars Grammatica 1985. Tallinn, Valgus, lk 23—47
- Hennoste, Tiit 1986. Tekstigrammatikast tekstiteooriani. — Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 26—34
- Lakoff, George 1977. Linguistic Gestalts. — Proceedings of the 13th Annual Meeting of the Chicago Linguistic Society. Chicago, Chicago University Press, pp 236—287
- Lakoff, George, Mark Johnson 1980. Metaphors We Live By. Chicago, Chicago University Press
- Levinson, Stephen C. 1983. Pragmatics. Cambridge, Cambridge University Press
- Minsky, Marvin 1975. A framework for representing knowledge. — The Psychology of Computer Vision. Ed Patrik H. Winston. New York, McGraw Hill, pp 211—277 (venekeelne tõlge: Минский, Марвин 1979. Фреймы для представления знаний. Москва, Энергия)
- Rosch, Eleanor 1975. Cognitive representations of semantic categories. — Journal of Experimental Psychology: General, vol 104, pp 192—233
- Round Table on Frame Semantics. 1985. — Quaderni di Semantica, no 2
- Round Table on Frame Semantics: Second Round. 1986. — Quaderni di Semantica, no 1

Kaks teed keele juurde

Searle, John 1965. What is a speech act. — Philosophy in America. Ed Max Black, London, Allen and Unwin, pp 221—239 (venekeelne tõlge: Серль, Дж. Р. 1986. Что такое речевой акт? — Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XVII: Теория речевых актов. Москва, Прогресс, с 151—169)

Tammel, Tanel 1987. *Default*-loogika ja selle rakendamise võimalusi dialoogsüsteemides. — Dialoogi mudelid ja eesti keel: Tõid eesti filoloogialt. Tartu, Tartu Riiklik Olikool, lk 95—105

Winograd, Terry 1972. Understanding Natural Language. New York, Academic Press (venekeelne tõlge: Виноград, Терри 1976. Программа, понимающая естественный язык. Москва, Мир)

Winograd, Terry 1976. Towards a procedural understanding of semantics. — Revue Internationale de Philosophie, no 117—118, Fasc 3—4, Bruxelles, pp 260—303 (venekeelne tõlge: Виноград, Терри 1983. К процессуальному пониманию семантики. — Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XII: Прикладная лингвистика. Москва, Радуга, с 123—207)

Winograd, Terry, Fernando Flores 1986. Understanding Computers and Cognition: A New Foundation for Design. Norwood, Ablex

Oim, Haldur 1986. Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria. — Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 257—269

Oim, Haldur 1987. Keel ja keele mõistmine tehisintellektis. — Ars Grammatica 1986. Tallinn, Valgus, lk 107—125

Апресян, Юрий 1974. Лексическая семантика. Москва, Наука

Апресян, Юрий 1985. Экспериментальная, прикладная и теоретическая лингвистика: Обратные связи. — Семиотические аспекты формализации интеллектуальной деятельности. Москва, с 268—278

Баранов, А. 1987. Категории искусственного интеллекта в лингвистической семантике: Фреймы и сценарии. Москва, ИНИОН

Машинный фонд русского языка: Идеи и суждения. 1986. Москва, Наука

Сергеев, В. 1987. Когнитивные методы в социальных исследованиях. — Язык и моделирование социального взаимодействия. Москва, Прогресс, с 3—19

Сноу, Чарлз П. 1973. Две культуры и научная революция. — Ч. П. Сноу. Две культуры: Сборник публицистических работ. Москва, Прогресс

Ыйм, Х., М. Салувеэр 1978. Фреймы и понимание языка. — Проблемы моделирования языковой интеракции: Труды по искусственному интеллекту. Вып 1. Tartu, ТГУ, с 101—113

EESTI VABARIIGI KAITSEVÄEST 1939—1940

Toe Nõmm

1939. a saatuslike septembriotsuste vastuvõtmist mõjutas ka Eesti kaitseväe olukord. Sõdadevahelisel perioodil püsis relvajõudude suurus enam-vähem ühel tasemel, 11—12 000 sõduri piires. Kuid vajadusel loodeti püssi alla kutsuda 90—100 000 meest. Maaväeüksused jagunesid kolme diviisi. 1. diviis paiknes Viru- ja Järvamaal, 2. diviis kagusuunal; 3. diviis staabiga Tallinnas kaitstes pealinna ja Lääne-Eestit, olles ühtlasi strateegiliseks reserviks. Tervikuna jagunes kaitsevägi kaheks — katteväeks ja kaadriväeks. Katteüksused (1. ja 7. jalaväerügement, ratsarügement, osa suurtükiväest ning tehnilised üksused) pidid ootamatu kallaletungi korral olemasolevas koosseisus kohe lahingusse astuma. Katterügemendid olid sõduritega komplekteeritud ümmarguselt 60% ulatuses. Pool jalaväest kuulus kaadriüksustesse — kaheteistkümmesse üksikusse jalaväepataljoni, kus õpetati välja noorsõdureid. Sõja korral pidi nende pataljoni alusel formeeritama rügemendid.

Ohvitseridekorpus oli üpris arvukas (1500 piires) ning korraliku koolitusega. 1938. a lõpul oli tegevteenis-

Artikli seisukohti on esitatud Noorte Arhivistide Nõukogu kevadseminaril Tallinnas 25. mail 1988. a ning Pärnu muinsuskaitsepäeval 8. oktoobril s. a.

Eesti Vabariigi kaitseväest

tuses 19 kindralit¹, 59 koloneli ja mereväekaptenit, 98 kolonelleitnanti ja kaptenleitnanti ning 213 majorit ja kaptenmajorit (ORKA f 495, nim 13, s 58, l 1 jj). Pole põhjust kahelda juhtiv- ning reakoosseisu võitlusvõimes ja -tahtes.

Murettekitavam oli relvastuse seisund. Kõige parem olukord valitses käsirelvade osas. Vastavalt 1939. a 1. septembri üldrevisjonile (ORKA f 495, nim 12, s 483, l 11—60) seisis kaitseväes arvel 97240 vintpüssi, lisaks veel 33519 püssi Kaitseliidus; püstolkuulipildujaid leidis kokku 460, kerge- ja raskekuulipildujaid koos varuga üle 3500. Sellest piisas täiesti, automaatrelvade suhtarv vastas isegi maailmatasemele.

Ka välisuurtükkide hulgast jätkus kolme-nelja diviisi relvastamiseks. Sõjaväel oli 167 ning Kaitseliidul 24 kahurit ja haubitsat, lisaks sellele 42 relva kolmel soomusrongil. Kuid eranditult kõik välisuurtükid pärinesid Esimese maailmasõja ajast, jäädes moodsamatele relvadele alla tulekiiruses ja -kauguses.

Vähe oli tanki- ja õhutõrjerehvi. Kõik 48 tankitõrjekahurit ning 5 -püssi olid küll uhiuued, kuid eeldatav vajadus olnuks kolm korda suurem. Moodsaid automaatohutõrjesuurtükke leidis ainult üheksa, neist kolm Merekindlustes. Ülejäänute, samuti 132 õhutõrjekuulipilduja efektiivsus jäi ebapiisavaks.

Autotankirügemendis oli kirjas 16 vana, eelmisest sõjast pärit tanki, 6 tanketti ning 21 soomusautot. Kaks soomusautot oli veel Kaitseliidul. Suuresti jättis soovida lennuväe olukord. Kogu aktiivne lennukipark koosnes 1939. aastal ainult 38 masinast, sealhulgas 18 lahingulennukit. Hävitajad *Bristol* «Bulldog» ning luurekoostöölennukid *Hawker* «Hart» ja *Letov* Š-228 pärinesid 1920. aastate

¹ Kokku ülendati Eesti Vabariigis kindraliks ja admiraliks koos meditsiini-, intendandi- ja õigusala ohvitseridega 37 isikut. Fred Limberg on neile ekslikult lisanud ka Johannes Soodla (Limberg 1980: 11—12; Grabbi 1982: 79—80).

lõpust, jäädes alla isegi nõukogude hävitajatele I-15 ja I-16, kõnelemata moodsamatest lennukitest.

Seevastu merevägi oli väikeriigi kohta arvestatav jõud. Selle tuumiku moodustasid kaks ajakohast allveelaeva ning Merekindlused. Aegna, Naissaare, Viimsi ja Suurupi raskepatareisid pidanuks respektierima iga pealinnale lähenev vaenulaevastik. Võimsaimatest — 305-mm relvadest sai lasta enam kui 300 kg raskuste mürskudega 27 km kaugusele. Teoreetiliselt suutnuks kogu kindlustussüsteem minutis välja tulistada ligemale 200 mürsku kogukaaluga 10 tonni.

Puudustele kaitseväge relvastuses on kirjanduses ka vihjatud. Suurriikidega ei ole siin tõesti palju võrrelda. Punaarmees seisis juba 1938. a arvel 18 834 tanki ja 8667 lennukit (История... 1964: 217—218), Wehrmachtil 1939. a vastavalt 3195 ja 4093 (История... 1974 II: 376,

Tabel 1

Eesti ja naabermaade relvastus 1939. a

	Eesti	Läti	Leedu	Soome
Lennukeid kokku	38	61	120	...
neist lahinglennukeid	18	—40	80	138
Tanke ja tankette	22	29	36	63
Soomusautosid	23+	7	10	1
Välisuurtükke	191+	400	350	...
Tankitõrjekahureid	48	...	} 150	—
Õhutõrjekahureid	15	...		122
Soomusronge	3	4
Allveelaevu	2	2	—	5

+ — koos Kaitseliiduga

Allikad: ORKA f 495, nim 12, s 483, l 11—60; Combat... 1971: 81; Otavan... 1978: 2025, 1979: 5054, 1980: 6492; Puolustusvoimien...: 3—7; Suuri... 1960: 47; Talvisota... 1976: 288; Taryby... 1985: 150, 1986: 571; Борьба... 1970: 25—26.

378). Kuid Euroopa väiksemate maade relvastuse taset saab Eestiga kõrvutada. Läti ja Leedu lennuvägi erines Eesti omast eeskätt hulgal, mitte kvaliteedilt. Suurtükkide suhtary sõdurite peale oli sama. Soome ületas Eestit küll märgatavalt lennuväe ning õhutõrjerelvastuse osas, kuid seevastu puudusid neil veel 1939. aasta sügisel faktiliselt üldse tankitõrjeüksused (Mannerheim 1952: 46). Ka teiste Ida-Euroopa riikide suurtükivarustus pärines valdavalt eelmise sõja ajast. Isegi suhteliselt tugeval Poolal moodustasid vanad kahurid ja haubitsad 90% kogu artilleeriapargist (Pataj 1975: 31, 36). Kvaliteedilt palju parem polnud koguni Itaalia suurtükivägi (Geschichte... 1960: 222). Veel saatuslikul 1940. aastal oli Hollandil ainult 120, Taanil 110 ning Norral 106 sõjalennukit (Deutschland... 1975: 307; История... 1974 III: 89). Isegi Rootsil, kelle tööstusvõimsus ületas Balti riike, Soomet ja Norrat kokku, ei olnud tegelikele kaitsevajadustele vastavat armeed. Suuremaid soomusüksusi polnud enamikul Euroopa riikidest.

Oli Eesti mahajäämus relvastuse alal paratamatu? Vabadussõja lõppemise järel vastas Eesti armee võitlusvõime ning varustus kõigiti maailmatasemele. 1921. a sügisel seisis arvel üle 370 suurtüki, 350 pommi- ja miinipildujat ja enam kui 2700 kuulipildujat, lisaks soomusrongid, soomusautod ja tankid (ORKA f 496, nim 4, s 145, l 3, 5, 6). Loodud oli mere- ja lennuvägi. Suurtükkide ja kuulipildujate suhtarvult võimaliku sõdurite hulga kohta ei jäänud Eesti alla isegi Saksamaa ja Prantsusmaa tasemele sõja lõpul. Ka oli enamus relvvarustusest igati kaas-aegne. Eesti relvade hulk ja võimsus ületas isegi absoluutarvudes Versailles' leppega Saksa *Reichswehr*'ile lubatu (288 kergest suurtükki; lennukite, soomusmasinate jm omamise keeld).

Eesti kaitsevägi säilitas veel pikka aega tarviliku lõõgijõu. 1920. aastatel püsisid suurriikide sõjalised kulutused madalal tasemel, relvastus täienes ning uuenes võrdlemisi aeglaselt. Sellega sammu pidada ei käinud Ees-

tile üle jõu. Alles seoses uue suure relvastusvõidujooksuga hakkas väikeriikide kaitsevõime tuntavalt maha jääma. Murranguliseks olid viimased sõjaeelsed aastad, mil suurriigid relvastasid oma armeed ümber kvalitatiivselt uue tehnikaga. Loomulikult ei suutnud väiksemad maad sellega sammu pidada. Mahajäämust süvendas ka õigeaegse ohutunde puudumine.

Küsimusi on tekitanud väikeriigi sõjaväe mõttekus üldse ning 1939. a septembris tehtud valiku õigsus. Esi-mesele küsimusele saab vastus olla vaid üks. Juba ainu-üksi oma sõjaväe tähtsus rahvusliku eneseteadvuse kujun-damisel ning putšide vääramise vajadus kaalusid üles paarikümnekroonise aastakulu elaniku kohta. Seevastu teisele probleemile ei ole tänini ühest vastust. Paktist keel-dumine oleks olnud juriidiliselt igati õiguspärane, niisa-muti järgneda võinud ründelevastuhakkamine. Ei meenu, et tõsikirjanduses oleks kusagil Austriat, Tšehhoslovak-kiat või Taanit kiidetud mõistliku ning reaalsust arves-tava allaheitlikkuse pärast või sarjatud Poolat, Soomet või Norrat mõttetult vastupanu eest. Isegi formaalse vastuhaku poliitiline mõju küündinuks tänapäevani.

Teiselt poolt, olemasolev relvastus võimaldas pidada ainult lühiajalist sõda. Eestile abi läkitamine väljastpoolt olnuks äga tunduvalt raskem kui näiteks Soome puhul. Võimatu on ennustada eesti rahva saatust sõja täieliku ebaõnnestumise korral. Nüüd jäi staliniliku režiimi kehti-vusaeg siiski suhteliselt lühikeseks.

Sõjaeelsetel aastatel jõuti Eestis armee tugevdami-sel siiski üht-teist teha. Saksamaalt saadi tanki- ja õhu-tõrjekahureid, Poolalt tankette, Soomest käsirelvi. Kuid sellest jäi väheks. Maa- ja õhuväe moderniseerimisele mõjus pidurdavalt allveelaevade ost. Koos hilisema varus-tamisega läksid need maksma 7,1 miljonit krooni (ORKA f 495, nim 12, s 483, l 33). Loomulikult vajas ka pikk me-repiir kaitset. Kuid sama raha eest saanuks näiteks rahul-dada kogu jalaväe vajaduse tuletoetusvahendite osas (150 tankitõrjekahurit ja 150 miinipildujat laskemoonaga) või

Eesti Vabariigi kaitseväest

välja vahetada kogu relvikandva lennukipargi (25—30 moodsat hävitajat). Nüüd saadi aga teiste väeliikide ulatuslikumale ümberrelvastamisele mõtlema hakata alles aastail 1937—1938. Olid ju Eesti Vabariigi rahalised võimalused üpris piiratud. Ajavahemikus 1934—1939 eraldati kaitseväele 15—20 miljonit krooni aastas ehk keskelt läbi 20% eelarvest (Kodres 1978: 29, 49). Peaaegu kolmveerand rahast kulus selleks, et isikkoosseis oleks riides, söönud, majutatud, välja õpetatud ning palgad makstud. Ülejäänustki kulus osa veel Kaitseliidu toetamiseks ning mitmeks jooksvaks kuluks. Samas maksis kaasaegne sõjatehnika äärmiselt palju. Moodsa hävitaja või keskmise tanki eest taheti üle 200 000, automaatõhutorjekahuri või välihaubitsa eest 100 000, tankitõrjesuurtüki eest 20 000 krooni.

Nagu enamikus teisteski väikeriikides, saabus Eesti relvastumispüüetes murrang alles sõja eel. Vähem kui

Tabel 2

Sõjalised kulutused 1938. a

	Eesti	Läti	Leedu	Soome
Eelarvelised kulutused kokku (miljon Eesti krooni)	107	137	237,5	351
Sõjaline eelarve (miljon Eesti krooni)	21,8	37,7	55,2	90,6
osakaal kogu eelarvest %	20,4	27,5	23,2	25,8
Eelarvelised sõjalised kulutused ühe elaniku kohta (krooni)	19,8	18,9	22,1	24,0

Allikad: Brummert 1956: 168; Kodres 1978: 29, 49; Lietuvos... 1961: 687—688; Друзил 1960: 49, 67.

aastaga (1938. a lõpp — 1939. a suvi) telliti välismaalt relvastust rohkem kui 15 miljoni krooni eest (ORKA f 498, nim 13, s 134, l 52—61; f 498, nim 14, s 564, l 45, 47, 328; f 498, nim 17, s 71, l 315). Seda oli peaaegu sama palju kui eelnenud kümnekonna aasta jooksul kokku. Koos varem tellitu ning autode, materjalide, tööpinkidega jne ootas 1939. a 1. septembri seisuga täitmist enam kui 20 miljoni krooni eest Eesti tellimusi (ORKA f 498, nim 13, s 134, l 46).

Kust võeti järsku nii suur rahasumma? Selle saamiseks tuli minna ebaharilikku teed. Üheks tähtsamaks rahaallikaks sai oma vanade relvade müümine. Uued sõjakolded ning segased poliitilised olud pakkusid selleks soodsaid võimalusi. Hispaania vabariiklastele müüdi täishinnaga 16 vana lahinglennukit. Eriti soodsaks kujunes aga haubitsate-tehing. 43 Esimese maailmasõja aegse relva eest saadi 4,2 miljonit krooni (ORKA f 498, nim 13, s 784, l 105). Meenutuseks ütleme, et miiniristlejate «Vambola» ja «Lennuk» tehing tõi sisse ainult 2,5 miljonit krooni. Ostjaid leidis muulegi kaubale. 1938. a pandi kokku relvamüügisummad ja Rahvamajanduse Elustamise Fondi rahad ning moodustati Riigikaitsefond. Sellesse lülitati ka osa erakorralisest sõjaeelarvest, ettevõtete ajutise maksustamise, laenuprotsentide jm tulusid. Nii õnnestus eelarveväliselt katta põhiosa uutest tellimustest.

Lisaks sellele seisis Eestis hoiul hulk võõrast sõjavarustust nn Grimard'i relvapartii näol. Nimelt tegi Belgia relvakaupmees Edgar Grimard Inglise firma «Armament and Equipments Ltd» vahendajana 1939. a märtsis Eestile ettepaneku korrastada hea tasu eest 10 miljoni krooni väärtuses Poola ekspordrelvi. Partii oli ilmselt määratud Hiinale. Sellega nõustuti ning aprillis-mais veeti mitme laevaga Tallinna suur hulk mitmesuguseid sõjariistu ning varustust, sh üle 40 000 vintpüssi, 1200 kuulipildujat, 12 40-mm automaatohutõrjekahurit 60 000 lasuga, 23 haubitsat. Lähemal vaatlusel selgus, et, v.a haubitsad, oli muu relvastus tehaseuus, kordagi pruukimata ning igati mood-

Tabel 3

Eesti peamised sõjavarustuse tellimused seisuga 1939. a september

Tellitud varustuse liik	Tellimuse kogumaksu- mus (krooni)	Täitmise tähtaeg
Saksamaalt		
8 75-mm õhutõrjekahurit laskemoonaga	1 853 863	aprill 1940
2 tulejuhtimisseadet «Wikog»	576 286	mai 1940
12 37-mm õhutõrjekahurit laskemoonaga	1 148 912	september 1940
22 20-mm õhutõrjekahurit laskemoonaga	999 001	juuli-august 1940
9 150-mm haubitsat laskemoonaga	2 215 965	november 1940
32 105-mm haubitsat laskemoonaga	3 327 426	aprill 1941
71 maastikuautot	1 191 761	oktoober 1939— juuli 1940

Tellitud varustuse liik	Tellimuse kogumaksumus (krooni)	Täitmise tähtaeg
Inglismaalt		
12 hävitajat «Spitfire»	2 697 069	2 tk 31. august 1939 2 tk veebruar 1940 8 tk juuni 1940
10 luurelennukit «Lysander»	2 046 842	2 tk november 1939 8 tk jaanuar 1940
3 suurt raadiojaama	123 583	märts-mai 1940
1 torpeedopaat	545 307	november 1939
29 veoautot	125 664	oktoober 1939
Prantsusmaalt		
1 helipüüde-prožektorijaam	448 584	oktoober 1939
Eesti Arsenaalist		
20 20-mm iselaadivat tankitõrjepüssi	163 465	september 1940
50 81-mm miinipildujat	130 000	veebruar 1940

Allikad: ORKA f 498, nim 13, s 134, l 52—61; nim 14, s 564, l 45, 47, 328; nim 17, s 71, l 315.

Eesti Vabariigi kaitseväest

ne (ORKA f 498, nim 13, s 712, l 333—352). Ülevaatus ning korrastamisega kohe ka alustati.

Kuid septembris puhkenud sõda tõstis Grimard'i kauba kohale tõsised murepilved. Polnud loota, et Saksa *Kriegsmarine* oleks lubanud toimetada selle vastaste kätte. Teiselt poolt tekitas ajakohane sõjavarustus Eesti juhtkonnas omi mõtteid. Liiga palju oli tekkinud mõjusaid põhjusi selle kinnipidamiseks (ORKA f 498, nim 13, s 712, l 481). Aasta lõpul jõutigi otsusele jätta kaup esialgu endale, hoolimata omanike meeleheitlikest palve- ja kaebekirjadest. Osa vintpüsse ning õhutõrjekahureid võeti koguni kaitseväes kasutusele.

Seevastu tühistasid Inglismaa ja Prantsusmaa seoses sõjaga relvatarned Eestile. Käsirahad maksti küll tagasi, kuid moodsad lahinglennukid jm jäi saamata.

Rohkesti paberit on kulutatud Eesti tagurliku välispoliitika paljastamisele. Selle põhjal ei tohiks jääda pisimatki kahtlust koduvillase kodanluse lausa patoloogilises saksameelsuses ning rahva reetmise püüdes. Hoopis vähem kõneldakse ajalookirjanduses Eesti Vabariigi — Nõukogude Liidu suhetest, kuigi juba baaside sisselaskmise fakt ise pole vist võrreldav Alexander Cellariuse külaskäigu ega isegi «Revue Baltique'i» ilmutamisega. Siinkohal peatukski ühel vähemvalgustatud küsimusel.

Vastavalt 1939. a 28. septembri pakti 2. punktile võis Eesti saada NSV Liidult soodustatud tingimusil relvastust. «Eesti NSV ajaloos» on selle kohta üks lause: «Kodanlik valitsus ignoreeris võimalust osta Nõukogude Liidult soodsail tingimustel relvi ja muud sõjavarustust /.../ ning hankis sõjavarustust fašistlikult Saksamaalt.» (Eesti ... 1971: 480). Kuid väidetu kahjuks on arhiivis säilinud üpris mahukas asjakohane materjal (ORKA f 498, nim 13, s 671). Selle põhjal haaras Eesti valitsus pakutud võimalusest õhinal kinni. 21. detsembri valitsuse otsusega lubati NSV Liidult tellida sõjavarustust kokku kuni 20 miljoni krooni eest (ORKA f 498, nim 13, s 671, l 6). Koos järgnevate täien-

dustega kasvas ostusumma 30 miljoni kroonini. Nii tohutut relvatehingut polnud varem sooritatudki. Moskvalt taheti kuni 50 lennukit, 12 tanki, ligemale poolsada õhujat tankitõrjekahurit, käsirelvi, laskemoona ja palju muud (ORKA f 498, nim 13, s 671, l 24, 272). 23. detsembril 1939. a sõitis komisjon eesotsas kolonel Richard Tombergiga Moskvasse oste vormistama. Eesti soovid anti Nõukogude poolele üle ning 5. jaanuaril 1940 saadi vastus koos hinnakirjaga. See mõjus külma dušina. Hinnad ületasid suuresti Lääne relvaturu takse. Püsside, revolvrite ja padrunit eest taheti 1,5—2 korda rohkem, vananenud hävitajad I-16 maksid sama palju kui ülimumoodsad inglise «Spitfire'd». Mõne kauba andmisest keelduti sootuks.

Sellega üllatused ei piirdunud. Eesti oli valmis tasuma ka maailmaturu täishinna, kuid relvi taheti saada kohe. Soodustusena nähti võimalust maksta tagantjärele osakaupa. Seevastu Nõukogude pool mõistis soodustuste all niigi ülikõrgete hindade viieprotsendilist alandamist, kusjuures tasuda tulnuks kohe. Nüüd algas meeletik tingimine. Läbirääkimised hakkasid venima. Nõukogude poole esindajad haigestusid kordamööda, püüti muuta ka juba kokkulepitud klausleid. Ei aidanud ka saadik August Rei otsekontaktid A. Mikojani ja V. Molotoviga. Alles veebruari lõpul jõuti osalise kompromissini ja 3. märtsil kirjutati alla ostuleping 5,2 miljoni krooni väärtuses (ORKA f 498, nim 13, s 671, l 378 jj). Eesti pidi saama 12 hävitajat ning 2 õpelennukit, 20 tankitõrjekahurit, 300 snaiperpüssi, 2 prožektorihelipüüdejaama, 20 autot ning bensiini. Hävitaja hinnaks jäi 218 000, tankitõrjekahuril 25 600 krooni. Kuid sellestki kaubast saadi kätte ainult 200 püssi, mainitud jaamad ning autosid, kokku 463 000 krooni eest (ORKA f 498, nim 13, s 671, l 448—450) ehk 9% lepitust ning 1,6% soovitust. Juuni algul käidi Kingissepas järel ka osal lennukitest, kuid saadi ainult väheveenvaid vabandusi tarnimise edasilükkamise pärast (ORKA f 498, nim 14, s 494, l 763—764). Varsti kadus probleem üldse päevakorrast.

Eesti Vabariigi kaitseväest

Ainukese soodustusena saadi NSV Liidult veebruaris 12 vanemat tüüpi õhutõrjekahurit ajutiseks kasutamiseks (ORKA f 498, nim 13, s 671, l 101, 199). Ilmselt mõjus siin mure baaside julgeoleku pärast Talvesõja ajal.

Samas ei sõlmitud 1939. a septembrist kuni 1940. a jaanuarini Saksamaaga ühtegi arvestatavat relvaostutehingut. Alles siis, kui Moskvast pilt enam-vähem selgeks sai, pöörduti Berliini poole konkreetsete ettepanekutega. Kuid ka seal teati Eesti lähitulevikku paremini kui Tallinnas. Suhtumine Eestisse oli tuntavalt muutunud. Keelduti nii *Messerschmitt*-hävitajate kui ka täiendava partii õhutõrjesuurtükkide müügist. Juba varem oli Eestile ja Soomele ära öeldud endise Poola armee relvade tarnimisest. Samas sai Rumeenia nimetatud «pärandusetombukesest» mitmesugust sõjavarustust 300 miljoni Saksa marga (ca 450 miljonit Eesti krooni) eest (Языкова 1963: 268).

Saksamaalt õnnestus jaanuaris-veebruaris tellida ainult vintpüssipadruneid ning 12 tagasihoidlike omadustega luurelennukit *Henschel Hs 126* (ORKA f 498, nim 17, s 41, l 378). Komplitseerus isegi enne sõja algust tellitud relvade kättesaamine. Tellimusi püüti edasi lükata või kauba üleandmisega venitada (ORKA f 498, nim 13, s 712, l 17, 30, 52, 65). 1939. a septembris kirjas olnud tellimustest õnnestus juuniks 1940 kätte saada ainult 8 75-mm õhutõrjekahurit ning autod, hilisematest tellimustest padrunid, paar raadiojaama ning 5 luurelennukit 12-st, needki ilma relvadeta. Pärast 16. juunit kaotas Berliin lõplikult huvi Eesti kui riigi vastu.

Meenutada tuleb veel ühte lepingut. Pikemat aega olid Punaarmee baaside piirid täpsemalt määratlemata. Läbirääkimised selles osas venisid mitmel tõsisel põhjusel. Senine suhtumine Eestisse muutus tegelikult juba 1940. a aprillist. Nõukogude pool hakkas kategooriliselt taotlema uusi järeleandmisi, sh Osmussaare üleandmist (ORKA 2315, nim 2, s 68, l 56—58). Aprilli keskel esitati konkreetseid nõudmised aladele Hiiu- ja Saaremaal, kokku 8897 hektarile, kust tulnuks evakueerida 666 majapidamist

(ORKA f 2315, nim 2, s 68, l 56). Asja arutamiseks sõitis Eesti delegatsioon kindralmajor August Traksmäe juhtimisel Moskvasse. Juba sealtoimunu sarnanes rohkem diktaadile kui läbirääkimistele. 15. mail tuli Eesti esindajatel alla kirjutada uus kokkulepe alade üleandmise kohta Punaarmeele. Ühtlasi tühistati senine, 1939. a konfidentsiaalne protokoll (ORKA f 2315, nim 2, s 68, l 106). Seega oli tegemist sisuliselt uue dokumendiga, millega määrati lõplikult kindlaks baaside piirid. Lisaks varasemale tuli loovutada Väike- ja Suur-Pakri saared, Osmussaar, Rohuküla sadam ning faktiliselt kogu Pakri poolsaar. Kokku pidi baaside alla minema 28 844 ha maad, sellest Saaremaal 12 095, Hiiumaal 8313, Pakri poolsaarel, Suurküla ning Klooga rajoonis kokku 5700 ning väikestel saartel ja Rohukülas 2736 hektarit (ORKA f 2315, nim 2, s 68, l 99—111). Uue lepingu omapära seisnes selles, et maaeralduse arvestus hõlmas põhiliselt ainult asustatud punkte. Kuna näiteks Pakri poolsaarel ja Pakri saartel läksid baaside alla kõik külad ning asundused, jäid nimeetatud saared ning poolsaar sisuliselt tervikuna Punaarmee valdusse. Tegelikult osutus nii baasidealune territoorium lepitust märksa suuremaks. Kokku tuli Eestil loovutada Paldiski linn ning ligemale sada küla ja asundust.

Tegelikult ei olnud sel kõigel enam suurt tähtsust. Täpselt kuu aega hiljem jõudsid kohale uued juhised. Punaarmee valduses olevaks kuulutati läänepoolne mere- ja rannik Tallinnast Virtsuni, kõik tähtsamad teedesõlmed ja linnad, v. a Petseri, samuti Aegna, Naissaare ja Suurupi poolsaar ehk enamik Merekindluste süsteemist (ORKA f 510, nim 1, s 142, l 1). Kohe asuti ka Eesti üksusi oma asukohtadest välja tõrjuma. Et aga 90 000 mehe majutamisest kasarmutest kaugeltki ei piisanud, võeti Punaarmee valdusse ka hulgaliselt ühiskondlikke hooneid ja eramaju. Näiteks Tartus oli 1. augustiks 1940 üle antud 10 üliõpilasseltsi ja -korporatsiooni hoonet, kolm gümnaasiumi, neli algkoolimaja, kaks hotelli, restoran, haigla, Tähtvere mõis jm, kokku 61 erinevat suuremat hoonet (ORKA f 510, nim

Eesti Vabariigi kaitseväest

1, s 142, l 15, 25, 33, 34, 49, 52—55). Suuremal osal Eesti üksustest tuli juunis-juulis kolida mitmesugustesse aju-
tistesse ruumidesse. Eeskätt võeti kasutusele suveks õpi-
lastest tühjenedud koolid, aga samuti ettevõtete abihoo-
ned, raudteejaamad, mõisahooned ning koguni paar usk-
like koguduse maja. Laialipillutatud väikesearvuline Eesti
kaitsevägi muutus järgnevate sündmuste jaoks täiesti
ohutuks.

Kirjandus

Brummert, Raoul 1956. Statsbeskattningen som medel för
krigsfinansieringen i Finland åren 1939—1945. Helsingfors — Kjø-
benhavn, Akademiska Bokhandeln, Einar Munksgaards Förlag

Combat aircraft of World War II. 1977. Ed Elke C. Weal,
John A. Weal. New York, Macmillan

Deutschland im zweiten Weltkrieg 1939—1945. 1975.
Bd I: Vorbereitung, Entfesselung und Verlauf des Krieges bis zum
22. Juni 1941. 2. Aufl. Berlin, Akademie Verlag

Eesti NSV ajalugu. 1971. 3. kd: 1917. aasta märtsist kuni
1950-ndate aastate alguseni. Tallinn, Eesti Raamat

Geschichte des zweiten Weltkrieges 1939—1945. 1960.
2. T: Kriegsmittel. Würzburg, Ploetz

Grabbi, Hellar 1982. Kindralitest ja teistest: Fred Limberg.
Isamaa eest. — Mana, nr 51, lk 79—80

Kodres, Mihhail 1978. Kodanliku Eesti majandus ja riigi-
eelarve militarismi teenistuses (1934—1940). Tallinn, Eesti Raamat

Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. 1961. T 4: 1919—1940. Vil-
nius, Valstybine Politinės ir Mokslinės Literatūros Leidykla

Limberg, Fred 1980. Isamaa eest: Eesti Vabariigi sõjajõu-
dude organisatsioon ja juhtkond. Cardiff, Boreas

Mannerheim, Carl Gustav Emil 1952. Mälestused. Stok-
holm, Välis-Eesti

Otavan Suuri Ensyklopedia. 1978, 5. osa. 1979, 13. osa.
1980, 16. osa. Helsinki — Keuruu, Otava

Pataj, Stefan 1975. Artyleria ładowa 1871—1970. Warszawa,
MON

Puolustusvoimen panssarikalusto 1918—1981. s. a. Toim
Kari Kuusela, Esa Muikka. s. l.

Suuri Tietokirja. 1960. 3. osa. Porvoo-Helsinki, Werner
Söderström Osakeyhtiö

Talvisota: Sataviisi taistelujen päivää. 1976. Toim Esa Anttala. Hämeenlinna, Karisto

Tarybų Lietuvos Enciklopedija. 1985, 1; 1986, 2. Vilnius, Vyriausioji Enciklopedijų Redakcija

Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. 1970. Рига, Зинатне

Друзил, Александер 1960. Латвия под игом фашизма. Рига, Латгосиздат

История второй мировой войны 1939—1945 гг. 1974. Т 2, 3. Москва, Воениздат

История Отечественной артиллерии. 1964. Т 3, кн 8. Москва — Ленинград

Языкова, Алла 1963. Румыния накануне второй мировой войны 1934—1939 гг. Москва, Издательство АН СССР

«Targad ja rumalad neitsid», 1938, puulõige

KODU KAITSEKS

Hannes Walter

Ajaloolase kui üksikisiku jaoks on ajaloo uurimise mõte selles, et ta tunneb huvi oma töö vastu nagu iga teiseigi kutseala esindaja. Ajaloolase kui ühiskonna liikme töö mõte on aga praktilise kasu andmine ühiskonnale. Ajaloo tundmisest tulenev praktiline kasu on eeskätt selles, et ajalugu tundes on meie käsutuses eelnevate põlvkondade kogemused. Nende analüüsimine võimaldab rahval langetada õigeid otsuseid olevikus ja üpris suure tõenäosusega prognoosida tulevikku. Vabadussõda on Eesti ajaloos keskse tähtsusega sündmus, mille tähendus on oluline nii tänapäeval kui ka tulevikus.

Sõda, mille nimena eesti keelde on juurdunud termin Vabadussõda, oli *vägivallaakt*, nagu on seda iga sõda. Ajalugu võib vaadelda paljudest vaatenurkadest. Võib seada esikohale majanduse või kultuuri, mõne õpetuse jne. Kõigis neis lähenemisviisides on omajagu tõtt. Kui me aga süveneme maailma ajaloo pöördelise tähtsusega sündmusesse, siis näeme, et rahvaste saatuse on alati määranud sõjaline jõud. Juba üle saja aasta tagasi võttis selle tõsi- asja kokku Saksa riigimees vürst Bismarck, kes ütles, et «suuri ajaloolisi otsuseid ei tehta kõnede ja parlamendihääletustega, vaid raua ja verega».

Kõne Eesti Muinsuskaitse Seltsi ja Eesti Akadeemilise Sõjala- ajaloo Seltsi korraldatud aktusel «Kodu kaitseks!» Tallinna Linnahallis 14. detsembril 1988. a.

Läbi kogu ajaloo on seda tõsiasja filosoofide-humanistide poolt moraalselt hukka mõistetud. Jõu asemele on pakutud konfliktide reguleerimiseks õigust ja sellele tuginavat dialoogi. Ometi ei suuda tegelikkuse hukkamõistmine tegelikkust muuta. Seda tõsiasja tuleb tunnistada ka väikerahvastel. Et nende jõud on väike, siis on väikerahvaid kalduvus petta end lootustega rahvusvahelisele õigusele ja moraalile. Sellised lootused on läinud kalliks maksmaks kõigile väikerahvastele, ka meile, eestlastele. Seevastu neil juhtudel, kus väikerahvad on otsustanud oma eluõigust kaitsta, relv käes, on ajaloos juhtunud imesid. Eesti lähiajaloo on esindatud mõlemad mõtteviisid. Meil on 1939. aasta, kus arvestati «realiteeti» ja loobuti sõdimast. Tagajärgi me teame. Meil on 1918. aasta, kus realiteeti trotsiti ja tulemuseks oli Eesti Vabariik. Siin peitubki Vabadussõja peamine õppetund, mille tähendus meie rahvale on igipüsiv.

Viimasel ajal on palju räägitud sellest, et käesoleva sajandi alguseks oli eesti rahvas täiesti küps oma riikluseks. Selle tõendina on esitatud rahva kõrget haritust, rahvusliku intelligentsi olemasolu, majanduslikke aspekte jne. See kõik on tõsi, kuid iseseisvus sündis ometi lahinguväljal. Ja tähtis on rõhutada, et relv käes on enesele iseseisvuse kätte võidelnud hulk rahvaid, kes on praktiliselt kirjaoskamatud ja kelle majandus on õige primitiivne. Sellised riigid on küll iseseisvat elu elades saanud suurde hädasse ja selles mõttes on rahva arengutase muidugi tähtis. Ent iseseisvumise akt ise ei ole seotud niivõrd harituse ja arenenud majanduse, kuivõrd rahva *tahtekindlusega*.

Meiegi ajaloos on lausa sümbolisel kujul olemas tõend Bismarcki väite tõestuseks. 28. november on Eesti ajaloos tähtsal kohal ju kahel aastal. 1917. a tuli tol päeval Toompeal kokku Eesti Maapäev, organ, millel Eesti-maa kubermangu asjaajamisel olid autonoomsed õigused. Lähtudes eeldusest, et seoses enamlaste võimuhaaramisega Petrogradis on Vene riigis kadunud seaduslik kesk-

Kodu kaitseks

võim, kuulutas Maapäev end kõrgeimaks võimuks Eestis. Jõudnud vaevalt seda teha, aeti Maapäev enamlaste poolt *jõuga* laiali. 28. novembril 1918. a ründas Punaarmee Narvat. Siin aga kohtas ta Eesti armee relvastatud vastupanu. Algas Vabadussõda, milles sündis Eesti riik. Täide läksid kindral Laidoneri poolt 1918. a jaanuaris eesti sõjameeste kongressil öeldud sõnad: «Ükski rahvas ei ole võitnud kätte iseseisvust deklaratsioonidega ega manifestidega, ka meil tuleb iseseisvus kätte võidelda.»

*

Et üks rahvas astuks äärmusliku sammu ja võtaks oma huvide kaitseks relva, on vaja vankumatut tahtet. Kuidas kujunes see tahe eesti rahval? Sellele küsimusele, nagu üldse sotsiaalpsühholoogia probleemidele, ei ole lihtsaid vastuseid. Tundub siiski, et kõigest muust tõusevad kõrgemale kaks tegurit. Need on rahvusliku intelligentsi teke ja 1905. a revolutsioon. Selleks, et rahvas tahaks oma õigusi relvaga kaitsta, peab ta oma õigustest olema teadlik, tal peab olema eneseväärikus. Iga rahva eneseväärikuse allikaks on arusaam, et ta ei ole millegi poolest viletsam teistest rahvastest ja seepärast on tal ka loomulik õigus sellele, mis on teistel. Eesti rahval kujunes selline teadlik arusaam järk-järgult 19. sajandi teisel poolel, ärkamisajal. Sellise äratundmise levitajaks oli eesti haritlaskonna esimene põlvkond. See põlvkond ei püstitanud aga Eesti omariikluse ideed. Miks?

Ja siis saabus Vene-Jaapani sõda. Nii võimsana näiv Vene impeerium sai lüüa, ja kellelt — «mingisugustelt asiaatidelt», Jaapanilt, kus veel pool sajandit varem Euroopa riigid ja USA peremehetsesid nagu oma koloonias. See oli šokk. Järgnes revolutsioon. Igavesena tundunud institutsioonid ja töed lõid kõikuma ning varisesid. Kuidas nägid seda meie liidrid? Vanem põlvkond, kelle elukogemused olid omandatud tolleaegse stagnatsiooni ajal, pidas kõike toimuvat kummaliseks kõrvalekaldeks

asjade normaalsest käigust. Revolutsioonile järgnenud reaktsioon oli küll paha, ent siiski koduselt tuttav.

Arme unustame, et 1910. a pühitseti Eesti Vene riiki inkorporeerimise 200. juubelit ja 1913. a tähistas Romanovite suguvõsa Vene troonil istumise 300. aastapäeva. Tähtis on ka see, et Euroopa poliitiline põhikorraldus oli alates Preisi-Prantsuse sõja lõpust 1871. a üle 40 aasta muutumatu. Tol ajal sirgunud põlvkond pidas maailma etteantud ja muutumatuks suuruseks. See ängistav stabiilsus, mis ümbritses meie tollaegseid liidreid, surmas neis usu radikaalsete muutuste võimalikkusesse. Hoopis teisiti mõistis tegelikkust noor põlvkond. Neile ei olnud veel alateadvusse juurdunud olemasoleva igipüsivuse müüt. Neile oli revolutsioon reaalsus ja reaktsioon kummaline ebareaalsus, mis tuli võimalikult kiiresti hävitada. Tüüpiline noore põlvkonna laps oli Jüri Vilms. Tolleaegne koolipoiss Vilms raius noorusele omase trotsiga: «Kõike võib saada või korda saata, kui inimesel on tugev tahtejõud,» ja sama hingetõmbega lisas ta: «... enne ei väsi, kui saab kätte maksta, mis meie eesti rahvale on tehtud.»

Kui meie vanem haritlaspõlv äratas eesti rahva eneseväarikuse, siis noor põlvkond viis selle edasi enese maksmapanemise tahteni. «Kui nooruse ühendatud jõud ära mädanenud bürokraatia masinaga lahingut lööb, siis koidab meile võit ja — priius,» kirjutas Vilms veendunult. Ja seda veendumust hakkas tema koos paljude eakaaslastega kasvatama kogu rahvas. «Lõhkuma, purustama peame hakkama seda sissejuurdunud vaadet meie rahva hinges, nagu oleks kellelgi meie üle mingisugune õigus. Eesti rahva üle ei ole ühelgi maailmas õigusi peale tema enese,» kirjutas ta.

Eeskätt haarasid need ideed noori. Ei ole mingi juhus, et Vabadussõja esimesed võitlejad olid meie koolipoisid ja ohvitserid. Ohvitserid olid sõjamehed, sõda oli nende töö ja ustavus käsule kutse-eetika keskne kategooria. Ohvitserid sõdisid, sest teisiti ei olnud lihtsalt võimalik. Rahvas tervikuna aga vaatas pealt, elutargalt, reali-

Kodu kaitseks

teeti arvestades. Ainsad, kes trotsisid ajaloolist paratamatust, olid noored. Neil jätkus taht, neil jätkus hullumeelsust teha võimatut, tõsta relv maailmariigi vastu. Ajalugu andis neile õiguse — sündis ime.

Sõda on vägivallaakt, sõjas tapetakse inimesi, relvadega. Kuid relvad üksi ei sõdi. Neid kasutab inimene ja sel inimesel peab olema tahe võidelda. Tähtsam kui arv ja relvade hulk on tahe, ning sõda on seega tahteakt, kus võidab tugevam tahe. Kui mitu korda on kuulutatud moraalsed omadused vananenuks, kui mitu korda on tahe kuulutatud iganenuks ja moodsa relvastuse ees võimetuks. Ning ikka ja jälle on moodne massiarmee pidanud taganema tahte ees: Vietnamis, Afganistanis ja — meie Vabadussõjas, mis oli meie tahte triumf.

*

See, mida eesti rahvas Vabadussõja läbi kätte võitis, on teada. Eesti Vabariigi tähtsust Eesti ajaloos on viimasel ajal rõhutatult käsitletud. On mõistetav, et äsjase laimu ja mahasalgamise taustal on kaldutud ka ilustamisele. Seda ei ole aga vaja. Meil ei ole vaja kinni mätsida tõsiasja, et Eesti Vabariigil kui riigil oli väga raske end maailma rahvasteperes maksma panna. Ei ole vaja silmi sulgeda tõsiasja ees, et paljudel inimestel oli Eesti Vabariigis raske elu: oli tööpuudus, oli majanduskriisist tulenev võlastumine maal ja palju muud ebameeldivat. Kõike seda on vaja tunnistada, kuid kõik need hädad saavad õige proportsiooni ainult võrdleval vaatlusel.

Esimene ja kõige olulisem võrdlus tuleb teha muidugi nii, et vaatleme seda, mis juhtunuks siis, kui Vabadussõda ja seega Eesti Vabariiki ei oleks olnud. Iga rahva saatusele on kõige tähtsam rahva olemasolu ise. Meie lähinaabruses on hõimurahvas Ida-Karjalas. 1919. aastal püüdsid ka nemad end maksma panna, kuid see katse ebaõnnestus. Ja tagajärg? 1919. a elas Ida-Karjalas 175 000 inimest, neist 134 000 karjalast ja vepslast, kes vene keelt

ei osanud. Ülejäänud elanikkonnast moodustasid suure osa vene keelt valdavad soome-ugrilased. Teise maailmasõja eelõhtuks suurendati Karjala ANSV elanikkond stalinistlike asustusmeetoditega 470 000 inimeseni, kusjuures 70 000 soomehõimlast küüditati nende kodudest. Soomeugrilaste suhtarv langes Ida-Karjalas 80%-lt 21%-le. Meil ei ole mingit alust oletada, et stalinistlik režiim oleks Eesti suhtes teisiti käitunud. 1941. ja 1949. aasta massküüditamised tõestavad küll vastupidist. Kui me nüüd, taustaks Nõukogude Liidus toimunud genotsiid, vaame Eesti Vabariigis tõepoolest esinenud tööpuudust või mõnd muud sotsiaalset pahet, kas ei tundu siis nende rõhutamise argumendina Eesti Vabariigi vastu naeruväärsena.

Ajaloolased, kes Eesti Vabariiki on maha teinud vene šovinistlikelt ja stalinistlik-imperialistlikelt positsioonidelt, armastavad eriti rõhutada tööstuse allakäiku Vabariigi ajal, räägivad ka tsaariaegsest impeeriumist kui pea-aegu ideaalist, majandussidemetest Eesti ja Venemaa vahel kui Eestile eluliselt tähtsatest. Vabadussõda raius puruks need sidemed, oli see nii hirmus?

Majandus — seda kiputakse tihti unustama — ei ole väärtus iseeneses, vaid rahva vajaduste rahuldamise vahend. Tööstuse eesmärk ei ole lihtsalt palju toota, vaid toota rahva jaoks. Eesti rahvale ei ole tähtis mitte see, et tema asualal oleks suur tööstus, vaid see, et tema tarbed oleksid rahuldatud. Ja selles mõttes oli majandussidemete katkestamine Venemaaga Eestile suur võit. Vene impeeriumi strateegiliselt tähtsa alana, mis kaitses sissepääsu Soome lahte ja seega teed Vene impeeriumi pealinna Peterburgi, muudeti Eesti 20. sajandi algul suureks kindluseks. Tallinna toodi Vene Balti laevastiku peabaas. Teenindamiseks seda militaristlikku monstrumit, kujundati Tallinnas tohtu sõjatööstuslik kompleks. Toorainet selle tarvis toodi Eestisse mujalt, tööjõud toodi samuti mujalt. Nagu sõjatööstus alati ja igal pool, elas ka Tallinna sõjatööstus riigi eelarvest. Eestimaale asetas selline militariseerimine suure lisakoormuse. Mida aga andis eesti talu-

Kodu kaitseks

mehele see, et Tallinnas Vene laevastikule sõjalaevu ehitati? Ei midagi. Tegemist ei olnud ju üldse *Eesti* tööstusega, vaid Eesti maast ja rahvast lahus eksisteeriva Vene militarismi sünnitise. Sellest vabanemine oli Eestile suur võit. Kadus tarbetu tööstus, kadusid ka võõrtöölised, kes meie leiba sõid. Eesti Vabariik rajas oma, rahvusliku tööstuse, mille toodangut oli vaja *meil*.

Põllumajandusest ei ole ilmselt mõtet rääkida. Meie talumehel oli kolmekümnendate aastate algul küll suuri raskusi, sest maailma majanduskriis muutis toidu liiga odavaks, Samal ajal surid aga Ukrainas miljonid inimesed nälga. Kas näljasurm ja talu võlastumine on võrreldavad suurused? Ei tahaks uskuda!

Tänu Vabadussõjale pääses eesti rahvas seega genotsiidist, näljasurmast ja meile vaenulikust suurtööstusest ning sai võimaluse rahulikult üles ehitada oma majandust, mille rudimendid aitavad *meil* tänini kuidagi viisi ära elada.

Olles puudutanud Vabadussõja tähendust üldisemalt, ei tohi unustada, et tegu oli ikkagi sõjaga, seega sõjaajaloo sündmusega. Sõda on traagiline sündmus, toob palju kannatusi ja valu. Filosoofid-humanistid on seepärast sõda vastandanud inimsusele. Nii see siiski ei ole. Igal inimesel ja igal rahval on midagi veel hinnalisemat kui elu — see on au. Nii mõnigi alatuse läbi ostetud elu on häbikoorma all lõppenud enesetapuga, sest au ei ole mingi sõnakõlks, vaid inimsuse lahutamatu osa. Kusagil ei ole inimese tõeline olemus selgemini näha kui surma palge ees. Ja nii saab ka üks rahvas end tõeliselt tundma alles sõjas. Meie, eestlaste sõjaajalugu on pikk ja värviakas. Pahatihti me ainult ei oska seda õigesti näha. Me teadvustame muistse vabadusvõitluse ja vahest ka Jüriöö. Siis aga varjutab meie ajaloonägemust müüt 700-aastasest orjaõost. On tähelepanuväärne, et selline lahmiv

määrang kahmab orjaõosse ka vana hea Rootsi aja, mis on ju absurdne.

Rootsi aja tähendus kogu meie rahva enesetundele oli suur. Rootsi riik oli euroopalik õigusriik, kus elasid kodanikud, mitte alamad. Just Rootsi ajal hakkas ka lihtne talumees Eestimaal tundma, et maailmas eksisteerib õigus kui absoluutne kategooria, mis ei sõltu kellegi suvast. See läänemaine arusaam säilis meie rahval kangekaelselt ka ajal, mil Eesti oli suletud tsarismi «rahvaste vanglasse». Meie mehed protsessisid senatini välja. Samal ajal kui orjalik aasia mõtteviis vaatas sellele kui arulagedusele ja püüdis isandate heatahtlikkuse ärateenimise abil oma elu korraldada.

Vaba riigikodaniku õigus ja kohus on kanda relva, kui isamaa on hädaohus. Nii ei ole juhus, et Rootsi õigusriigis taassündis ka eesti rahvuslik sõjavägi. Muistse vabadusvõitluse ja Vabadussõja vahele mahub põhimõttelise tähtsusega sündmus Eesti sõjaajaloos — Põhjasõda. Eesti rahvusliku relvajõu taassünd algas Rootsi egiidi all juba Vene-Liivi sõja ajal. 1570.—71. ja taas 1577. a Tallinna piiramisel Vene vägede poolt oli linna kaitses arvestatav osa ka Tallinna müüride varju põgenenud eesti talupoegadel. Neist moodustas Ivo Schenckenberg 400-mehelise väesalga, kes laastas edukalt Vene vägede tagalat.

Järgneval sajandil teenis ohtralt eestlasi Rootsi armees ja aadlilipkondade näol sündisid ka eesti rahvusväeosad. Selle väeühiku nimest ei maksa end lasta eksitada. Kunagi kuulusid sinna tõesti rüütlid, kuid 17. sajandil aadel üksnes finantseeris neid kohalikke väeosi, kus teenisid talupojad.

Kui puhkes Põhjasõda, loodi Eesti- ja Liivimaal terve kohalik armee, kuhu mobiliseeriti umbes 10 000 eestlast. Nii kujundasid eestlased peamise jõu, kes maad Vene sissetungi vastu kaitses. Ei ole ilmselt juhus, et kui Eesti 1710. a Vene impeeriumisse haarati, ei võetud eestlasi kuni 1797. aastani Vene väkke. Kurvastada seepärast ei maksa, sest Venemaal loeti sõjaväeteenistust sunnitööga

Kodu kaitseks

võrreldavaks karistuseks. Võõrastus ja kõrvalehoidmine relvakandmisest eestlaste hulgas kujunes nimelt tsaariajal. Ja see pole ka ime. Erinevalt Rootsi ajast saadeti mehed nüüd teenima jumal-teab-kuhu, sõdima küll türklaste, küll jaapanlastega, maha suruma ülestõuse Poolas, Leedus, Kaukaasias ja isegi teistes riikides, nagu Ungaris 1848. a. Suguvendadega koos enam teenida ei lastud. Mehed aeti segi võõrastega, samal ajal kui Rootsi armees isegi komandosõnad pandi ümber eesti keelde ja ära trükiti. Vene ajal katkes meie rahvuslik sõjaajalugu.

Aga eesti rahva võitlejamentaliteet ei kadunud, see üksnes uinus. Kui Venemaa 1917. a kokku varises, sündis vastu tahtmist sõdima sunnitud meestesummast uus rahvusvägi. Ei olnud enam revolutsioonielset sunnisüsteemi, igauhel oli vabadus käituda, kuidas ta heaks arvab, või hoopis koju kõndida. Ainus karistus aga, mida rahvusväes sai määrata, oli väljaheitmine. Ja ometi tegid Eesti väeosad õppusi, sõdurid tervitasid ohvitseri ja täitsid käsku, nagu polekski ümberringi laaberdavaid ja logelevaid revolutsioonisoldateid oma meelitava eeskujuga vabadusest. Meie rahvusväel oli sisemine distsipliin, sest esimest korda pärast Põhjasõda tundis eesti sõdur, et ta kannab relva oma maa ja rahva kaitseks ja tuleviku pandiks.

Vabadussõda pani proovile nii eesti rahva võitlustahte kui ka oskused ja mõlemas näitas meie armee üleolekut kõigist vastastest. Vaprus ja kohusetäitmine on alati imetletavad. Ometi ei suuda ükski rahvas lõputult elada vaid sangarlikult hukkunute eeskujust. Iga rahvas vajab võite. Pärast muistse vabadusvõitluse, Jüriöö ja Põhjasõja väarikaid kaotusi vajas eesti rahvas lõpuks ka võitu. Vabadussõda oli see võit ja jääb sellisena suurimaks sõjaajaloo sündmuseks eesti rahvale kogu ta ajaloos. Vabadussõjas sündis Eesti riigi sõjavägi, esimene selline meie ajaloos. Kantuna Vabadussõja traditsioonist kasvatati seda sõjaväge selles vaimus, mida hästi väljendas kindral Laidoner ühes kõnes 1935. a. Ta ütles: «Kui tulakse väitma, et väike riik ei jõua end kaitsta, siis vastan

mina, et ta jõuab. Kõigepealt meil peab olema julgust ja me peame seda tahtma. Kui meie maa-alal asub tugev riik hästi korraldatud kaitsejõuga, siis ei taha ükski suurriik riskeerida niisuguse riigi kallale minna, sest ta teab, et ta saab minna edasi ainult üle meie surnukehade.»

Ei ole vähimatki kahtlust, et kui Eesti kohale 1939. a taas kerkis surmaoht, oli Eesti sõjavägi sama valmis võitluseks kui Vabadussõjas. Eesti Vabariik oli aga demokraatlik riik, kus sõjavägi on poliitilise juhtkonna abinõu ega mõjuta poliitikat. Eesti tolleaegne poliitiline juhtkond tegi vea, alistudes võitluseta, ja sõjavägi ei ole süüdi, et tal keelati võidelda Eesti vabaduse eest.

Ajalugu on selleks, et sealt õppida. Kõik rahvad on oma ajaloo teinud vigu ja langetanud õigeid otsuseid. Meie ülesanne on vältida eelnenud põlvkondade vigu ja järgida õigeid otsuseid. Ma olen kindel, et me oskame järgida seda õpetust, mille meile andis Vabadussõda.

DEMOKRAATLIKU EESTI LOOJAKUL

Karl Ast

Lahkusin Eestist jõulu eel 1933 ning saabusin 1. jaan. 1934 Marokosse. Katkestasin tahtlikult sideme kõikidega, ka lähemate kaaslastega parteist. Viimase poliitilise värvinguga kirja postitasin Marseille'st sõber Erich Joonasele. Selles väitsin, et oleme sedapuhku lõplikult kaotajad. Hüljatagu eelseisvateks aastateks illusioonid Eesti Vabariigi demokraatlikul teel valitsemise võimalustest. (Mulle näis lahkumisel, et sõpradel oli veel kõvu illusioone). Soovitasin hoiduda igasugustest ägedatest sammudest, püüda muganduda raskete aegade oludele ja pidada Konstantin Pätsiga võimalikult leplikku vahekorda, sest aktiivne vastasrind talle oleks soodustanud vapse. Avaldasin Joonasele ka, et ma ei tule enam tagasi. (Olin nii pettunud, et hüüdsin oma reisivestes «Päevalehele»: «Oh oleks see mu jäädavaid lahkumisi Euroopast!») Pärast seda vahetasin ma oma sõpradega veel vaid tervituskaarte.

Olen «V. Eesti» toimetusega ühel nõul, et 1934. aasta sündmuste telgitaguste valgustamine objektiivsete andmetega ei ole meile enam kahjutoov. Arvestades teie huvi ajaloolise tõe valgustamiseks esitan pisikese tagasiwaate 1933. a. lõppkuude sündmuste üle, paludes aga meelles pidada, et minu hinnang olustikule on paratamatult subjektiivne.

TORMINE RAHVAHÄÄLETUS. — INTERVJUU «PÄEVALEHELE»

Sotsialistid olid omalt poolt teinud kõik nendest oleneva vapside põhiseaduse-eelnõu tagasilükkamiseks rahvahääletusel. Isiklikult ei hoidunud tagasi ühestki jõupingutusest. Viimase koosoleku pidasin Võru «Kandle» saalis. Too möödus sama palavalt kui enamik teisigi mürgleid. Valgast olid koguni kaitseliidu lõomamehed kohale saadetud. (Võru kaitseliit ei olnud vapsistunud.) Oli otsustatud, maksu mis maksab, koosolek nurja ajada ning korrapidajad nägid tohutut vaeva korrarikkujate juhtide saalist kõrvaldamisega. Ma kõnelesin näitelavalt. Sinna viis saalist kitsas trepp, mille kaudu mulle kallale tungiti. Pääsesin vägivallast tänu kahele ohvitserile, kes kallaletungijad revolvritega tagasi tõrjusid. Saali lahtised aknad olid täidetud istuvate ning seisvate inimestega. Sealt kisti mitmeid tänavale, kus neid peksti. Minu viisid ohvitserid pärast mürgli lõppu ühe sõbra korterisse (politseinikud ei näidanud oma nägu).

Tallinnasse tagasi jõudnud, tundsin end üliväsinuna ning läksin maale. Rahvahääletuse kahel viimasel päeval viibisin Kehra lähedal ühes telefoniga varustatud talus. Sinna teatati mulle hääletamise tulemus — vapside masendav võit. Kuna seda oli üldist meeoleolu arvestades juba ette võinud oodata, siis ei puudunud mul isiklik plaan edaspidise jaoks.

Sõitsin otsekohe linna ja andsin «Päevalehele» varahommikul intervjuu, milles nõudsin Jaan Tõnissoni valitsuse tagasiastumist. Lõunaajal jõudis mu avaldus juba lugejate kätte tekitades küllaltki suurt hämmastust, eriti valitsuses ja sotsialistide rühmas. Järeldati, et kui mu sammul muid tulemusi pole, siis vähemalt sotsialistide Riigikogu rühma lõhenemine ning sellesama J. Tõnissoni valitsuse lõpp.

E. Sots. Tööl. Parteis puudus juhprintsip. Kord mängis üks, kord teine juhtivamatest meestest suunavat

osa. Tähtsamad küsimused otsustati kollegiaalselt rühmas ja keskkomitees. Ma olin püüdnud parteile alati lojaalne olla: alistasin ka siis, kui ma enamusega nõus polnud. Nüüd aga talitasin omapead rikkudes raskelt erakonna distsipliini.

Sama päeva pärastlõunal toimus rühma ning keskkomitee ühine koosolek. Mind süüdistati õige ägedalt. Aga kui olime vaielnud umbes kolm tundi, võeti mu argumente tõsiselt. Lõpuks jäi rõhuv enamus rühmast ja keskkomiteest minuga solidaarseks. Otsustati peaaegu ühel häälel valitsuse toetamisest loobuda. Vastu hääletasid A. Jõeäär ja L. Johanson. Peale nende leidis veel üksikuid kõhklejaid, kes hääletamisest loobusid.

MIKS J. TÖNISSON EBAÕNNESTUS. — AINUS LOOTUS: K. PÄTS

Miks astusin ma selle distsipliinivastase sammu? Kindlasti mitte kergemeelsusest, vaid veendumuse põhjal. Võib olla — ma eksisin. Aga ma pole kunagi seda sammu kahetsenud ega kahetse edaspidigi.

Jaan Tõnissoni valitsus loodi ning püsis sotsialistide toetusel, kuid ei toonud loodetud tagajärgi. Eesmärgiks oli vapside liikumise tõkestamine. Tegelikult hangiti tollele võimsale tulekahjule uut kütteõli. Valitsusel polnud midagi asjalikku, veenvat ja rahva poolehoidu koondavavat masendavale laviinile vastu panna. Tagantjärele tuleks koguni küsida, kas leiduski argumente — peale jõuargumendi — tolle tormi taltsutamiseks. Valitsust rünnati ju kõikjalt, mitte üksnes vapside poolt. Meenutagem avalike häälekandjate käitumist ühenduses eeltsensuuri jõustumisega. Valitsust kaitsesid üksnes «Postimees» ja «Rahva Sõna». Kogu muu ajakirjandus, «Päevalehe» ja «Vaba Maaga» eesotsas, arendas ulatuslikku opositsiooni. Ei tehtud katsetki tõsiselt sõna öelda. Juhtkirju vorbiti mõnitamiseks maotutel naljateemadel, kasvõi nõelasilma tähtsusest rahvamajandusele.

Valitsuse juht Jaan Tõnisson polnud enam too mees, kes sellises virilas, riiklikke üldhuvisid hülgavas ning avalikku elu laostavas demagoogia-õhkkonnas oleks suutnud asjalikult orienteeruda. Omal ajal, mil vajati rahvuslikku õhutamist ja idealistlikku lendu, oli ta ehk olnud suurim eestlane (otsustagu teised selle üle), kuid ikka vist reaalsete olukordade hindamisel nõrga eritlemisvõimega. Eesti iseseisvuse perioodil arenes asjalikkusest võõrdumise vääromadus ta juures silmanähtava kiirusega; rööpjooneti sellega enda isiku ülehindamise kompleks. Sageli tundus, et ta ei suutnud enam pilvedest maa peale lasta. Viimast korda Riigivanema tänamatut koormat kandes tundusid ta dramaatilised žestid eesti avalikkusele võõrastavana. Kõik iseteadvusega sihitud hoobid suundusid märgist mööda, sest ta lennutas neid oma isiku kõikvõimsuse kõrgustest. Ta seljataga polnud ei sõjaväge ega politseid; ei püüdnudki võita neid valitsuse poliitika kaitseks. Arvas oma isiku tähtsuse ja väärikusega kõigist müüridest läbi raiuda võivat, meenutades noid muistseid kangelasi, kes oma vägede tihedusest ette astuvad ja vaenlase väest teist sama kanget kahevõitlusele kutsuvad. Mainisin näitena ta õnnetut Tartu teekonda ja koosolekut «Vanemuises», kus solvati teda ennast ning mõnitati eesti riiklust.

Vastutustundeta opositsiooni häälkandjatele olid kõik vääratused ning ebaõnnestumised teretulnud juhuks Riigivanema isikut naeruvääristada. Needsamad toimetused, kus leiti, et eeltsensuuriga oli nendele suukorv pähe pandud, alistusid hiljem sügava kummardusega Toompea propaganda-talitusele, saates sinna koguni juhtivaid jõudusid. Nad suvatsesid näha Jaan Tõnissonis ja Tõnissoni idealismis Kurbliku Rütli vehklemist, mille hinnaks tsirkusepilet; Konstantin Pätsis aga kavalat teoinimest-materialisti, kes varitses oma tunni tulekut, keeldudes avaldamast selget seisukohta vapside põhiseaduse suhtes, kuni viimsel hetkel kallutas oma otsuse poolthääletamise kasuks — seda sugugi mitte vapside abista-

Demokraatliku Eesti loojakul

miseks, vaid oma kaugeleulatuvate kavatsuste huvides.

Igale realistlikult mõtlevale inimesele pidi arusaadav olema, et kui veel võimalduks vapside tulest mõningaid demokraatia riismeid päästa, siis mitte enam Tõnissoni eestvõttel. Vapside liikumine oli algupäralt sektantlik ja separatistlik, süübinud võõrkehana eesti riiklusse. Kui see ometi suurtesse hulkadesse suutis tungida, siis tänu põllumeeste ja teiste kodanlike rühmituste teedtasandavale abiteole.

Kahtlemata oli K. Pätsil kergem kui kellelgi teisel pidurdada ja taltsutada neid tuhandeid, keda põhiseaduse ja rahvaesinduse halvustamise ning lammutamise kasusaamisega juhiti vapside reservväkke. Peale selle omas Konstantin Päts kõigis sõjaväeosades usaldust, autoriteeti ning tunnustust.

LÄBIRÄÄKIMISED K. PÄTSIGA

Tõnissoni valitsuse langemisele järgnes uue valitsuse moodustamine. Ma ei mäleta täpselt, millised juhtnöörid mulle sotsialistide poolt anti K. Pätsiga läbirääkimiste pidamiseks. Läbirääkimised ise arenesid kiirtempo ja mul tuli ainult paar korda rühma ees aru anda. Valitsuse isikliku koosseisu suhtes oli mu huvi väike, seda suurem aga Riigivanema kandidaadi arvamiste ja kavatsuste vastu. Teadagi ei avanud K. Päts oma kaarte päriselt, aga kinnitas kõige kategoorilisemalt, et «nendele poistele» (vapsidele) paneb ta päitsed pähe. Selle juures näis ta viha olevat peamiselt kindral Larka pihta sihitud. Sirgu kohta lausus ta: «Või temataoline jõmpsikas mõtleb seda valitseda, mis teised loonud!»

Sotsialistidelt ei soovinud ta muud, kui et aitaksime valitsuse ametisse, usaldaksime ta tõelikku tahet vapsidele õige koht kätte näidata, lepiksime üleminekuaja kitsendustega ja hoiduksime kõrvalhoopidest, mis kogu kavatsuse nurja ajaksid. Lubasin oma poolt teha parima rühma ning keskkomitee mõjustamiseks, püstitades küsimuse

garantiidest: millega oleks valitsuse poliitika tagatud ja kuivõrd respektieritakse rahvaesindust?

K. Päts kinnitas, et küsimus on kindral Laidone-
riga läbi kaalutud ning et kindral on sõjaväele julge.
Vahekord rahvaesindusega oleneb erakondade ja rühmade
eneste hoiakust. Loomulikult ei võivat Riigikogu pärast
kõike juhtunut enam endisele prestiižile pretendeerida,
aga koostöö oleks vajalik. Andis selge sõnaga mõista, et
kui «Vana Jaan» paneb taltsutamata kampaania käima,
peab temagi jaoks abinõusid leiduma. (Mulle näis, et «abi-
nõuna» polnud mõeldud repressiooni, vaid kusagile välis-
positsioonile lükkamine, vast ka mingi majanduslik
surve.) Kui ma ei eksi, pidas K. Päts noil ajal võimalikuks
Riigikogus endale soostuvat enamust värvata. Ma
ise oletasin, ilma oma mõtteid avaldamata, paratamatut
konflikti. Oli selge, et üldise psühhoosi, eriti aga sõjaväe
ning kaitseliidu meeleolu ja K. Pätsi enda seljataguse
pärast Riigikogu aktiivsus senisel kujul enam kesta ei
saa. Konflikti korral ei jää muud püsima kui K. Pätsi
isiku ja kindral Laidoneri autoriteet. Teiste sõnadega:
valitsus piiramata võimuga. Eesti riigile pidasin ma seda
ometi tuhat korda paremaks kui võimu loovutamist Sir-
gule ja Larkale.

LAHKUMINE

Rühmale ja keskkomiteele ei esitanud ma neid pes-
simistlikke kaalutlusi, püüdes olukorda tublisti heledama-
tes värvides iseloomustada. K. Pätsi kavatsuste kohta ei
võinud ma ka midagi konkreetset lausuda, kinnitades üld-
sõnaliselt, et ta püüab uue põhiseaduse rakendamiseks
demokraatlikke teid leida. Sündmuste pärastises arengus
kujunes paljugi teisiti, kui loodetud. Kahtlemata läks
Konstantin Päts võimukasutamises kaugemale hädavaja-
likust. Üleminekuaeg kujunes vaevalisemaks ja pikaajalise-
maks arvatust, kuna sündmuste fookusse koondus hulk
kõrvalisi ebaterveid mõjutusi. Aga ka Konstantin Päts ise

Demokraatliku Eesti loojakul

murdus oma mentaliteedis. Ometi suundus ta poliitika, olgu küll kõveraid teid mööda, üldjoontes tõotatud eesmärgi poole. Usun, et kui võõrad võimud poleks meid ära hävitanud, siis valitseks Eestis tänapäeval täiesti sallitav demokraatlik kord.

Pärast K. Pätsi ametisseastumist ei osanud ma enda jaoks enam ühtki poliitilist ülesannet mõeldavaks pidada. Taipasin vaistlikult, et mu vahekord sotsialistide parteiga umbusalduslikuks muutub. Mul oli kõigest pööraselt kahju, sest tohutu hulk riigiloomisaegseid illusioone purunes. Isiklikult olin jäänud ülearuseks inimeseks Eestis. Sobiks öelda Moora meest meenutades: «Oled oma töö teinud, võid minna». Ja läksingi.

«Vana talu», dateerimata, puugravüür

UNED UNETUSES

Karl Rumor

Kaskaad kohises. Jonas Meeliste kuulas seda läbi une — pool magades, pool ilmsi. Juba ta oli harjunud eritlema väljast kostvaid hääli nende alatoonideski. Püsiv sumin, segatud kerge kõminaga, tuli mägimisest kosest, kus veed jagunesid mitmeks. Üles-alla hüplevaid, robisevaid ning kiunusklevaid hääli puristasid sügavkraavistunud kõrvalojad kummalgi pool hurtsikut. Lürpimine ja rõhitsemine toimus aga ruinistunud tammis, siinsamas seinaga taga. Sealt kandusid raputused põrandasse ning voodissegi.

Meeliste uneskles. Oleks kui viibinud Keila-Joal. Seal seisis samuti tihedate puude vahel kasutamata maja — tõsi küll: kolmekordne — ja maja taga mühises kosk. Teda ei külasthanud seal keegi, sest ta vajab üksindust. Ainult vana Volkonski, selle koha endine omanik, tuli vahel tühja jutuga.

Mis ta nüüd rääkis? Noh, mis ta ometi rääkis?

Ah jaa, et väljas sajab rahet. Ta kõrb habe oligi märg. Ta vaatas lakke; ja laes tärises. Ta toppis oma habeme aknasse; ja aknast tuiskas vihma. Kosk mändide taga mõirgas, mürises ja varises vist kokku. Tume mürts äratas Jonase teadvusele.

Talle tundus kui lamaks ta rõeskes kirstus. Pea oli higine ja linad kleepusid märgadena. Katus pladises ja lekkis ja laest tilkus vett. Hetkelises välguvalguses taipas ta, et tuul paugutas aknaluuki. Maja ümber lipnes vist marus käristuvaid banaanipuu lehti ja see kajastus piitsa-

Uned unetuses

plaksudena läbi müdiseva saju. Oli jälle rajutsemas üks neid jõulukuu vihmahooge, mis tulevad keerduulega ning kaovad leebe vaikusega.

Pimesi päi kobades leidis Jonas tikud ja süütas tahilambi. Seintel istusid mõned uimased põrnikad, üks neist härja pea ja draakoni turjaga. Pisike valkjas konn hüppas savipõrandalt seina, seinast lakke, laest teise seina ja sealt jälle põrandale. Lõpuks kadus kuhugi.

Meeliste vedas voodi lae lekkiva serva alt kuivemasse seina ja koristas oma raamatud ning kirjutustarbed sumadani. Manas mõtetes, et — näe, ikkagi äpardused! Ta oli tulnud sellesse banaanifarmi kasutamata elamusse puhkama ja eraklema ega sallinud mingeid tülinaid. Märjal põrandal askeldamine ja tagasipugemine rõskunud voodisse oli talle vastumeelt. Püüdis aga jääda ükskõikseks ning uinuda.

Väljas valitses kottpime öö. Banaanipuude lehed ei laterdanud enam: vist olid tuulekeerised juba edasi tormanud. Vihm langes ühtlase hooga, hõlmates katuse ja kogu hurtsiku. Jonase tuhisevates silmades virvendasid mitmevärvilised punktid ja kriipsukesed. Neist moodustusid aeg-ajalt lapid ja loigud ja sekka ka mõned virilad looma- ning inimeselõustad.

Siis tundis Jonas, kuidas voodi pikkamisi ja pehmelt hakkas edasi libisema. Maja kelp vajus vette ja nuuskas nohuselt nina. Ulgult tulid vastu mõned lõhitsevad lained. Küljetuul kallutas laeva iiliti ebamugavasse kaardasendisse. Masinaruumist kostis idiootlikult kahte sõnna rütmistatud väntade müdin: mundo novo, mundo novo!

Ja siis viibis Jonas Meeliste juba pikal teekonnal. Laevad sõitsid imelikel ahendatud väinadel. Neid lohistati nähtamatul jõul üle leedete ja luidete. Gibraltari kalju oli kärisenud ja külili. Napoli lahes valitses äge vool ja pisike Kapri keerles nagu toorkorgi tükk veeneelus. Suessi kanalit tuiskas liiva. Laev lohises; ei mandril ega merel. Lihtsalt lohises. Ja kulid olid moodustanud inimkehade lindi pampude kandmiseks, liikudes üksteise jälituses.

Nende rõivastus koosnes lühikestest pükstest ja sinisest pihikust, valgete idiograaf-kirjadega seljal.

Jonase kõrval seisis terve kuhi selliseid pihikuid. Ta püüdis neid endale selga kiskuda, aga need olid kitsad ja ta ei mahtunud ühtegi neist. Siis asusid pruuninahksed mehed teda neisse vägisi toppima. Ühtlasi kostis hüüe: «Visake neetud pagulased merre!» Ta rabeles meeletlikult ja karjus kapten Yllot appi. Keeras end voodis poolpõiki. Peletas näolt mõned õõputukad ja tajus jälle reaalsust. — —

Samas meenus talle, et kapten Yllo oli alles hiljuti ära surnud. Või mis abi olekski andnud talle too madalaskasvuline õrnade kätega mees. Peenelt huumorimeelne, leebus ta inimestega sõbralikus vestluses, võimeline küll leppelisi lahendusi sobitama, ent ei raevunud ealeski kuldiga määratsema.

Vihm oli lakanud. Räästaist nõrises veel vett ja laiadest lehtedestki pidi ohtralt nirguma. Kaugel kaskaadi kohinate vahel kiires kikas. «Ei tea, keda nüüd ära salati?» mõtles Meeliste mornilt. Ta ei asunud siiski seda mõtteväljatust jälitama, vaid kujutles, kui porine ja ohtlik peaks olema praegu tee kukeomaniku — Manueli — onnile.

Manuel oli farmi moonakas. Tal oli must naine ja kaks säbrulise peaga last, justkui kaks karakull-voonakest. Ise ta kuulus mestiitside kilda. Meeliste nägi teda päevast päeva vanu banaanipuu tüvikuid juuristavat ja neid uutele kasvupindadele ümber istutavat. Manueli kaban asus poole tunni võrra Jonase hurtsikust kõrgemal. Rada sinna käis üle kivide, purrete ja järsakute. Jonas Meeliste külastas Manueli vestlemise ettekäändel, tõeliselt aga tolle maallise vaate pärast, mis avanes Manueli onni esiselt. Veel kinnisilmi lamadeski kujutles ta üksikasjuni lahtede ja lahekeste peegeldusi. Seal liikus ikka ühepurjelisi tüviklootsikuid roheliste banaanikobarate koormatistes. Lahtede ja ookeani vahet ummistasid saared. Neid asus seal küll suuri, küll väikesi. Jonas hakkas neid mõtetes ümber paigutama. Tõstis mõned üksteise otsa. Liitis väiksemaid ja

poolitas suuremaid. Taandas rannalähedased Viimsi poole. Ühe suure saare vahetas Naissaare vastu. Ühele keskmisele leidis sobiva koha Vana Patarei taga. Ühe tibatillukese lisandas Aegnale. Ülearused saared kandis ulgule Prangli kaksikute ja mandri vahele. Saarte taga asus Helsingi ja kõgu talisõjane Soome. — —

Väino Tanner kõndis välisministeeriumi ajutisest hoonest eduskunna palee poole. Kandis halli joppkasukat ja ümmargust nahkmütsi, nagu enamik teisigi soomlasi noil ajal. Oli näost kahvatu-tõsine, kuid sammult kindel. Jonas Meeliste kaasus temaga teel. Nad jätkasid üht poolelijäänud juttu. Mõlemaid neid painas mingisugune sõlmimine küsimus, mis nähtus juba sellestki, et nad tihti seisatasid ning ainult takerdamisi oma teed jätkasid. Jonast piinas mure ning häbi Eesti pärast, kust starditi lennukeid Soome pommitamiseks. Eduskunna hoone kõrgustiku ette kuhjas vinge tuul lund. Hangest läbi kahlates seisatasid mehed veel kord. Ängasid siis lahkumiseks käre. Meelistele jäi tundmus, et kaht vennasrahvast lahutas jääne kuristik.

Pärast seda sattus Meeliste Yrjönkatu tunneli pommitavarjendisse. Ülestikku asetatud laudlavadel konutas halle inimkogusid. Teised roomasklesid porisel põrandal, nagu oleks neil seal väärtesemeid kokku korjata. Teda haarati järsku käerandmeist ja põlveketradest ning paisati pikali. Langedes kaotas ta oma vasema käe ja vist ka jala. Hakkas neid ahastades taga otsima, kuid sattus peaga ummikusse. Virn inimkehi mattis ta enda alla. Ta ei saanud enam hingata ning lämbus. — —

«Neetud luupainaja!» ägises Jonas, vinnates üle voodi längunud pea padjale tagasi.

Ta käsi oli kooldunud ja sõrmed kangestunud. Ei sellest magamisest töotanud tulla muud, kui painavat piina. Ta oleks meelsasti tõusnud, peletades uima. Aga silmalaud olid tinarasked, aju tuhises ja kukal vajus vägisi padjale tagasi. Uni oli nagu ummistav mask, mitte ainult näol, vaid haardena kõgu peas.

Õõ tardumusest ja vetekohinast kostis jälle kuke-
laul. Need võisidki juba olla kolmandad kuked. Peetrus
ei saa enam ärasalgamise süüd endast maha pesta. Hinge-
piinane äraandja Juudas luusib neetuna, otsides oma kae-
lasilmusele sobivat varna. Manueli maja tagant ta seda
küll ei leia, sest seal kasvab ainult hapraid banaanipuid.
Puude taga tõuseb mäeharjade poole mitmesugustest kivi-
dest kirendav väljak, kus puhmastub hõredalt kaktus ja
putkelisi põõsaid. See meenutab kaudselt Kadrioru kivi-
taimlaid. Rada läkski sealtsamast enne Kadriorgu,
pärast — Oru lossi.

Oru taimlas olid lilled juba õitsenud, rohi koltumas.
Kivid eraldusid sellest hilisrohelusest paljalt ning kalgilt.
President Konstantin Päts, tuhkjashall kaabu peas ja jäs-
sakas kepp käes, tuli kallakut mööda üles. Kasutades lehti
langetava sügise jumekat lõppu, pidas ta siin lühiajalist
puhkust. Oli just praegu huvi tundnud lossisadama ehi-
tustöödest, mis ei tahtnud ega tahtnud jõududa.

Jonas Meeliste, saadetud ühest oma sõbrast, läks
talle vastu.

President näis vananemiselt oma aastate vanusest
ette rühkivat. Ta polnud veel rauk, kuid kõndis tol päeval
üsnagi raugastunult. Keppi ei pidanud ta moe pärast
pihus, vaid toetus sellele ülakeha raskusega. Reumaatili-
sed tõkkes põlvedes sundisid teda ettevaatlikke, tasaseid
samme valima. Võib-olla mõjutas sama põhjus ka üldist
kehahoiakut, mis oli nüüd õlgmikust ning pihast märga-
tavalt madaldunud.

«Need nädalad on mu elust vähemalt kümme aastat
maha saaginud,» kinnitas ta, jutu peatudes võõraste
haasivägede küsimusel.

Vaevade jälgi võis näha presidendi näoski. Sinna
oli mõrastunud uusi kibestumise jooni ja muljutud justkui
piinade varje. Juuksed ta kiilal pealael udusulglesid ker-
gelt ning heledalt. Endine võimeliselt agressiivne ja val-
lutav vaimsus avaldus nüüd veel silmades, kui need halli-

Uned unetuses

tooniliselt tõusid ja väljahtasid. Nende pilk oli koondatud ja läbitungiv.

Presidendi kõnelusse oli poetatud sama raugastumise haprus, mis ilmnis ta kõnnakuski. Jutt ei olnud enam nii haarav, nii laiakaareline teemadelt ja nii väljendusriikas kui muiste. Oma käsi hoidis ta vestluse kestel laual ja see mõjus nukraks tegevalt, sest ta sõrmed olid tursunud ja käeselgi katsid laigud. Laias näos aga leidis ikka veel ruumi miimikale, ilmete virvendusele ning kavaldavatele muhelustele.

Jonas Meeliste südames pakitses nangunii raskete aimumuste tinakera. Nähes nüüd presidenti suurt muret muretsevat ja ajaneeduste all vanaduse koormat kandvat, hakkas tal kõigest hale meel: rahvast, maast ja sellest auväärsete teenetega mehest, kelle elutööd ähvardas kohutav kokkuvarisemine.

Kõrvetav, rindalõhestav valu nõõris Meeliste hingamise kinni ja selle jubestava kägistuse mõjul virgus ta lõplikult unest. — —

Ahtakesse aknasse kumas hele hommik. Veed kohisesid pikalt, ühesooduliselt. Ja vetevahelistes padrikutes laulsid mõned sabiád oma kolmest helilausest koosnevat laulu. Millal laulavad sabiáde asemel jälle ööbikud?

1951

Novellikogust «Uned ja mured» (Lund 1953)

ARVUSTUS

Kuritegelik subkultuur tätoveeringutes, žestides, slängis. Koost. Rait Maruste. Tartu, Tartu Riiklik Ülikool, Eesti Akadeemiline Õigusteaduse Selts, 1988. 166 lk, ill.

Asjahuvilisteni on jõudnud kuritegelikku subkultuuri — tätoveeringuid, žeste, slängi — tutvustav raamatuke. Koostaja Rait Maruste eesmärgiks on olnud olemasoleva materjali tutvustamine ja fikseerimine, praegune kogumik on vahejaamaks jätkuvas töös.

Tätoveerimise ajalugu, olemust, liike ning teostamist käsitlevat sissejuhatust võiks nimetada ka tätoveerimisõpetuseks, kuna sealt leiab lugeja peale huvitava info ka retsepte «enesekaunistuseks».

Kaagvere tähtsümbolite sisu näib siinpool müüri viibijale sentimentaalsena, naiivsena (nt lk 22 *MHMM?* — miks hakkasid mulle meeldima?; lk 23 *MOSNI?* — miks oled sa nii julm; lk 25 *TSVN* — tahan sind väljas näha jt). Mitmed tähtsümbolid on inspireeritud laulusõnadest (nt lk 22 *MESEHS?* — miks ei suutnud enesele hoida sind?; lk 25 *TOSVSJST* — tahan olla sinu vari, sulle järgneda su teel; lk 22 *MKOSKAMTOSJKOVS* — mu kaotus on suurem kui aima sin ma, tahaks olla su juures, kui olla vaid saaks). Roosade toonide kõrval esineb ka tülpimust, käegalöömist, viha (nt lk 23 *MOKK* — mul on kõigest kõrini; lk 23 *MOSS?* — miks oled selline siga? jt).

Parandagem ära üks silmahakanud trükiviga: lk 24 *ROKU* asemel peaks olema *ROSU* — raske on sind unustada.

Žestide edastamisel on kasutatud anonüümse kunstniku abi. Mitme žesti puhul võime väita, et need on laiema kasutuspiirkonnaga. (Nt lk 120 püstine põial — tip-top; lk 121 nimetissõrme ja pöidla hõõrumine — rahale viitamine; lk 114 «klõkki andma» — ehk ausõna andma — koolipoiste seas; hoiatav žest lk 115 — enese õlale koputamine — kasutusel ka sõjaväes.)

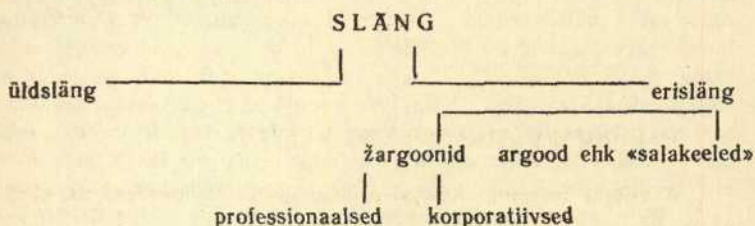
Väga tänuväärne on keeleainestiku avaldamine. Euroopas ilmusid esimesed vargakeele sõnaraamatud pool tuhat aastat tagasi — Prantsusmaal, Itaalias ja Hispaanias 15. sajandi keskel, Saksamaal 1490. aastal, Inglismaal 1520. Slängi süstemaatiline kogumine ning uurimine algas hiljem.

Eesti keeles peaaegu puuduvad kurjategijate keelekasutuse uuringud (huviline võib vaadata «Keele ja Kirjanduse» 1988. a

Aroustus

3. numbris avaldatud G. Tšernõši kirjutist «Eesti vargasõnu»). Ligi-päas «surnud majale» on filoloogidest tsiviilisikuile küllaltki keeruline; mõned «sealt» välja saadetud keelematerjalid on konfiskeeritud. Esialgu jääb meil loota Siseministeeriumi töötajate vastutulelikkusele ning R. Maruste ja tema jüngrite töötahtele.

Järgnevalt tahaksin peatuda erikeele olemust ning funktsioone tutvustaval osal. Koostaja on filoloogide tekitatud terminitekaoses ja eriarvamuste labürindis järjekindlalt orienteerunud ning jaganud slangi (sisuliselt erislängi) nelja alarühma (lk 124): 1) professionaalsed dialektid; 2) grupi- ehk korporatiivsed žargoonid; 3) leppe- ehk salakeeled — argood; 4) kurjategijate, peamiselt varaste argoo. R. Maruste eristab üld- ja erislängi, viimase alla paigutab argood ning žargoonid. Kurjategijate keel kuulub erislängi alla. R. Maruste ei erista argood ja žargooni, kuna nende mõistete kasutamine teaduskirjanduses on erinev. Mõned autorid peavad aga kahe mainitud termini eristamist vajalikuks. Tegelikult on segadus hoopis suurem kui välja paistab, sest leidub lingviste, kes peavad slangi, argood, žargooni ja erikeelt sünonüümideks. Suurema segiajamise vältimiseks ei hakka siinkohal rohkem eriarvamusi esitama. Võiksime lähtuda inglise Vladimir Homjakovi uurimusest (vt B. A. Хомяков. Введение в изучение сленга — основного компонента английского просторечия Вологда, 1971, lk. 71).

Kurjategijate keel kuulub selles skeemis argoode alla. Kurjategijate keele (algsest vargakeele) sünonüümiks on inglise leksikograafias *cant*, saksa — *Rotwelsch*, prantsuse — *argot*, hispaania — *germania*, vene — *блатная музыка*. Argoo kaks tähtsat tunnust on korporatiivsus ja ekspressiivsus. Sageli rõhutatakse argoo paroolilisust, mille järgi selle kasutajad üksteist ära tunnevad. Mõningad erislängi kuuluvad väljendid võivad aja jooksul üldslängi ja sealt edasi kõnekeelde levida. Näiteks sõna *ment* (miilits) tähendust teab tänapäeval peaegu iga koolipoiss, aga veel sajandi alguses kuulus sõna vene vargaslängi (vt B. Попов. Словарь воровского и арестантского языка. Киев, 1912). Kuna eesti keeles globaalsed kõnekeele uuringud puuduvad, ei või täie veendumusega kinnitada ülalesitatud skeemi kehtivust meil. Mudel on esitatud ühe võimaliku näitena paljude seast.

Paistab, et kuritegelikku sõnavara on eesti keelde läbi aegade sisse transporditud. Näiteks sõna *varas* pärinevat vananorra keelest (vt Alo Raun. Etümoloogiline teatmik. Rooma-Toronto, 1982, lk 198), *rõõvel* on keskjalamsaksa laen (vt sealsamas lk 148). Ka käesolevas kogumikus torkavad silma internatsionaalsed mõjud. Näiteks vene tõikelaenuid: *kukk* (перух) — passiivne homoseksualist; *auk* (дырка) — kontrollivaba kontaktivõimalus vabaduses olevate isikutega; *rott* (крыса) — süüdimõistetud, kes varastab kaaslaste tagant asju. Vene mugandused (toorlaenuid) on nt *marjak* (õösiti voodisse urineerija), *paraša* (laimujutt; veeklosett kambris), *tušuitama* (segama), *umnažaitama* (nuputama) jt. Mitmeid kogumikus tutvustatud sõnu kasutatakse ka noortekeeles — õpilas- ja üliõpilasslängis. Näiteks *eesrindlane* (suurte rindadega naine), *diplomitöö* (esimene seksuaalvahekord; süütuse kaotamine; rasestumine), *jagamine* (arvete klaarimine), *jämm* (jooming; olme- või olemusmuusika) jt. Mõningad esitatud väljendid on fikseeritud J. Peegli 1947. aastal koostatud sõdurislangi kogus (käsikirjaline). Näiteks *ahv* (toidupakk või saadetus; rumal kaaslane), *turvas* (leib), *seebitama* (pugema) jt.

Kindlasti võib esitatud keeleainestikust leida mitmeid huvitavaid seoseid ning teha neist järeldusi. Suurteks otsustusteks on aga selles töös andmeid veel napilt. Lootkem, et Rait Maruste oma ülimalt tänuväärset tööd jätkab.

Tõnu Tender

PSÜHHOAKUSTIKAST EESTI KEELES

Avo-Réin Tereping. Kuulmispühholoogia. Tallinn, Valgus, 1988. 151 lk, ill.

Kuulmispühholoogia on interdistsiplinaarne teadusharu. Kuid õnneks saame hakkama, ilma et peaksime selgitama, milliste eriteadustega ta kokkupuutepunkte evib. Huvilisele võib soovitada: avatagu 3. leheküljel Avo-Rein Terepingi raamatust «Kuulmispühholoogia» (Tallinn, «Valgus», 1988) ning loetagu läbi sissejuhatus. Hea, et raamatu autori huvidki on pika aja jooksul olnud interdistsiplinaarsed. Lisaks tehnika-alasele kõrgharidusele on Terepingil psühholoogiakandidaadi teaduslik kraad ning rikkalikud praktilised kogemused helitehnika vallas (nt kvadrofoonia katsetamisel Eestis), seetõttu oleks vahest raske leida sobivamat inimest taolise raamatu kirjutamiseks.

Siinkohal võlgnen lugejale terminoloogilise õiendi. Kuulmispühholoogia ja psühhoakustika on enam-vähem kattuvad mõisted,

Arvustus

kuid teine levib eelkõige ingliskeelse teaduskirjanduse kaudu. Vene keeles on üht osa samalaadseid, põhiliselt Leningradis tehtud töid hakatud pidama füsioloogia raamidesse kuuluvaks, teist osa, põhiliselt Moskvas tehtud töid aga tuntakse psühhofüüsika või kuulmispsühholoogia nime all. Sellise lõhenemise põhjused näivad olevat teadusvälised. Kui füsioloogia laiemas plaanis kuulub bioloogiateaduste (*life sciences*) hulka, siis psühholoogia on esmajoones humanitaarteadus (*behavioral science*), mis lähiminevikus tähendas marksistlik-leninliku ettehoolduse kammitsevat laienemist sellele valdkonnale. Füsioloogidele olid teadusetegemiseks jäetud vabamad käed kui psühholoogidele. Selle teesi illustreerimiseks ei suuda kuidagi jätta tsiteerimata ühe Teaduste Akadeemia filosoofiaõppejõu 1983. aastal antud hinnangut ameerika psühholoogi Ulric Neisseri raamatu «Cognition and Reality» refereeringule allakirjutanu poolt. Oppejõu sõnade järgi referaadi autor «võtab omaks naiivse võitu ja triviaalse kodanliku psühholoogiakontseptsiooni» ning «näitamata üles minimaalsetki kriitilisust, upitab ... selle tõsiteaduse tipuks ja asub neiseriaanluse alla tirima nõukogude autoreid, kes väljendavat «samalaadseid ideid.» Küllap võis psühholoogidel olla taolisi rünnakuid võrdlemisi ebameeldiv tõrjuda.

«Kuulmispsühholoogia» on esimene eestikeelne raamat psühhakustikast. Rääkides tema voorustest, peab eelkõige tunnustama materjali kõitvat esitusviisi autori poolt. Terepingil on silma just selliste tähelepanekute jaoks, mis teksti lugeja jaoks huvitavaks muudavad. Pole põhjust salata, et mõni aasta tagasi avanes mul võimalus teha märkusi ka raamatu käsikirja kohta. Pean ütleva, et Terepingi suhtumine neisse oli väga avatud, paljusid tol ajal tehtud ettepanekuid on olemasolevas tekstis arvestatud. Raamatu kasutamist hõlbustab lõpus asuv aine- ja nimeregister, samuti väike erialane seletav sõnaraamat. Eraldi tuleb esile tõsta autori korrektsust eriterminoloogia vallas. Mitme teadusharu piirimail liikudes varitseb oht, et ollakse küll tuttavad eestikeelsete terminitega ühel erialal, kuid ei vaevuta süüvima naaberteaduse omadesse, seda enam, et suur osa teadusest tuleb niikuinii teha mingis teises keeles. (Nii pole hiljuti ilmunud I. Eiskopi ja A. Sillarti helitehnika-raamatus kõrva ehitust puudutavad terminid kahjuks kooskõlas Valdese-Veski meditsiinisõnaraamatuga.) Näib, et Tereping on oma raamatus korrastanud sõnavara nii tehnika-, arstiteaduse-, psühholoogia kui ka muusika-alastest emakeelsetest mallidest lähtudes.

Oma žanrilt kuulub «Kuulmispsühholoogia» populaarteaduse valda, ja see asjaolu ahvatleb retsensenti jagama lugejaga mõningaid kiuslikke mõtteid. Piir populaarteadusliku ja teadusliku kirjanduse vahel on vist sama hägune kui piir noorteadlase ja teadlase vahel. Ajuti tundub, et populaarteaduslikku raamatut eristab teaduslikust

vaid teatav stilistiline lobedus ning viidetesüsteemi puudulikkus või selle täielik puudumine. Viimane asjaolu on õieti arusaamatu. Miks ei võiks ka populaarteaduslikus raamatus lugejale teada anda, kes, kus ja millal on ühe või teise mõtte esimesena välja öelnud, ühed või teised katsed läbi viinud jne. Küsimus on ju tegelikult eetikas. Kuid naastes Terepingi raamatu juurde: kas poleks autor tahtnud kirjutada hoopiski psühhoakustika õpikut? Tarvitajaid peaks õpikule leiduma. Elukutselisi psühholooge koolitatakse Eestis Tartu ülikoolis (tõsi küll, tõrgetega), kuid psühholoogiat üldainena õpetatakse ju üsna paljudel teistelgi erialadel. Olen ise ühe semestri jooksul kasutanud Terepingi raamatut konservatooriumis psühholoogiakursuse lugemisel ning vähemalt esialgu paistab, et tudengitel tekstist arusaamisega erilisi raskusi ei teki. Samas aga tuleks hea õpiku struktuurile esitada teatud erinõudmisi. Õpiku tekst peaks olema hästi liigendatud, väga loogilise ülesehitusega, sisaldama optimaalsel hulgal kordamisi (nt sisukokkuvõtete näol iga paragrahvi või peatüki lõpus, võib-olla ka kordamisküsimusi). Õpiku aines võiks jaguneda põhi- ja lisamaterjaliks (mille erinevust saab rõhutada šriftiga). Ja lõpuks, ka õpik võiks kasutada teaduskirjanduses levinud viidetesüsteemi ja seega sisaldada ulatusliku kasutatud kirjanduse nimestiku.

Huvitava kokkusattumusena on «Kuulmispsühholoogia» peaaegu samal ajal ilmunud teataval määral analoogiline teos vene keeles. Selle pealkiri on «Psühholoogia sluhhovogo vosprijatija», autoriks Valeri Nossulenko ja kirjastajaks Moskva «Nauka». Olgu mõlema raamatu iseloomustamiseks esitatud veel mõned formaalsed parameetrid: maht Terepingil 9,53, Nossulenkol 16,7 poognat, tiraaž esimesel 11 000 ja teisel 3150 eksemplari, hind 60 kop ja 2 rbl 70 kop, käsikiri trükkotta ladumisele antud vastavalt 30. ja 2. detsembril 1987. a.

Tahtmine Terepingi ja Nossulenko tekste kõrvaltada tekib eelkõige seetõttu, et mõlemad kannavad tegelikult üht ja sedasama pealkirja. (Me ei kaota palju, kui jätame sõna «vosprijatije» siinkohal eesti keelde tõlkimata.) Ent seoseid on teisiigi. Mõlemad mehed on oma kandidaadiväitekirja kaitsnud Juri Zabrodini juhendamisel (kes olla äsja valitud N. Liidu Psühholoogide Seltsi presidendiks) N. Liidu TA Psühholoogia Instituudi juures Moskvast ning Nossulenko töötab seal praegugi. Tereping on olnud Nossulenko raamatule retsensendiks. Nii et teataval määral on tegemist ühe ja sama koolkonna esindajatega.

Olgugi et ülalpool põgusalt osutasin teaduse ja populaarteaduse vahelise sisulise piiri ebamäärasusele, näivad vähemalt kirjastamisasjade puhul olevat viidatud teosteklassid selgesti eristatavad. Selleks võrreldagu kasvõi erinevusi kõne all olevate raamatute tiraaži ja hinna osas.

Arvustus

Peab ütlema, et Nossulenko ja Terepingi tekstide kõrvutamine jätab viimase suhtes soodsa mulje. Kui Terepingi poputaarteadus on üldiselt stiilipuhas, siis Nossulenko teaduslikkus mõjub kohati vägagi pingutatuna. Küll oleks hea, kui eksiksin, kuid Nossulenko poolt ette võetud katsed näiteks defineerida kuulmispsühholoogia piire ja laiendada taju asjastatuse kontseptsiooni kuulmistajulegi näivad otse öeldes dogmaatilised. Siin pole tegemist mitte teooria loomisega eksperimentide alusel, vaid kellegi poolt kunagi sõnastatud, ideoloogiast lähtuvatele postulaatidele katsetest tõestusmaterjali otsimisega. Sealjuures tekkivad konstruktsioonid ei veena, kohati räägivad nad väidetavale lausa vastu (mida autor — kummaline küll — vist ise ei märka). Kuigi Nossulenko raamatu põhjalikum käsitus ei mahu siinse arvustuse raamidesse, võimaldab käsilolev võrdlus teha positiivse järelduse Terepingi raamatu suhtes: autoril püssirohtu jätkub, järgmine kord võiks märklaua kaugemale asetada.

Jaan Ross

EDITORIAL

"If half a kingdom is given for a horse, how much does a state cost then as compared to the man?" the lawyer Jaan Sootak asks in his essay after analyzing problems of such existential weight as abortion, euthanasia, suicide, capital punishment in present-day society. Secondly, the current issue of *Akadeemia* is introduced by the psychologist Jüri Allik who discusses the ideas of three thinkers in the field of colour theory too original in their time which collided with the eternal social force that the English call the Establishment.

As for the sciences, Ain Raal gives a survey of the history of pharmacognosy proceeding from the usage of medicinal plants through millennia. Meeme Utt writes about lectins. Their discovery by the scientists of Tartu University as early as in the 19th century was an important contribution to the world science.

In the previous issue we began publishing the survey by Jaan Roos about the personal libraries of the scholars of Tartu and their fate during the war. Now we publish the end of the article.

The great French poet Saint-John Perse compares the missions of exact sciences and poetry in his speech made in 1960 while receiving the Nobel Prize. Along with the Estonian translation of his speech we give an excerpt from his longer poetic work *Étroits sont les vaisseaux* as rendered into Estonian by Ain Kaalep. The theologian Siegfried Morenz of the GDR observes spiritual culture as an integral whole investigating its sources and their connection with religion. Haldur Oim characterizes the two main methodological trends in linguistics calling

Editorial

them rationalist and hermeneutical. Both of them have been fruitful during the present century, e. g. in developing machine translation.

The following three authors deal with Estonian history. Toe Nõmm gives a thorough review about the composition of the army of the Estonian Republic at the beginning of World War II. Hannes Walter investigates the participation of Estonians in the wars waged on the Estonian territory throughout the centuries, appreciating their participation much more highly than the earlier researchers. From the legacy of Karl Ast (1886—1971), one of the leaders of the Estonian Socialist Party and a prolific writer, we publish his memoirs about the coup d'état of the Estonian president Konstantin Päts in 1934, and a short story written in 1951 under the pseudonym of Karl Rumor where, in the form of a dream, the author presents his experiences as a politician, including those connected with Konstantin Päts.

In the section of criticism Tõnu Tender speaks about Rait Maruste's work on criminal subculture (mainly in Estonia) and Jaan Ross reviews Avo-Rein Tereping's book on psychoacoustics which is the first presentation of this branch of science in Estonian.

Uku Masing's treatise on the Boreal peoples' mythology is continued in the present issue of our journal as well.

Cain, where is your brother Abel? (Who and how protects and attacks human life)

Jaan Sootak

A humane social system presupposes a high level of legal protection of human life, considering human life the highest value. At the same time it is essential to study the causes of aggressiveness and its manifestations in violent crimes. In the article attention is centred on three questions: what is human life (when does it begin and end), how to explain aggressiveness and how does criminal law defend human life.

The definition of the beginning of life is connected with the development phases of the foetus and it brings about the ethical and legal problems of abortion. Proceeding from the principle of inviolability of human life the most consistent viewpoint is that the foetus should enjoy full legal protection of human life, although the criminal law makes a difference between homicide and foeticide. The definition of the end of life depends on determining clinical and biological death, being in its turn connected with the problems of euthanasia.

Different treatments of the causes of aggressiveness and cruelty proceed from social and biological factors. Without

denying the existence of the aggressive instinct, one has to acknowledge the influence of upbringing and living conditions on its formation and manifestations. Aggressiveness has notable specific features in crimes committed in connection with intimate relations where the motivational state of the culprit is often characterized by the so-called existential fear.

While treating the protection of human life by the criminal law, three classical exceptions in the inviolability of life have been observed: killing an enemy in war, self-defence and execution of a criminal. The author supports the view that by abolishing capital punishment the state acknowledges human life as the highest value.

Goethe, Hering and Land: a challenge to the Establishment

Jüri Allik

The rise of a certain field of science is inevitably accompanied by the formation of the scientific Establishment which can be considered a conservative force whose existence secures the continuity of the science. The new ideas in the world of science often are a challenge against the conceptions of the Establishment and

Summaries

cause a conflict between the ideas. There are three great names in the history of the investigation of colour perception — Goethe, Hering and Land. Their ideas on how the man perceives colours differed from the dominating concepts of the time. There is something common in the fate of all the three ideas: at first considered erroneous by the Establishment, they have after a time become the viewpoints of the Establishment itself. The aim of the article is to show that the Establishment and its challengers make up a pair necessary for the normal development of science and their mutual relations follow a fixed pattern.

Some focal points from the history of pharmacognosy

Ain Raal

The survey deals with some key questions in the history of pharmacognosy. It describes the beginning and development of the use of medicinal plants, the formation of various standpoints and the establishment of pharmacognosy as a science. The theories of Hippocrates, Galen and Paracelsus on medicinal plants receive a more thorough treatment. The present-day views on medicinal plants and their usage are discussed.

On the discovery and re-discovery of lectins in Tartu

Meeme Utt

In 1888 Hermann Stillmark discovered at the Pharmacological Institute in Tartu a toxic protein — ricine — in the seeds of *Ricinus communis*. In 1891 Heinrich Hellin received at the same place a similar toxin — abrin. These discoveries enabled Paul Ehrlich to carry out his classical investigation in immunology and laid foundation to a new group of proteins — lectins. Thanks to their property to specifically recognize saccharides and to be connected with them, lectins are widely used in the research of glucoproteids, cell membranes and other biological objects.

However, as it often happens, lectins and their investigation in Tartu fell into oblivion. The scientists of Tartu rediscovered lectins for themselves only about five years ago when the 100th anniversary of the discovery of lectins was drawing near.

Two approaches to language

Haldur Õim

During the last few decades two actively controversial ten-

dencies can be noticed in linguistics. One of them represents the rationalist, analytical methodology, the other is hermeneutical. The article deals with the substance, endeavours and achievements of these two approaches. Both of these trends emphasize different aspects of language, therefore it is hardly sensible to prefer one completely to the other. Both of them have their own «niche» in linguistic studies.

The army of the Estonian Republic in 1939—1940

Toe Nõmm

The article discusses a range of problems that has not received sufficient attention up to now — the armaments policy of Estonia before and at the beginning of World War II.

After the end of the War of Independence the Estonian army was up to the world standard. Its defence potential began to fall behind considerably only in the 1930s when the arms race between the greatpowers began. As far as possible, the Estonian army also tried to modernize its weaponry. In order to procure additional finances, part of the old weapons were sold and the Fund of State Defence was established. Emphasis was laid on the acquisition of modern

anti-tank and anti-aircraft weapons. Modern fighter planes were ordered from Great Britain and field howitzers from Germany. By September 1, 1939 foreign firms had got orders for weapons for more than 20 million kronas.

The events in August and September 1939 influenced greatly the fulfilment of Estonia's defence plans. Britain and France refused to deliver their orders because of the war, there were also complications in getting the weapons ordered from Germany. Now the hopes were laid on the advantages promised by the Estonian-Soviet pact of September 28. But due to high prices and an inflexible system of paying it was possible to order armaments from the Soviet Union only for 5.2 million kronas. And even most of that could not actually be obtained. Germany's interest in Estonia also diminished sharply, modern weapons were declined. The situation was somewhat improved by a shipment of Grimaud's weapons, but on the whole the combat readiness of the Estonian army did not change much during the last year of independence. From June 16, 1940 the problem of Estonia's own army entirely lost its topicality. In the context of the following events the smallish Estonian army proved to be quite harmless.

CONTENTS:

Cain, where is your brother Abel? <i>Jaan Sootak</i>	451
Goethe, Hering and Land: a challenge to the Establishment <i>Jüri Allik</i>	473
Some focal points from the history of pharmacognosy <i>Ain Raal</i>	493
On the discovery and rediscovery of lectins in Tartu <i>Meeme Utt</i>	510
Cultural legacy of university lecturers destroyed in war <i>Jaan Roos</i>	517
Speech at the Nobel Prize ceremony <i>Saint-John Perse</i>	531
Etroits sont les vaisseaux <i>Saint-John Perse</i>	536
On the origins of culture <i>Siegfried Morenz</i>	543
Two approaches to language <i>Haldur Oim</i>	559
The army of the Estonian Republic in 1939—1940 <i>Toe Nõmm</i>	585
In defence of home <i>Hannes Waller</i>	600
Democratic Estonia on the decline <i>Karl Ast</i>	610
Dreams in sleeplessness <i>Karl Rumor</i>	617
Review: Criminal subculture in tattoos, gestures and slang. Compiled by Rait Maruste <i>Tõnu Tender</i>	623
Review: Avo-Rein Tereping. Psychology of Hearing <i>Jaan Ross</i>	625
On the mentality of the Boreal («Sky-elk») peoples <i>Uku Masing</i>	641

ОТ РЕДАКЦИИ

«Если за лошадь дают полкоролество, то что стоит тогда одно государство перед человеком?» — спрашивает юрист Яан Соотак в своем эссе, проанализировав такие проблемы экзистенциальной значимости, как аборт, эвтаназия, самоубийство, смертная казнь в современном обществе. Вторую статью настоящего номера «Академии» опубликует Юри Аллик, рассматривающий идеи трех в свое время слишком оригинальных мыслителей в области теории цвета. Эти идеи столкнулись с той вечной социальной силой, которую на английском языке называют «эстаблишментом».

Вот мы и добрались до точных наук. Айн Рааль даст обзор истории фармакогнозии, исходя из использования лекарственных растений на протяжении тысячелетий. Меэме Утт рассматривает лектины, открытие которых учеными Тартуского университета явилось важным вкладом в мировую науку.

Обзорная статья Яана Рооза о личных библиотеках тартуских ученых и их судьбе в годы войны, начало которой было опубликовано в предыдущем номере, заканчивается в настоящем номере журнала.

Крупный французский поэт Сэн-Джон Перс сравнивает в своей произнесенной в 1960 году Нобелевской речи между собой миссию точных наук и поэзии. К эстонскому переводу речи приложен отрывок из его поэмы «Тесны корабли» (*Étroits sont les vaisseaux*), эстонская версия Айна Каалепа. Духовную культуру как цельное явление рассматривает теолог из Германской ДР Зигфрид Моренц, исследуя ее истоки и их соотношение с религией. Халдур Ыйм характеризует два основных

От редакции

методологических направления лингвистики, называя их рационалистическим и герменевтическим: оба они в текущем веке продуктивны, как например, для развития машинного перевода.

В область истории Эстонии вводят нас следующие три автора. Основательный обзор о составе армии Эстонской республики в начале второй мировой войны дает Тоэ Нымм. Участие эстонцев в войнах происходивших в течение столетий на здешней территории, анализирует Ханнес Вальтер, отмечая, в отличие от прежних авторов, большую значимость этого участия. Из наследия Карла Аста (1886—1971), одного из руководителей социалистической партии Эстонии и плодовитого писателя, публикуется его ретроспективная статья о государственном перевороте, совершенном в 1934 году Константином Пятсом, и написанная в 1951 году под псевдонимом Карла Румора новелла, где как сновидение описаются переживания автора как политика, в том числе и связанные с Константином Пятсом.

В разделе рецензий Тыну Тендер рассматривает труд Райта Марусте, посвященный уголовной субкультуре (особенно в Эстонии) Яан Рюсс анализирует книгу Аво-Рейна Терепинга по психоакустике, впервые знакомящего читателя с этой отраслью знания на эстонском языке.

Продолжение работы Уку Мазинга о мифологии бореальных народов читатель также найдет в данном номере журнала.

Кайн, где Авель, брат твой? (Кто как охраняет и посягает на человеческую жизнь)

Яан Соотак

Общество, ориентирующее на высокий уровень охраны человеческой жизни, должно постулировать человеческую жизнь в качестве высочайшего правового блага. При этом необходимо и изучение причин агрессивности и всей насильственной преступности. В статье обращается внимание на три вопроса: понятие человеческой жизни (ее начало и конец), причины агрессивности и уголовно-правовая охрана жизни.

Определение начала жизни связано с фазами развития плода, которые, в свою очередь, редуцируются на этические и правовые проблемы аборта. Согласно самой последовательной позиции, плод должен быть обеспечен полной правовой охраной как носитель человеческой жизни, хотя уголовное право проводит различие между убийством человека и умертвлением плода. Определение окончания жизни связано с вопросами клинической и биологической смерти, а также эвтаназии.

Агрессивность человека определяется как социальными, так и биологическими факторами. Не отрицая существования инстинкта агрессии, необходимо признать роль воспитания и жизненных условий при форми-

ровании и проявлении этого инстинкта. Нередко агрессивность связывается с т. н. экзистенциальной тревогой и страхом.

В связи с охраной человеческой жизни рассматриваются вопросы убийства противника в войне, необходимой обороны и смертной казни. Автор присоединяется с точкой зрения, согласно которой государство, отменяющее смертную казнь, действительно признает человеческую жизнь наивысшим достоинством.

Гете, Геринг и Ланд: Вызов эстаблишменту

Юри Аллик

Возникновению какой-либо отрасли знания неизбежно сопутствует зарождение научного эстаблишмента, который представляет собой скрытую консервативную силу, обеспечивающую своим существованием преемственность развития науки. Новые идеи, выдвинутые в научном мире часто делают вызов представлениям эстаблишмента и вызывают конфликты идей. В истории исследования теории цвета выделяются три крупные фигуры — Гете, Геринг и Ланд — представления которых о том, как человек воспринимает цвета, отличались от господствующего представления. В судьбе идей трех вышеуказанных мыслителей есть нечто общее: идеи, признанные

Резюме

эстаблишментом ошибочными, становятся, по истечении известного времени, мировоззрением самого эстаблишмента. Цель статьи — показать, что эстаблишмент и идеи, делающие ему вызов, образуют пару, необходимую для нормального развития науки, взаимоотношения которых формируются по известной модели.

Некоторые основные моменты истории фармакогнозии

Айн Рааль

В настоящей статье анализируются основные моменты истории фармакогнозии. Рассматриваются развитие использования лекарственных растений, возникновение и изменение различных точек зрения и зарождение фармакогнозии как науки. Автор более углубленно анализирует основные положения учений Гиппократ, Галена и Парацельзия. Описываются и выясняются характерное для настоящего времени представление о лекарственных растениях и проблемы, связанные с их использованием.

Об открытии и повторном открытии лектинов в Тарту

Меэме Утт

В 1888 году в Тартуском фармакологическом институте

Герман Штильмарк обнаружил в касторовом семени (*Ricinus communis*) токсичный белок — рицин. В 1891 году Генрихом Геллиным был получен из того же источника другой токсичный белок — абрин. Эти открытия позволили Паулю Эрлиху провозвести ряд исследований по основам классической иммунологии и основать новую группу белков — лектинов. Благодаря свойству сахаридов обнаруживать их и вступать с ними в связь, лектины широко используются в исследовании гликопротеидов, клеточных мембран и др. биологических объектов.

К сожалению, как водится, лектины и их изучение в Тарту оказались надолго забыты. Только пять лет назад, когда близился столетний юбилей открытия лектинов, тартуские ученые открыли их для себя заново.

Два подхода к языку

Халдур Ыйм

На протяжении последних десятилетий отмечается активное противопоставление друг другу двух различных подходов к языку. Один из них представляет рационалистическую аналитическую методологию, другой — герменевтическую. В статье рассматривается содержание этих двух подходов, стремления и достижения языковедов, представляющих эти направления. Каждый из этих

подходов подчеркивает различные аспекты языка, поэтому едва ли есть смысл, полностью предпочитать один подход другому. Каждому из них принадлежит своя «ниша» в исследовании языка.

Вооруженные силы Эстонской Республики в 1939—1940 гг

Тоз Нымм

В статье рассматривается круг малоисследованных проблем, относящиеся к оборонной политике Эстонской республики накануне и в начале второй мировой войны.

После окончания Освободительной войны эстонская армия находилась во всех отношениях на мировом уровне. Однако в 1930-х годах, в связи с началом гонки вооружений в великих державах, обороноспособность Эстонии стала сильно отставать от потребностей. В пределах возможностей делались попытки модернизировать вооружения эстонской армии. Для приобретения дополнительных денежных средств была продана часть старых вооружений и основан Государственный оборонный фонд. Главный упор делался на приобретение средств противотанковой и противовоздушной обороны. В Англии были также заказаны современ-

ные истребители, а в Германии — полевые гаубицы. По состоянию на 1 сентября 1939 года сделанные иностранными фирмами заказы на вооружение составили сумму более, чем в 20 млн крон.

Однако события в августе и сентябре 1939 года оказали сильное влияние на осуществление оборонных планов Эстонии. В связи с войной Англия и Франция отказали Эстонии в поставках, осложнился также вопрос о получении вооружений из Германии. Теперь надежды были возложены на льготы, обещанные эстонско-советским пактом от 28 сентября 1939 года. Однако из-за высоких цен и жестких условий платежа Эстонии удалось заказать в Советском Союзе вооружений лишь на 5,2 млн крон, но и из этого количества оружия большая часть осталась неполученной. Резко ослабил также интерес Германии к Эстонии, и она отказалась от продажи современных вооружений. Несколько пополнилось оснащение эстонской армии за счет поставки партии орудий Гримера. Однако в последний год независимости боеспособность эстонской армии изменилась мало. Начиная с 16 июня 1940 года проблема собственной армии была вообще снята с повестки дня. Малочисленная армия Эстонии стала для последующих событий безопасной.

Содержание:

Кани, где Авель, брат твой? <i>Яан Соотак</i>	451
Гете, Герин и Ланд: вызов эстаблишменту <i>Юри Аллик</i> . . .	473
Некоторые основные моменты из истории фармакогнозии <i>Айн Рааль</i>	493
Об открытии и повторном открытии лектинов в Тарту <i>Мезме Утт</i>	510
Культурные ценности преподавателей университета в огне войны <i>Яан Роос</i>	517
Речь по случаю Нобелевской премии <i>Сэн-Джон Перс</i>	531
Тесны корабли <i>Сэн-Джон Перс</i>	536
О первоисточнике культуры <i>Зигфрид Моренц</i>	543
Два подхода к языку <i>Халдур Ыйм</i>	559
Вооруженные силы Эстонской Республики в 1939—1940 гг <i>Тоз Нымм</i>	585
В защиту домашнего очага <i>Ханнес Вальтер</i>	600
На закате демократической Эстонии <i>Карл Аст</i>	610
Сны во время бессонницы <i>Карл Румор</i>	617
Рецензия: Преступная субкультура в татуировке, жестах, жаргоне. Составил Райт Марусте <i>Тыну Тендер</i>	623
Рецензия: Аво-Рейн Терепинг. Психология слуха <i>Яан Росс</i> .	625
О мировоззрении народов небесного оленя или бореальной настроенности <i>Уку Мазинг</i>	641

TAEVAPÕDRA RAHVASTE MEELEST
EHK
JUTTU BOREAALSEST HOIAKUST

Uku Masing

VIII. Väelt saadud laulud ja võlusõnad

Väga tavaliseks anniks vaimult, väelt on eriline laul. See on nii täiesti inimese eraomand, et teised ei julge ega tohi seda laulda, kuigi nad laulu teavad ja võiksid laulda. Enamasti see laul sureb koos inimesega. Harve-mini laul pärandatakse kellelegi, kes ei tarvitse mingil kombel olla sugulanegi. Mõnel indiaani hõimul on see eeldus nii avardatud, et terve tsükel tekste ja viise koos müüdiga või saagaga väidetakse eraomandiks, mis on saadud unes. Nii näiteks Mohave indiaanidel, kes isegi oma müüdid saavad unenägudest, oli üks surnupõletamis-rituaal vastava tekstiga, kus jutustatakse, kuidas seda esimest korda kasutati, lauldi esimese inimese suremise lugu. See on ühe vanaeide eraomand, kes ise enam ei laula. Ta on palganud mehe, kes tal laulu osi laulab, eit ise jutustab. Ja need on vahel nii pikad, et nende esitamiseks kuluks rohkem kui päev. Ja nõnda võib juhtuda, et indiviidi omad ei ole ainult tema isiklikud laulud, vaid kui kokku arvata, siis terve hõimu suuline repertuaar on üksikute inimeste vahel ära jagatud. Teatav osa repertuaari on ühe omand ja kui ta ei ole päritav, siis selle või teise inimese surmaga see rituaal katkeb ja võib asenduda mõne muuga.³¹ Üldised rituaalid, mis ei kao, öeldakse saadud maailma algul kunagi ühelt erilise tähtsusega olen-dilt, kes on andnud korralduse, et seda tuleb pidevalt teha. Analoogne on lugu uute rituaalidega, mis iga üksik inime-ne võib saada. Nendele võib olla vahele lisatud käske, et seda tuleb tutvustada kõikidele. Ja siis sõltub uue rituaali levik propagandistist, kes seda hakkab levitama. Kui tal on hõimus hää maine ja rituaalil leitakse olevat toime, siis võetakse ta varsti üldiseks. Samuti võib igal klannil olla teatav hulk ainult oma liikmeile kuuluvaid laule.³² Meil on andmeid taoliselt pinnalt üsna vähe.

³¹ Samas lk 98 (Mohave); F. Densmore: *Papago Music* (90 BBAE (1929)), 114.

³² P. Radin: *Winnebago* lk 156 (lauldakse matusel).

Audrust pärit Laijaks Martt tunnistab 1641, et talle 25 aasta eest unes ilmunud üks naine, kes laulnud loitsu «Wurm an den Pferden» tõrjumiseks. Kuulsale nõid Pudellile ilmunud unes hall mees, kes õpetanud tarkusi, muuseas ka sõnad «Paggan Paggan minne pirgo», millest nõid järeldab, et see ei olnud kurat.³³

Huvitav muidugi on, kuidas üks normaalne aaria inimene reageerib, kui hakkab mõtlema tõsiselt seda asja.

Tsiteerin jälle Castanedat: «Ma teadsin, et midagi koledasti tähtsat puudus mu hääoluks. Meeste laulmise aegu ma palusin valju häälega Mescalitot (peyotli kaktust) õpetada mulle üks laul. Mu mangumine sulas kokku meeste valju lauluga. Otsekohe kuulsin üht laulu kõrvus, käändusin, istusin seljaga rühma poole ja kuulatasin. Kuulasin sõnu ja viisi mitu korda üle ja kordasin neid, kuni olin õppinud selgeks terve laulu. See oli pikk hispaaniakeelne laul. Siis ma laulsin seda mitu korda rühmale ette. Ja varsti pärast seda tuli uus laul mulle kõrvu. Hommiku saabumiseni olin mõlemat laulu laulnud arvamatu palju kordi. Tundsin, et olen uuendatud, tugevdatud. Laulsin õhinal, kuni ei suutnud enam hääldada sõnu. Tundsin, nagu oleksid laulud mu sees ja vastupandamatult raputaksid mind. Tundsin, et pean minema välja ning leidma Mescalito, muidu läheksin lõhki. Sammusin peyotliväljale, lauldes aina oma laule. Teadsin, et need on isiklikult minu omad, mu ainususe kummutamatu tõestus. Tajusin iga oma sammu. Need kajasid maapinnalt ja kaja põhjustas minus kirjeldamatu eufooria, et ma olen inimene.»

Hiljem ta küsib oma õpetajalt-nõialt, mida need laulud tähendavad. Nõid seletab, et seda peab ta ise teadma, sest kui tema hakkaks tõlgendama neid, siis oleks lugu nii, et nagu ta õppinuks kellegi teise laule. Seda ütlemist õpilane ei mõista ja nõid seletab:

«Sa tunned ju otsemaid, kes on võltsid, kui kuuled inimesi laulmas haldjalaule. Üksnes hingega laulud on haldjalt ja on haldja õpetatud. Muud on teiste inimeste laulude koopiad. Vahel on inimesed koguni säärased petturid, nad laulavad kellegi teise laule ega tea isegi seda, mis need laulud tähendavad.»³⁴

Meid see asi arvatavasti nii palju ei hämmastakski, et igal inimesel on oma eri laul, kuigi võib-olla meilegi pole enam omane see mõtlemisviis.

³³ P. Ariste: Eesti keel 1936, nr 1—2, lk 11, 17.

³⁴ C. Castaneda: TDJ, lk 110.

Tšuktšidel on igal inimesel tänini isiklik laul ja tants, mida hüütakse tema nimega. Vanemad või lähedased sugulased võivad pääle selle teha lapsele laulu ja kinkida selle talle (taoliselt naaberrahvailgi). Ühes tšuktši jutus nõid sunnib õepoega laulma ja alati peksab teda, sest poisil pole laulda muud kui oma isa laule. Ta lihtsalt kiusab oma õepoega, demonstreerib enese üleolekut. Ja kui ta kord on poisi tuisku kihutanud oma majast, poiss juhtub ühe tundmatu hüti juurde, kuuleb taadi häält kutsumas teda sisse laulma. Poiss keeldub ja ütleb, et ta ei oska ühtegi laulu. Taat ja eit lubavad talle õpetada, poiss lähebki sinna hütti. Talle antakse trumm ja pulk. Poisi käed tunduvad liikuvat iseendast. Nad siis laulavad koos kolm laulu ja poiss kordab need laulud pärast üksinda üle, niikaua kui need saavad selgeks talle. Poissi keelatakse väljumisel vaadata tagasi, aga kui poiss kummardub hüti eest naha tõstmisel, ta näeb — need ei ole üldse inimesed, vaid karud. Väljas pole tuisku ollagi ja hütistki pole jälge. Järgmisel päeval onu sunnib teda jälle laulma. Algul ta laulab isa laule ja kui onu rahul pole, siis ürgab laulma uusi. Tõuseb maru, hakkab hüti kattenahku päält ära kiskuma. Onul tuleb hirm pääle. Palub katkestada laulmise, lubab poisile oma haldja-rebase, kui poiss peatuks, aga nüüd poiss ei hooli. Siis tulevad karud, onul on hirm, ta poeb oma lemmiknaise ja haldjaga ära koja nukka. Trügib ise muidugi kõige madalamale, et teised jääksid pääle, aga need vahetavad kogu aeg, poevad temale alla, ning sellel pugemisvõistlusel nad kaovad hoopis ära maa alla.³⁵

Jakuutidest räägib Sieroszewski:

«Laulik Artamoni laul on säärane, et mehed jäävad lummusse ega suuda enam reaalsusse tagasi tulla. Ja naistele tuleb «mänärik» (üks eriline türgi rahvaste ja Põhja-Siberi liik hüsteeriat). Kõik on jõuetud nagu väikesed lapsed. Tema laulust kuivavad puud ja inimesed eemalgi kaotavad meele pääst. Ühele laulikule, Matšajarile, makstakse selle eest, et ei laulaks, sest tema laulmisel kolmest

³⁵ O. E. Babošina: Skazki Tšukotki. Moskva 1958, 130—132.

elusast puust üks puu suri tingimata, Jakuutidel on olnud laulikute võistlusigi, kuid kuulus laulik nagu kuulus šamaangi peab olema tagasihoidlik. Ta ei kelgi iial, ei ägestu, ei laula kõikjal ega laula ilma vajaduseta ja palumata.»

Ja Sieroszewski tsiteerib siis ühe lauliku arvamusi laulmisest:

«Hääl laulikul on hinges alati laulud. Piisab suu avamisest, et taltsutamatu laul kohemaid lendab maailma. Kui ta ei laula, siis lähevad mõtted sassi, rinda ängistab. Hääl laulik laulab ka üksinda, seetõttu ta asjad ei laabu ja ta on tavaliselt õnnetu, sest ta ärritab oma lauluga vaimu ja pöörab nende tähelepanu enda pääle. Laulikul on niisama võimatu jätta laulmata nagu nõial mitte toimida nõiana. Nõid oma väe eest maksab tervisega, meie oma väe eest maksame õnnega. Lauluga on võimalik tappa. On nii vägevaid laule, et loomulik kord kaotab kehtivuse. Hääl laulik ei laula oma parimaid laule sõpradele, inimestele, keda armastab. Ühest juurest nagu puu kolm oksa kasvab kolmesuguseid laule: on inimhinge oks, on inimjumaluse oks ja kuratliiku hinguse oks. Viimasest kuivavadki puud.»³⁶

Ja see on Ida-Aasias üldine arvamus. Kui vanu Hiina tekste lugeda, Kong Fuzi või neid mehi, siis tundub imelik, mis sääl on kirjutatud muusikast, sest meie meelest on see muusika väga algeline. Šeda, mis nemad oma muusikas leiavad, milliseid suuri ja piiramatuid asju, ei oska meie selles muusikas kuulda.

Jakuutide arvamustele taolisi võib leida kõikide türklaste juurest. Ka nende türklaste juurest, kes on nii degradeerunud nagu aserbaidžaanid omad. Isegi sääl on laulik (keda nimetatakse sääl «ašögiks», s.t «armunu» araabia keeles) üks jumaliku inspiratsiooniga olend ja võib väga palju pahandust teha neile, kes kutsuvad teda laulma, kuid neilegi, kes ei kutsu teda laulma. Ja ometi on need laulud, mida on läinud sajandist suur hulk kirja pandud, mõeldavalt magedaimad vaimusünnitised maailmas. Need on harilikult mingisugused pisaratest ja verest nõretavad armastuslood, kus ei ole õieti armastust ka sees enam, vaid on ainult kehtiva fraseoloogia oskuslik

³⁶ W. Sieroszewski (Izvestija Vostotšno-Sibirskogo otd. I. R. Georg. Obštšestva 24 (1983)) nr 2, 51—52.

kasutamine. Sündmustik on niivõrd algeline, teda peaaegu üldse pole olemas. Kogu lugu on siis täis topitud võitlusi deevidega ja muude igasuguste kuraditega. Korralik sangar nendes lauludes muidugi satub magava kuradi pääle ja kõigepäält ta sellele magavale kuradile ei tee midagi. Seepärast et vaenlasele tuleb enne islami pakuda. Ta niikaua ootab, kui kurat ärkab üles, siis pakub talle võimalust moslemiks hakata. Kurat muidugi sellega ei nõustu, sest see on kõige lihtsam meetod orjastada ilma võitluseta. Ta peaks nagunii hakkama sulaseks. On aga parem juba surra, kui hakata sulaseks. Siis järgneb üks võitlus, kus muidugi sangar võidab, pääseb jälle tüki maad oma südamedaamile lähemale, ükskõik, kas see deemon daami on ära viinud või mõni teine. Sääraseidki laule peetakse loodust teisendavateks ja maailma vapustavateks, kus mitte midagi enam sees ei ole. Ja öeldakse, et võidulaulmisel kaotanu, kui ta ei sure häbist, siis tapetakse leppekohaselt.³⁷

Neenetsite kohta ütleb Castrén, et laulu teksti luuletamist peetakse pisikeseks teeneks, kuid laulu laulmist ja hääd ettekannet hinnatakse haruldaseks ja kõrgeks talendiks. Sisule ei esitata suuremaid nõudeid, kui et ta lihtsalt ja hõlpsalt mõistetavalt väljendaks tavalisi tundmusi ja kujutelmi. Seepärast neenetsi lauludel lauldud tekst vahel erineb tunduvalt seitsamast tekstist, kui ta dikteeritakse ilma viisita tekstina. Teksti teisendatakse selleks, et ta sobiks laulu rütmile: võib lisada uusi sõnu, tähenduseta silpe ning muud taolist, panna juurde ja jätta välja. Kogujad lisavad, et ükski inimene, kelle laul üles on kirjutatud nõnda, ei tunnista, et see oleks laul üldse.³⁸

³⁷ W. Radloff: Proben der Volksliteratur des nördlichen türkischen Stämme V. St. Petersburg 1885, XVII; Machmudbekov: Sbornik materialov dlja opisanija mestnistej i plemen Kavkaza XIII, 2 (1892), 173—229; G. Osipov: samas lk 89—91; G. Izraelov: samas lk 126—128; A. Bogojavlenskij: samas lk XXII—XXVI; Machmudbekov SMOMPK, XIX, 2 (1894), 261—285.

³⁸ M. A. Castrén: Reiseberichte und Briefe SPb 1856, 182—183.

Meil on tänapäeval kehtivaks kombeks rõhutada traditsiooni, käsitada rahvalaule lauludest seejuures veel täiesti usutava allikana ning tulemusena väita, et meie laulikud on juba pärit laulikute peredest või õppinud laulud alati teistelt, kellega koos mõisas või kuskil mujal on orjanud. Minu arust tuleb selles väites väga palju kahan-dada. See nn rahvatraditsiooni pidevuse jutt on ainult piiratud määral õige ja rahvalaule lauludest enestest minu arust ei tohi võtta sõna-sõnalt, sest siis tuleks järeldada ka ju, et Harjus, Virus ja Järvas on eksisteerinud lauliku-te koole, kus parem seltskond on käinud laule õppimas, aga see laulik, kes nüüd oma laulu esitab, ei ole käinud Harjus õppimas ega Virus viisi võtmas, vaid see on õppi-nud töölt mõisapõllul ja kuskilt mujalt. Tähendab, parem rahvas, kes mõisas tööl ei käinud, käis Harjus, Virus ja Järvas õppimas. Mispärast mitte mujal Eesti maakonda-des, seda pole lauludes öeldud, sest ka Saares ja Pärnus või Tartus oleks võinud olla koole. Liiatigi on meilgi laule küllalt, milles väidetakse, et laulud ei ole üldse ini-mestelt õpitud, vaid on saadud lindudelt, loomadelt või metsast. Ja võib-olla, et neid teisi on rohkem koguni. Esi-mesi trükitakse rohkem, sest moes on mingisugune pere-konnakultus ja pärandusekultus, nagu sellega rahvalaulud muutuksid vanemaks, et nad on isa või ema käest õpitud.

On loomulik, et osa laule saadi nõnda, pärandati, küllap aga suurem osa on juhuslik improvisatsioon. Ja et see mujalgi läänemeresoome rahvastega nõnda oli, see ilmneb ühest ilusast loost, mille jutustab Castrén. Ta oli läinud Karjalasse, Sotkumaa külla laule otsima. Kuuleb, et sääl on üks väga tark vanaeit, kes väga palju laule teab, aga et ta on väga tige eit. Castrén läheb sinna ja kogeb oma naha pääl, et jutt on õige. Vanaeit tõepoolest tuleb luuaga talle kallale. Aga siis, kui ta luua on ära tõstnud ja osatanud Castréni, vanaeit järsku parandab meelt ja hakkab päris viisakalt Castréniga rääkima, et sa tulid siis siia laule õppima! Jutustab talle laulu õppimise kohta loo ühest poisist ja Manalaisest.

Taevapõdra rahvaste meelest

Poiss on võtnud ette saada suureks ja kuulsaks laulikuks ja tõesti käib õppimas paljude kuulsate juures. Kõik kuulsad laulikud kinnitavad talle, et temast ei saa eluilmas asja, seda õilsat kunsti ta ei saa iial selgeks. See riivab väga poisi auahnust, seda enam, et ta ainus elu mõte on olnud oskus laulda hästi. Ta jääb norgu ja kurvastab päevad läbi. Mõtleb ja mõtleb ega leia mingit teed, kuidas oma soovi teostada. Kui ta nõnda istub norutades, seisab kord ta ees üks võhivõõras mees, kes hakkab väga kaastundlikult pärima, mis tal siis õieti viga. Et ta häälel on nii kaastundlik, võtab poiss ja seletab. Võõras ei tee muud, kui hakkab tal käest kinni ja nad lähevad kahekesi metsa, aina sügavamale laande. Kõige süngemas ja pilkasemas kohas on võõras järsku kadunud. Poiss jääb päris üksinda. Tal ei ole enam auahnust ega selle põhjustatud muremõtteid. Esmakordselt poiss tunneb midagi tõelist ja see muutub lauludeks, nii imelisteks lauludeks, et need pole võrreldavad enam ühegi olemasolnud lauluga.

Kui eit oli Castrénile selle loo rääkinud, siis ta ütelnud, et Castréngi otsigu parem laule iseenda seest kui Karjalast.³⁹

Mõttelt see jutt ei erine palju Winnebago loost, milles poiss läheb öövaime tahtma, et need talle vägesid annaksid ja kolm korda petetakse teda, kuni ta neljandal korral ei ütle enam, et elu või surm, aga ma pean saama selle, mida tahan, vaid hakkab teistmoodi suhtuma. Sest siingi, kui poiss on jäänud üksi metsa, siis esimest korda ta unustab ära oma sihid ja on ükskord lihtsalt inimene, kes peab leidma kontakti sellega, mis teda ümbritseb ilma mingi tagamõtteta ja muu soovita.

Ja näib, et sellist mõtteviisi on kunagi eksisteerinud Euroopaski, vähemalt üks prantsuse kirjandusajaloolane seletab trubaduuride kohta nõnda, et trubaduur pidi igale laulule leiutama vastse salmi struktuuri koos viisiga. Sedasama struktuuri ei tohtinud kasutada keegi teine trubaduur ega selle struktuuri leiutaja või koostaja enam isegi teist korda.⁴⁰

³⁹ M. A. Castrén: Reiseerinnerungen aus den Jahren 1838—44. SPb 1853, 78.

⁴⁰ G. Paris: La Littérature Française au Moyen Age, Paris 1890, 181.

Siis, kui need vormid hiljem tardusid klassikalisteks, tekkisid sihukesed nagu rondellid, villanellid, sonetid, ballaadid ja kõik muud, millel vorm juba kindel ette. Siis, nagu Dante «Vita Nuovast» näha, siis jäi endisest ometi niipalju alles, et Dante iga laulu juurde seletab, milline on selle struktuur, kust algab üks osa pääle, kust algab järgmine ja mis ta selle või teise osaga on tahtnud ütelda. Seega laul on nagu mingisuguse antud teadusliku valemi järgi tehtud, kuigi tõenäoliselt väga sageli valem koostati tagantjärele.

Arvatavasti meil oli koguni eri sõna kunagi olemas (laul oli ühtlasi loits selle inimese jaoks, kes seda otsimas käis), nimelt sõna «õppima». See sõna tähendab lüüdi keeles «taotlema», «taotama», «katsuma» (kas käega või suuga), «püüdma midagi kätte saada» või «maitsta midagi», nii et katsuma ja maitsuma on selles sõnas ühendatud (meilgi võib kas rooga «katsuda» või rooga «maitsta») ja tähendab ka «loitsima».⁴¹

Laulude suure tähtsuse rõhutamiseks olgu natukene paarist iseärasusest. Esimene on see, et eriti neenetseil «sjüüdbapts» ise nimetatud eepilistes lauludes, seesama «sjüüdbapts» ise, esineb tegelasena, kes lahkub ühest sangarist, näeb-kuuleb teist või kirjeldab koguni teist kohta, kuhu ta on lennanud või muidu sattunud. Võimalik, et taoliselt isikustatud olid neenetseil kunagi ka mõned muud luuletüübid. Ja seda on teinud ka paljud teised põhjarahvad.

Teine iseärasus on see, et nähtavasti neil puhkudel, mil enam igaüks ei käi otsimas haldjat ehk väge ega saa siis oma le laulu, laul ometi on paratamatult ühiskonnas selline nähe, et ta peab moodustama kuidagi inimese eromandi. Ja siis hakkab väelaulu asendama iseenda või kellegi lähedase saatust kirjeldav laul. Mulle tundub siin, et üheks säärase laulude tekkekohaks on manside maa, sest

⁴¹ H. Ojansuu & J. Kalima & J. Kujola & L. Kettunen: *Lyydi-läisiä kielennäytteitä* SUST 69 (1934), 277: 5 (Preäžä). «Väge õppima» tähendab kahe sangari vahel jõu katsumist (lk 85: 14 suoju).

nemad nimetavad sääraseid laule lihtsalt «maanjsjærog» s.t «mansi-laul». Nende tekst ja viis on eraomand, kuigi teised teavad ja võivad neid laule esitada, aga alles pärast omaniku surma. Neenetsid nimetavad selliseid laule «jääb-je'masjoo», s.o «purjus laul».⁴² Ja taoliselt vist ketidki.

Nimetus ise ütleb, et need laulud on kelkimised iseenda vägevusega. Nendes kirjeldab mees harilikult temale juhtunut, aga liialdab kogu aeg, kui vägev ta on. Need laulud võivad väga pikad olla, kui laulik kirjeldab peaaegu kogu oma elulugu või mõnda kohutavat sündmust oma eluajal, aga need võivad olla ka mõnerealised ainult. Selliseid on ka eskimotel, laplasil, põhja-karjalasil, kus need on kuulsad joig'ud. Neil on nad küll olustiku tõttu tublisti teisenenud ja on muutunud pigemini külaelu päevauudiste kirjeldamiseks, kusjuures küla tähtis tegelane varustatakse igasuguste eepikast pärinevate tunnustega või irvitatakse teda.

Kõige veidramal kombel need laulud esinevad komi soost «häätegiyate» («blagodetel'ite») poolt orjastatud ja ümberrahvustatud neenetsite juures, keda nimetatakse siis harilikult «rõbjetnik pasluh». Neenetseilt on ära võetud nende põdrad, nad on saanud komide põdrakarjasteks. Ja nüüd on šovinistid lahkelt neid laule valmis tunnistama ehtsaiks põhja-komi lauludeks. Põhjakomilased olevat säilitanud ehtsa komi traditsiooni, kuigi nende laulude tegelaste nimed on harilikult neenetsi nimed ning «põhjakomid» ise ütlevad, et need on neenetsi laulud. Komide omad pidavat need olema sellepärast, et neis on sotsiaalset tendentsi, mida neenetsi vastavais lauludes ei olevat. Kuid komi teadurid unustavad, et need orjastatud neenetsid ei saanud neid laule enam laulda ilma sotsiaalse tendentsita. Ja kui lugeda, mida Castrén kirjutab komide käitumisest sääl maal, siis on päris õige kahelda, kas ükski neist vastseist komi härradest teadis ühtainsatki komi

⁴² T. Lehtisalo: JV, lk 551—591; A. Kannisto WV VI (SUST 134) Helsinki, 7—97.

laulu. Muidugi need ei ole siis enam säärased kelkimised nagu neenetsi jääbje'masjood, vaid sulaseks alandatud olendite lootusetud rabelemised, venitamised selles prahis, mis neile veel on jäetud. Nendes inimesed ühtaegu armetult kurdavad ja üsna naeruväärselt kõrgitsevad. Umbes taolisi laule on meiegi rahva loomingus, nii vanas kui uues. Need on säärased, mis ikka algavad kõik «minaga». Mina olen see ja mina olen teinud seda ja seda. See'p see siis on viimane, mis jääb järele haldja või väe otsimisel saadud laulust. Ta degradeerub sääraseks võrdlemisi napakaks kelkimiseks. Ja teda esitatakse väga sageli purjutamise aegu.

IX. Loodusest sugenevaist hirmudest ja lootustest oimusesse

Ma ei tea, kas on üldse päris selgeid kirjeldusi, kuidas korilasi on mõjutanud nende ümbruskond. Kui neid on, siis vähe, sest maastik kujutatava objektinagi on üldse üpris hiline kogu maailmas. Hiinas hakati maastikku maalima umbes 700. paiku, Euroopas 1200. paiku või veel hiljem. Enne seda maastikku tähistati lihtsustatult mõnede üksikelementidega. Võib-olla et assüüria kunstis oleks saanud tekkida maastikumaal, sest sääl on sagedasti kujutatud puid ja loomi ja muud taolist. Kuid sääl lõppes see kunst, kui pärslased rajasid oma esimese maailmariigi, sest neile otsemaid oli tähtis ainult inimene ja võib-olla natukene veel hobune. Roomas ja Kreekas ei ole loodust säärasena üldse olemaski, kuigi mõnel seinamaalil raasukesehaaval seda on kasutatud taustaks, ometi tingimisi. Ja ega meiega lugu palju parem ole, sest looduskirjeldused lähevad aina rohkem ära moest kirjanduses ja nad pole kunagi eriti tähtsad olnudki. Tuleb näha või me ise peame nägema kõikjal inimese ümberkujundavat kätt ning see ümberkujundav käsi paneb meid sulguma enamasti iseendasse ja eitama kõike ümberkaudset olematuks. Me ei taha selles elada, mille ise oleme ära soperdanud.

Tundras või metsas liikuv korilane paratamatult pidas ümbritsevat enam-vähem endastmõistetavaks. See, mida meie nimetame looduseks, ei mõju iseendast, aga sunnib inimesele paratamatult pääle mingi hoiaku. Inimene ikkagi sõltus aastaaegadest, ilmadest ja kaugustest. Mitte vähem ega rohkem kui lõunas. Ja on raske öelda, kummal pool tuli rohkem arvestada sellega. Igatahes inimene on palju üksildasem, ja üksildus on nii nagu kahteraline mõök. Ühelt poolt inimene eeldas (taolisi lugusid on Siberis kohutavalt palju ja indiaanlastel), et loomadki kodu võtavad välisrõivad ült ja toimivad inimestena. Siis on loomulik, et nende kodu on kontakt nendega täiesti inimlik ja loomulik. Vähemalt teoreetiliselt loom ei ole võõras, kuigi ta praktiliselt võib olla väga vaenulik ja ohtlik.

Kuid, vastupidi, üksilduse teine külge on see, et iga tundmatu olend on võõras ja kindlasti kuidagi ohtlik. Ma ei tea, kas kõikidel korilastel on sääraseid lugusid, eriti ohtralt on neid evengelt, milles üheks oluliseks episoodiks on, et sangar juhtub nägema võõrast, ruttab koju teatama, kas naisele või omastele, et ta peab seda võõrast minema tappa. Ja ainsaks põhjuseks, miks see tappa tuleb, on sangari hirm ta ees. Ilmselt saab siis säärane inimene hirmust lahti ainult tapmisega.

Muidugi ei järgne säärastest lugudest, et inimkonnas algselt või korilaste juures vähemalt käinuks kõikide sõda kõikide vastu. Sest nagu evenkidegagi, siis on vist tegemist enamasti hõimudega, kes paremaist tingimustest on tõrjutud säärastesse, kus nad ei tunne ennast hästi enam. Nende ümbrus lõhestab neid, soodustab igasuguseid foobiaid, hüsteeriat ja viimati võib-olla siis ka skisofreeniat. Sest ehmumisega on lugu nõnda, et see ei reageeru igal pool agressiooniks. Aga lapi keeles on sellise ehmumise jaoks eri sõna koguni — «gievccat» ja seda räägitakse juba iidsest ajast. Šotlane J. F. Campbell, kes eeldas, et Šotimaa algelanikud on olnud laplased, käis laplasi vaatamas ja jutustab väga palju selliseid poolanekdoote. Kolta lapi naine jookseb jõkke ja upub, kui teda keegi on

ehmatanud; ruija lapi naist, kes tuleb parajasti poest, iga-sugused kimbud-kambud käes, ehmatab rabakana, kes ta meelest järsku naerab. Naine pistab jooksma, kaotab kõik oma kimbud ja kui ta jälle aru tagasi saab, siis neid ei leia enam, ning peab minema poodi tagasi. Campbelli jutu järgi olnud koguni nõnda, et mõnesid, kellest teada, et nad väga hõlpsasti ehmuvad, teised kasutavad naljategemiseks ja käivad neid ehmatamas sihilikult. Lapi mehed süüdistavad naise selles, kuid Campbelli teadetest järgneb vähemalt, et mehed pole palju targemad.⁴³

Inimene ei tarvitse siis hirmu ära reageerida tapmisega. Sellel pinnal on täiesti mõistetav, kuidas jakuudi ühes loos hiid ehmuib koledasti, kui näeb sangarit, kes on ainult nii suur, et mahub parajasti hiiule kõrva. Talle on kohutavam omasugustest, et võib olla olemas säärane olend. Ta satub hüsteerikasse, ei tule talle ettegi, et ta selle pisikese võiks tappa.⁴⁴ Taolist esineb jakuutide juures kaunis rohkesti. Ja seepärast ongi imelik just, et evengid on teistmoodi. Võib-olla rahvas on loomult juba teistsugune, igatahes kõik ümberkaudsed rahvad vihkavad neid.

Seepärast on loomulik, et looduse mõju ja võõra ja tundmatu oma on avastatav kõige selgemini säääl, kus korilane juhtub endale tavalisest täiesti erinevatesse tingimustesse. Kanada ranniku ja tundra eskimod pelgasid metsa nõnda, et nad isegi valgete saatjatega ei julgenud minna metsa tooma puid või otsima sääält toitu. Vastupidi indiaanid, kes elasid metsades, ei läinud iial jahile tundrале, nende arvates oli see niivõrd õudne. Hirmu metsa ees on teatavasti väga paljudel rahvastel. Slaavlaste eriomaduseks tunnistatakse, et kõikjal, kuhu slaavlane läheb,

⁴³ J. F. Campbell: Popular Tales I. Edinburgh 1860, CHH; T. I. Itkonen: SUST 60 (1931), 218; P. Ravila: SUST 61 (1931), 206. Küllap on laplasil tavaks ka luksumist ravida luksuja ehmatamisega, nagu seda teevad eestlased ja šotlased (nt «Annie Wood, you have stolen my keys!»: The Australian Women's Weekly (3. II) 1965, 18).

⁴⁴ Jastremskij: Obraztsõ narodnoy literaturõ jakutov. Leningrad 1929, 79.

ta peab kõigepealt puu ära hävitama, sest puid ta kardab.⁴⁵

Paraku pole keegi katsunud säärase inimeste käest saada kirjeldust, mida nad tunnevad sel puhul, kui peavad metsa minema. Rasmussen, kes ise pool eskimot, kirjeldab küll seda, kuidas eskimo reageerib, kui ta viiakse New Yorki ja ta peab sääil põlvelõhkujate tänava põhjas kõndima. Teistsuguseid on väga vähe. Tean ainult ühte tšuktši Rotheu juttu. Ta on pannud küll ühe tüdruku seda kogema, aga see on ehk ta oma kogemus. Ta sõidab Tšuktšimaalt lennukil lõunasse, hakkab esmalt nägema, et maapinna värvus muutub, ja teab, et sääilt peab algama mets, kuid kujutlust metsast tal ei ole. Ta jõuab päralt õhtul, vist Habarovskisse, heidab kohemaid magama. Hommikul paistab päike ja ta ei saa kuidagi aru sellest, mis asjad liiguvad tal seina pääl. Viimaks siis teadmiste järgi, mis tal raamatute kaudu on, ta hakkab mõtlema, mis need võiksid olla. Siis alles läheb aknale vaatama ja leiab, et need on lehtede varjud — päike paistab läbi tuules puude. Millised need tõelised tunded sääil on, seda ei saa muidugi ükski inimene kirjeldada. Vist ka meie mitte, kui peaksime terve aasta otsa jääs olema ega näeks ühtegi rohuliple. Need inimesed, kes muud ei näe, võivad öelda, nagu see eskimo, kes Rasmussenile sõnanud:

«Tõelist tarkust saab leida ainult kaugel, kuskil eemal inimestest, väljas suures üksinduses. Ning teda võib saada ainult kannatuste kaudu. Puudus ja kannatus on ainus vahend, mis võib avada inimese meele selle vastuvõtmiseks, mis jääb peidule teistele.»⁴⁶

Kuigi õigeid kirjeldusi pole, siiski neenetsite sjüüdbaptsidest, jaaraptsitist ja teiste põhjarahvaste taolistest lauludest on ilmne, et nad ei ela antropotsentriliselt, s. t et seda sündmustikku ei saa tõsta kuskile mujale maailma,

⁴⁵ S. A. Tokarev: Religioznõje verovanija vostošnoslavjanskich narodov XIX natšala XX veka. Moskva-Leningrad 1957, 60. 81. (esmalt P. I. Meljnikov-Petšerskij). Sellepärast vene jungiaanide pääpõnnistusi on avastada maailmapuu uskumusi.

⁴⁶ K. Rasmussen: Thulefahrt lk 144 (Padlermiut).

millisele tahes teisele lavale. See, mis nende lugudes juhtub, saab juhtuda ainult sääl ja ainult nende inimestega. Antropotsentriline maailm on säärane, mille sündmustikku võib tõsta neegrite juurde ümber või Austraaliasse või Polüneesiasse ning kõik jääb endiseks. Umbertõstmine on juba võimalik enamiku türgi ja euroopa eepiliste laulude ja ballaadidega, kus figureerivad enam-vähem kuninglikud või kuninglikuks saavad sangarid ja muidugi ka siis kuninglikud loomad, ükskõik, kas laulik neid loomi on kunagi näinud või ei ole, näiteks lõvi. Vaevalt ükski türk-lane Altais või Sajaanides on lõvi näinud, aga lauludes ta on olemas.

Mulje võib olla isiklik, kuid nende vaheks on see mu meelest, et neenetsi ja mõned iiri lood on unenäolised. Ja seda ehk seepärast, et nad sõltuvad täiesti loodusest, ei sõltu asulaist või külade seltskonnatõdedest. Asulais on inimestele paratamatult tähtsad igasugused inimväed ja inimeste omavahelised suhted, mis võivad varjutada kõik muu olemasoleva. Tundras, metsas, rohtlas toitu hankivad inimesed võivad unustada külades kehtivad suhted täiesti, eriti siis, kui nad on üksinda. Inimene läheb tähelepanelikumaks, mõtlikumaks, kindlusetumaks, sest need seltskondlikud skeemid, milles inimene saab elada poolteadlikult või automaatselt, ei kehti, need pole rakendatavad ja neil pole viimati mõtetki. Üks iiri sääraseid lugusid on keskaegses Euroopas saanud väga populaarseks, kuid viimati teisedatud nõnda, et selle päätegelasest sai üks tsirkuslik mustkunstnik või kuri nõid — laulik Merlini lugu.

Säärases üksinduses inimene hakkab oletama ja kogema vägesid, kes enam ei tarvitse olla seoses kohalike asjadega ega kohtadega, vaid moodustavad isesuguse elusolendite rühma, kes pole inimesed ega asjad, on mõlemad ega ole kumbki. Nii nagu näiteks mansi meenkvid või misid, kelle kohta ei saa öelda, mis nad on, pole loomad, pole inimesed, elutsevad metsis omaette ühiskonnana. Muidugi ei ole kütt ühtlasi jäänud ilma erootiliste fantaasiateta. Kõigil korilasil on väga palju jutte igasuguseist met-

sanaistest, kes käivad nende juures, abielluvad nendega, tagavad jahiõnne. Vahel tulevad elama külla, kuid varemhiljem lahkuvad, sest mees on rikkunud mõnd tabu. Lugu jätkub, kui üldse, selle rumalavõitu mehe surmaga.⁴⁷ See tähendab, et Aa Th 400-taolised lood («Luikneiu») on boreaalsed ja lõuna pool esinevad nad ainult reliktidena, kuigi aarialased on valmis just seda lugu tunnistama omaks. Sageli kujutatakse ka nõidade «vägesid» või haldjaid nende naistena. Analoogete lugusid naistest esineb korilastel harvemini ja kohati ning need on peaaegu eranditult säärased, et karu viib endale ühe marju noppiva naise. Statistikat mu teada pole keegi teinud, põhiliselt peaks aga mu arvamus enam-vähem kattuma tõelise olukorraga.

Kõikide taoliste lugude karakteristikuks on see, et naine on kuidagi vägevam mehest ja abiliseks mehele. Vastupidi on kõikide aariarahvaste võrreldavate lugudega (Aa Th 425—444). Nendes on alati tegemist koletiseks, taadiks või loomaks nõiutud meeskaunitariga. Selle nõiutud meeskaunitariga abiellub üks inimkaunitar isa sunni pääle või muidu tõrkumisi või siis lihtsalt halastusest. Ja viimati oma truudusega päästab sangari kellegi kurja nõia vimma põhjustatud näost ja tegumoest. See on superkuulus Amori ja Psyche lugu. Vastupidist, et mingisugust õudkoledat printsessi keegi päästab nõiutusest, peaaegu üldse ei esine. Ma ei tea ühtegi õiget lugu lõunas säärast, kuigi mõningad kalduvad sellesse suunda. Ja üldse on lõunapoolsetel rahvastel naise ja looma seksuaalne suhe selline kinnisidee, et see on veetud rituaalidesse: Indias ašvamedha ohver, Kreekas Minotaurose müüt ja aadlipere sugupuud. Kreeka aadlikud pärinevad kõik loomaks muutunud Zeusi ja kellegi naise järglastest. Kreeka mütograafid olid hirmsas hädas, kui nad pidid need sugupuud kõik kokku hakatama — Zeusil

⁴⁷ A. Kannisto: *Materialien zur Mythologie der Wogulen* (SUST 113). Helsinki 1958, 207—218, 219—225.

ei jäänud aegagi muud teha kui loomakujuliselt hulkuda aadliperele esiisaks. Kristlastel oli hõlbus nõokida neid müüte, aga aadliperele endaülistamisi pooljumalusteks võeti tõsiselt Kreekas. Pindarosest võib veel lugeda, kui tähtis selline päritolu nendele oli. Mispärast esiisa pidi just loom olema, seda ei seletatud.

Sellel pinnal on nüüd eriti ilmne, kui mõttetu on arutella patriarhaalsusest ja matriarhaalsusest. Boreaalset suhtumist võiks nimetada ju patriarhaalseks ja nimetatasegi harilikult selleks, ehkki leidub inimesi, kes otsivad ürgema kultust Siberistki.⁴⁸ Siin on igatahes enamik lugusid räägitud mehe seisukohalt, aga patriarhaalsusega ei sobi kuidagi, et haldjasnaine ei ole mingis mõttes orjastatud, alandatud ja väheväärtuslik emane. Just tema on valinud mehe ja õpetab meest. Ja mees ei käitu ka patriarhaalselt normaalselt. Mees kohtleb teda ometi omasuguseks. Vastupidi, lõunapoolsete aarialaste mentaliteeti võiks nimetada matriarhaalseks. Seda on venitatud viimse piirini Jungi koolkonnas, Robert Gravers-Ranke näiteks, kes on pakse raamatuid kirjutanud valgest või mustast jumalatarist, tahab meestele usutavaks teha, et ema peab ühtlasi olema armukene ja mõrtsukas. Mees on ainult ühe õgija naise ohver kogu eluaeg otsa. See'p see ongi indo-germaanlase ja luuletaja ideaal. Nendes lugudes meespoolse inimestumine sõltub täiesti sellest naisterahvast, ehkki mees on igati jumalikum naisest, kes päästab tema. Naine aga saab nõnda viimaks kätte jumaliku mehe, nii et see ei pääse üldse põgenemagi ega saa lahkuda jäädavalt, nagu boreaalseis lugudes haldjasnaine.

Ja ometi on need matriarhaalset laadi lood täis iga-suguseid alandusi naisele. Naine peab rändama aastaid ja kannatama, olema kindel ja truu sellele kadunud mehele. Alles siis saab ta mehe viimati kindlalt oma meelevalda.

⁴⁸ (V. Diószegi) Glaubenswelt, lk 491—511 (O. Nahodil).

Nende kahe mõtteviisi erinevust ei saa mahutada lõöksõnadesse «matriarhaat» ja «patriarhaat», sest need terminid on mõlemad kujundatud aaria pinnal. Boreaalne mees ületab naise, s. t haldja kaudu normaalse inimese piirid. Mediterraanne mees pole üldse enne inimene, kui naine on ta inimeseks teinud, päästnud mehe tema loomsusest ehk needusest. Kui see sõnastada ümber nn looduse pinnale, siis boreaalne mees kontaktis loodusega ületab keskpärasuse, mediterraanne mees kontaktis ühiskonnaga saab keskpäraseks ja kui ta tahab seda keskpärasuse piiri ületada, siis peab ta hakkama mõrtsuksangariks.

See on väga pikk ja keeruline asi ning seda nii lühidalt rahuldavalt kirjeldada ei saa, sest tuleks kõrvutada kõik need neenetsi, handi, mansi sangaritüübid näiteks usbeki-tadžiki omadega, pärsia laulude omadega tegelikult. Aga siin tuleb takistuseks olm, et need usbeki ja tadžiki jutud on juba poolkirjanduslikku päritolu ning on raske öelda, mis tuleb rahvast, mis kirjandusest. Handi sangari kohta ammu vanasti S. Patkanov on kirjutanud raamatu. Kuid needsamad handi-mansi sangarid on harielikult olendid, kes pärast muutuvad kohalikeks jumalusteks, õigupoolest nad ei tule inimestena jälle arvesse.

Pooluimaseks ja poolvalvsaks ning alati kõikuvaks nende kahe vahel ei tee korilaskütti ainult üksindus, vaid muudki ta elutingimused. Kuitahes hää tõmbusega olekski hütt, vingu inimene peab ikkagi hingama ja vingu hingamine on teatavasti joogide võte (kuulsad hingamisharjutused ei seisne ju muus, kui süsihappegaasi kvantumi suurendamises inimese saatmiseks uima). Vingu toimet veel võib muuta kütuski, sest kasutatakse väga sageli sookailu, kadakaid, tüümiani ja muud taolist, mida pillutakse lõkkesse, et saada pisut talutavamalt suitsu, milles inimene ei tarvitse kohe läkastama hakata. Seda tehti meilgi: vanasti suitsutubades põletati kadakaid näiteks, et ei hakkaks vingu nii pähe. Aga ta siis hakkab teisiti pähe. Vingu varal vajub inimene oimusesse, kontakt välisvägedega on saavutatav kogemata, aga inimene võib seda teha tahtlikultki. Mui-

dugi kuulub siia ka tubakasuitsetamine, mille indiaanlased leiutasid või avastasid.

Nõidadest on küllalt kirjeldusi, millest ilmneb, et nõiad kasutasid sedasama menetlust, sest eurooplasi huvitasid just uimastusvahendid, ei mitte uim. Nõid algab oma protseduuri juba väga vanade kirjelduste järgi kummargil tule kohal, kus keeb pada keset sinist suitsu. Kergetusklik eurooplane teadis kindlasti, et sinine suits tähendab kuradit, ja järeldas, et mõni deemon on tulnud nõia sisse, sest sinine suits tõestab ta kohalviibimist. Mõistagi ei olnud säärane toiming kuigi tervislik ja psüühika oli nagunii kaunis labiilne elutingimuste tõttu. Kui inimene võib väga hõlpsasti ehmuda ja siis kaotab nõnda selguse uima ja tegelikkuse vahel, siis tundub talle kõik võimalik ja ühtaegu kõik samuti võimatu. Nii et ta on ühtaegu äärmiselt usklik ja äärmiselt skeptiline.

Rohkem veel kui sookailust (mille juurtki näriti⁴⁹) on teateid muudest vahenditest, eriti palju kärbseseentest. Ja see ulatub välja Mehhikoni, küllap Lõuna-Ameerikas asendavad mingisugused muud seened, kuigi ma ei tea, kui palju troopika alal kasvab kõlvulisi seeni. Ei ole kindel ka see, et kas ühtainsat seent kasutati. Mehhikos kasutatav seen arvatavasti on *Psilocybe mexicana*, aga see toimelt kuigi palju ei erine kärbseseenest ja mõlemas leidub muskariini, kuigi *Psilocybes* on muidki ollusi ja pole selge mulle, milles siis toime erineb. *Psilocybet* suitsetatakse ja hingatakse sisse.

Kärbseseent nimetatakse handi keeles «pangk», «ponggó», mordva «panggo». Ja meil seisab Saareste sõnastikus «pääkseen» küsimärgiga. Wiedemannis on «päkk, päka» *Boletus*, s. t ühe puraviku liigi nimetuseks. Munkacsi järgi on see sõna Iraanist. Iraani «bangha» tähendab taime, eeldatavasti kanepit, mille mahla kasutati narkootilise vahendina ja abortiivumiks. Ja praeguses

⁴⁹ L. J. Sternberg: *Pervobõtnaja religija v svete etnografii*. Leningrad 1936, 27.

pärsia ja armeenia keeles see tähendab koerapöörirohtu, Araabias laensõnana tähendab hašišit. On väga kahtlane minu meelest, kas pärslased kunagi vedasid välja hašišit, liiatigi, kui nad seda kauplesidki välja, see üsna varsti ja temperatuuri mõjul ja põhjapool kaotas üldse oma toime. Nüüd on moes vastupidine arvamused. Selle on avaldanud R. G. Wasson. Tema järgi on indogermaani seensõnad kreeka «spongos», see tähendab «käs» ja ladina «fungus», inglise «punk, spunk» otsesed soome-ugri laenud.⁵⁰ Iraanlaste «haoma» ja hindude superpüha «sooma», millele veedades on hulk hümnid, ei ole tema arust muud mitte midagi, kui piripaljas kärbseseen, mida on tambitud uhmrites, söödud ja joodud mahla. See on veeda rituaalis nii äärmiselt tähtis asi, et kunagi üks kuri jumal valvab teda ja teine jumal peab ta inimestele riisuma suure vaeva ja valuga.

Üks seik, mis räägib Pärsia teooriale vastu, on see, et kärbseseent on kasutatud ja austatud üpris ammu juba. On vähemalt 2500 aastat vanu kaljujooniseid Tšuktšimaal, Pegtõmeli jõe ääres. Kaljujoonistel leidub inimesi, kellel on seen pää asemel või pää kohal, kas ühendatud inimese päraga või ühendamata. Sääil leidub sääraseid kärbseseeni, millel küljes käed. Neid on sääil mehi, aga enamasti on nad naised-kärbseseened. Enamik rõivastatud, aga on ka alasti naised.⁵¹ Ja samuti umbes 500. eKr on maiade juurest umbes 30 cm kõrgusi seenekujakesi: väikene inimene kükitab põlvede pääl või on istukil ning tema turjast ja kuklast kasvab välja seenearv ja kübar. Esimene indogermaan, kes neid nägi, see küll kirjeldas, et nad on seenetaolised⁵², aga muidugi indo-germaanid ei suutnud sellega leppida. Need pidid olema fallosed hoopis, sest indogermaan on harjunud ju maast-madalast Šiva lingaga.

⁵⁰ R. G. Wasson: Mushrooms I: Russia and History. New York 1957.

⁵¹ N. N. Dikov: Naskaljnojze zagadki drevnej Tšukoiki. Moskva 1971.

⁵² C. Sapper: Globus 73 (1898), 327.

Edasi nad suutsid seletada koguni, mis asjaks sääraseid 30 cm kõrgusi istmeid võidi kasutada.

Seene kombinatsioonis inimesega ei ole midagi ime-list. Nganassaani nõid Djühadje räägib, et temaga kõneleb olend, kes pole puu ega inimene, kuigi on puu ja tal on inimese hää ja see annab talle 7 ravirohtu.⁵³

Ja tsuktšidel, kes üldse ühed suured kärbseseene austajad, on kärbseseene iga faasi jaoks eri sõna. Sellele, mis pää pistab maa seest välja, millel loor on alles jne. Nad jutustavad, et kärbseseeni söönuile ilmuvad kärbseseened mingisuguste ei inimeste, ei kärbseseentena. Nad võivad olla ühekäelised, tatsakad või väga pikad ning neid ilmub alati just nii palju, kui inimene on seeni söönud (taoliselt ka neenetseil⁵⁴). Nad võtavad inimese kaasa, näitavad talle teise maailma kõiki asju ja teevad temaga seejuures kõige võimatuid tempe. Lasevad ta ronida läbi puude alt ja kivide seest jne. Kõige-ga tuleb siis inimene toime. Tsuktšid kinnitavad, et need ei ole mitte seenevaimud, vaid need on ikka tõelised seened ise.⁵⁵

Siia võib lisada, et umbes taoliselt kirjeldab Castaneda peyotli ehk Mescalitot. Talle on seletatud, et see ei saa iial olla nõia liitlane, teda ei saa taltsutada kuidagi ega kasutada. Ta jääb alati väljapoole inimest ja ilmub end igaühele erineval kujul, õpetab erinevalt, kuidas elada, ja annab igaühele ühe laulu või mitu. Hispaanlane on kuulnud, et Mescalito ilmub vahel inimesena, vahel ainult valgusena. Aga siis, kui ta ise viimati näeb Mescalitot, siis see istub, pää teravavõitu nagu karusmari. See teravavõitu pää on kõige imelikum asi nägemuses, sest Siberi rahvad kujutlevad oma vaime alati terava pääga. Muidu on selle inimese nahk nagu kaktuse pind — rohelisi käsnu täis. Silmad on nagu järved, milles kuld virven-

⁵³ A. A. Popov: Tavgijsõ lk 87.

⁵⁴ T. Lehtisalo: Entwurf einer Mythologie der Jurak-Samojeden (SUST 53). Helsinki 1924, 164—165.

⁵⁵ V. G. Bogoraz-Tan: Tsuktšõ II. Leningrad 1939, 5.

dab segamini mustaga. Ja seda olendit ümbritseb sinakas valgus. Siis hakkab hispaanlane sellega kõnelema. Küsib kõigepealt ta nime, sest Mescalitol on iga olendi jaoks isesugune nimi. Ja seda tehes ta õiendab oma suu nagu trompeti ta kõrva. Nõnda teistele kuuldamatult ütleb oma nime. Ja siis jääb tast järele ainult inimesekõrgune pimes-tav valgussammas. Nii et ta on mingisugune inimesekuju-line olend, umbes nii nagu tšuktšidel kärbseseen. Aga siis annab nõid käsu õpilasele lõigata peyotli, panna kotti — ja kott läheb aegamisi raskemaks, kui koguselt tohiks olla. Nõid seletab, et põhjus on ainult selles, et Mescalitol on oma kottu kahju lahkuda. Kui nad üle teatava piiri saavad, kus Mescalito maa lõpeb, läheb kott seljas kergeks hispaanlasele. Seesama olend võib aga ilmuda kole kohu-tavana neile, kes otsivad teda taga selle sihiga, et saada tulu ilma mingit tööd tegemata.⁵⁶

Kui mansi, handi nõidadelt oleks keegi küsinud, kuidas nemad kujutlevad kärbseseent, siis arvatavasti nad oleksid rääkinud umbes samasuguse loo ja eitanuksid ka, et nad üldse on vaimud. Igatahes ei ole seentest ühtki lugu mansidel ja hantidel, milles need esineksid mingite üldtunnustatud vaimolenditena.

See arutelu ühtlasi näitab, et ei ole identne nõia arvamus seenest ega meie arvamus muskariini toimest. Neile on seene kaudu johtuvad ilmutused ainult üks samm pikal teel. Meile muskariini toime takerduks iseendasse ega juhata enam edasi kuskile. Ja just seda erinevust rõhu-tab Yaqui nõid oma õpilasele alati. Castaneda koguvat elamusi nagu sportlane punkte ja vajavat neile ratsionaal-seid seletusi, kuid õige nõia arust on kõik säärased asjad kõrvalised. Oluline on ainult see, mida ta on näinud. Näge-mist on väga rõhutatud ja see tähendab, kuidas inimene on teisenenud ja ta tunnetusvõime ehk meel avardunud. Kui sõnastada erinevust piltlikult, siis: kui inimene on saanud ravimit mingi ülesande lahendamiseks, olgu või

⁵⁶ C. Castaneda TDJ, lk 32—33, 63, 70, 72, 74, 107—109.

unustatu meenutamiseks, siis pole tähtis, kas ta selle ülesande lahendamise käigus on näinud liblikaid või õudseid lohesid, kas need on reaalsed või olemata, kas inimene on kannatanud või rõõmutsenud selle käigus, tähtis on ainult see, kuidas lahendus kujunes ja mida siis inimene tahtis teada ja teada sai. Castaneda esimese kogemuse järel nõid küsib temalt, mida ta on küsinud peyotlilt, ja ei tule hispaanlasele mitte midagi meelde. Ta teab, et on küsinud, aga mida, seda ta ei mäleta.

Säärase seene või kaktuse kohta öeldu kehtib ka muidugi iidsete muusikariistade kohta nagu parmupill või trumm. Nende kaudu saadud uim ei ole iial siht, vaid olukord, milles võib hakata taotama mingisugust sihti. Trummi välimuse keerulistamine, väga mitmesugused tabud ta valmistamisel, need püüdlevad determineerida nõia suhtumist ülesandesse ja ka osalejate oma. Sest on tähtis, et vahend ei ole igapäevane, talle tuleb läheneda teisiti.

Teatavasti on reaktsioon rütmile, helitugevusele ja heliredelile väga individuaalne. On koguni eurooplasi, kes Indoneesia heliredelit peavad paradiislikuks. Samuti on neid eurooplaste seas, kes on nõus pentatoonikaga, ja meilgi ei ole pentatoonika vastu midagi, aga ma arvan, et meie hulgas on üpris vähe inimesi, kel ei hakka kõhe india ja araabia muusikaga. Seepärast polegi veider, et parmupill või trumm võib toimetada rohkem mõnest ülimoodsast pillist, kui inimene neid kasutab autosugestiooniks, sest rütmil ja helidel ei ole otsesest füüsilist, s. t keemilist mõju närvikavale. Nende toime ilmselt on rohkem inimese meelevallas kui taimede ja muude ravimite oma.

Nõid võib — see, kes sellest samamoodi kirjutab, on eurooplane, Voltzi nimeline mees ühes raamatus Sumatras — nõid võib nende uimas enam-vähem teadlikult valida tee ja katsuda just neid vägesid, keda arvab vajavat. Kui ta kasutab kärbseseent või muid taolisi vahendeid nagu seal hispaanlane okasõuna või Psilocybet, siis tuleb vähemalt sagedasti arvestada selle ohuga, et saabub väge-

sid, kes naljatavad nõiaga, takistavad teda või on kuidagi vaenulikud. Sellel pinnal sõltub loomulikult väga palju nõia isikust ja nõia pärisvägedest, sest nagu see Yaqui nõidki ütleb, et mõni võib okasõunaga saavutada seda, teine võib muutuda okasõuna orjaks ja okasõun hävitab ta. Seega sõltub saavutatu iga indiviidi iseloomust.

Ja on ammu teada, et meskaliini toimet ei saa üldistada. Kogeti juba eelmisel sajandil, et ühtedele meskaliin raskendab selle koormat, mis inimesele ei meeldi, seda, mis inimesele valmistab «põrgukannatust». Intensiivistab ainult inimese igapäevast olemist ja just neid asju, mida inimene ise endale ei taha tunnistada, kuid teab vigadeks, mis teda vaevavad mõtlematultki. Vastupidi: üks ungari arst on otsustanud, et tema ei katseta teist korda, sest ta ei tahaks teist korda enam sellest paradiisist tagasi tulla, millesse ta on sattunud. Nähtavasti meskaliin selgitab, täpsustab ja avardab just seda, mida inimene poolteadlikult või teadlikult peab endale oluliseks. Just seda, mille vangiks inimene on.

Inimene võib ju lakkamatult tegelda nende juhtudega, mil ta pole toiminud nii, et võiks end tunnistada vastavaks enam-vähem sellele ideaalile, mille ta endale seadnud iseendas või sellele, milline ta tahab näida teistele. Sest inimesel on mitukümmend «mina» ju, aga mida rohkem tal neid on ja kuidas need omavahel suhtlevad, seda raskem on inimesel elada. Nendest vabanemine ei ole suurem nauding kui vastupidine monomaania näiteks — suurusehullustus. Kõik taolised maaniad on nagu narkomaaniad: teatavast piirist üle inimene ei tule enam toime ilma mingi «rohuta», tal peab mingi vahend olema. Ja nii võib inimene sattuda oma kümne või paarikümne «mina» kaklemise tõttu niisugusesse hätta, et meskaliin viib ta põrgusse. Neil, kel seda võitlust pole, need ta viib siis taevasse ja sellestki on päris reaalseid kirjeldusi. Aldous Huxley on kirjutanud terve raamatu, milles kirjeldab, kuidas meskaliin on avanud ta nägemisvõime, teisendanud kuulumist ja on andnud midagi sellist, mida tema arust

kõik müstikud maailmas on nimetanud ekstaasiks. See on Huxley arvamus.⁵⁷ Kuid on üks verivärske katoliiklane, Zaehneri nimeline mees, kel nagu korralikul katoliiklasel ikka on kaks müstikat. Üks on püha ja teine profaanne. See mees on tahtnud ära näidata Huxley eksituse: et Huxley ei ole vahet teinud püha ja profaanse müstika vahel. Huxley väite eksperimentaalseks kummutamiseks on temagi lasknud endale anda meskaliini. Oma raamatule ta on siis lisanud juurde terve protokoll, kuidas mõjus meskaliin talle ja eeldab muidugi, et nõnda peaks ta kõikidele «korralikele inimestele» mõjuma. Tema kogemuses on enamik asju totaalselt naljakad (totally funny). Nende puhul on protokollitud, et tal taltsutamatu naer tuleb peale (uncontrollable laughter); või ta ütleb asjade kohta, et need on «silly» ja «bloody dull». Ja lõpptulemuseks, et tema kogemus ei ole üldse kuidagi konformne religioosse kogemusega, ei ole isegi selle kategoorias. Transtsendentaalne on küll vaid ta transtsendentne jantliku mõttetuse maailm.⁵⁸ Ja Huxley järgi oli ta transtsendentne inimese «mina» ületamise suhtes.

Kui seda kirjeldust lugeda, siis võib küsida, kas see mees pole kuulnud Freudist midagi või ei ole ta üldse psühholoogiastki kuulnud sõnagi, sest ta ei pane tähele, mida ta terve selle looga reedab. Nimelt seda, et ta enda põhiolemus on üks jant. Inglased on ju kuulsad selle poolest, et naeravad ka kõige labasema asja üle, millel mingisugust naljakust ega mõtet üldse ei ole. Ja see mees hakkab röökima naerust iga asja üle, mis talle kuidagi on meelepärane. Kui aga asi on kuidagi vastumeelne, siis on see kõik «bloody dull», s. t ainult, et see asi ei aja teda naerma. Ta iseloomustab end ise. On võimalik, et meskaliin mõnele söögihimulisele kõik tühised road teeb paradiislikuks jne. Vähemalt meskaliin, arvatavasti mingil määral ka muskariin ja kõik muud säärased asjad kuidagi

⁵⁷ A. Huxley: *The Doors of Perception*. London 1954.

⁵⁸ R. C. Zaehner: *Mysticism: Sacred and Profane* (1957) *Galaxy Book* 1961, 217–226.

avavad selle, mis inimeses endas on põhilise tähtsusega. Huxley'le nägemine-kuulmine, Zaehnerile jant ja ühele mu tuttavale maitsemeel. Taoliselt on nähtavasti kõikide vahenditega. Mõnedele inimestele ei avalda ju muusika üldse mingisugust mõju või ärritab koguni neid. Muusika on nende meelest müra, aga ilma tõelise müra taustata, ilma popmuusikata nad ei taha funktsioneerida elusolenditena ega saa. Arvatavasti ka muskariin muudab paljud inimesed ainult tobedateks ja mõne ajab vaid märatsema.

X. Nõia olemuse arutlemisi: petturisand ja haige hüpnosisöör

Et ühiskond vajab igasuguseid oskusi, kasutab nende hankimiseks mõeldavaid võimalusi, siis on loomulik, et ravijaid, ennustajaid ja toiduavastajaid — need on nõia kolm päämist ülesannet — ei saa olla ühiskonnas väga palju, ehkki potentsiaalselt võiks säärane olla iga inimene ning mingis mõttes iga oskus soodustab toiduleidmist.

See on nüüd üks privaatväide, sellepärast et hari-likult šamanismi ei ühendata indiaanlaste haldja või väe otsimisega, vaid on tehtud sellest iseseisev nähe. Minu meelest on see üks kaugemale nihkunud kuju haldja otsimisest. Kõik primitiivsed inimesed on ühtlane mass ainult selles suhtes, et kõik tahavad korralikult süüa. Ja et neist muud silma ei hakanud, siis 18.—19. saj. Euroopa teadlaste meelest olid «metsinimesed» või «võsainimesed», või kuidas tahes nad neid nimetasid, üldse säärane kogu olen-deid, kelle hulgas indiviide ei olnud — üks oli täpselt teise koopia. Igasugune «Persönlichkeit» nende hulgas puudus. Ja ainult siis nõid või mõni sihukene hakkas kuidagi silma.

See aeg on ammu möödas. Ammu on selge, et isik-likud erinevused väikestes kollektiivides on palju teravamad kui suurtes. Mõlemal pool tunnistatakse muidugi üld-kehtivaid ideaale, aga see ei muuda midagi. Püsima on jäänud 18.—19. saj. teadurite arvamustest ainult üks väga

veider. Nimelt see, et primitiivsed kollektiivid on väga suurel määral vaimuhaiged. Ja vaimuhaiged selle sõna õiges mõttes. Mõned läksid ju tol ajal nii kaugemale, et iga-sugust animatismi ja looduse viisakat kohtlemist nimetasid vaimuhaiguseks, ehkki ise oma kodumaal peaaegu kultuseneni austasid koeri, eriti siis, kui neid vajati mõttetuks rebasejahiks. Kõige olemasoleva — indogermaanid välja arvatud — laastamine ja hukkamine oli nende meelest identne kultuuriga. Eriti nõudis sellist hoiakut looduse suhtes «kõrgelt arenenud tööstusega kultuur», mis tootis klaashelmeid ja muud pudipadi «metsinimestele» või «arengumaadele» kaelamäärimiseks ja suhutoppimiseks toorainete eest, millest toodeti taas sedasama tarbetut prahti. Seda mõttetut laastamist, üksteise võidu (jõu)vankrite tootmist, nende mänguasjade ja mängivate laste majutamiseks garaazide ja hotellide püstitamist praegugi nimetatakse «development'iks».

Kultuuri kõrguse hindamise aluseks sel ajal oli samuti üks asi, mis praegu ikka veel püsib, nimelt naiste ja laste kohtlemine. Kui vanu raamatuid vaadata, siis rahvaid on astestatud selle järgi harilikult, kas naine võib meest söimata või ei. Siis on kultuur kõrge, kui võib. Kui ei, siis on põhja läinud ja madal «massa perditionis».

Ja 20. sajandil on sellest säilinud nii palju, et arutatakse päris tõsiselt, kas primitiivsed inimesed kalduvad hüsteeriasse või skisofreeniasse. Asi on muidugi osalt selles, et neile termineile ei ole vaieldamatut definitsiooni ja kui häda suur, siis võib vahel üks kujuneda teiseks ka muidugi. Eriti rakendatakse seda arutlust siis nõidade kohta. Muidugi on tuntav edusamm arutella seda, kas nõiad on skisofreenikud või on hüsteerikud, sest enne-muiste kirjutati kolonialisti-kaupmehe ideoloogia alusel umbes nõnda: nõiad on erakordse intelligentsiga varustatud olendid, kes on avastanud, et oma šarlatanlike võetega nad suudavad eksploateerida pimedaid masse. Siis nad elavad massi arvel, prassides ja liiderlikult. (Need kaks asja kuuluvad indogermaani härrase tunnustesse,

väitjad kordagi ei ole küsinud, kas ka muude rahvaste härra ideaal on identne nende omaga.) Muidugi nad otsivad aina vahendeid ulatuslikumaks despotismiks. Et nad on sihukesed šarlatanid, siis nad paratamatult koledasti ja häbematult vihkavad neid indogermaani kultuuritoojaid, kellel ühes käes on klaashelmeste kott ja teises käes viinapudelite kott ning südamest tahaksid nendega valgustada lihtsaid metsinimesi nende paganluse pimeduses ja paljastada šamaanide sihilikke sõgestamisriikaid.

20. saj. aarialased julgevad ise juba sellist pilti ironiseerida.⁵⁹ Aga 19. sajandil mõeldi täiesti tõsiselt, et kohalikud nõiad tõesti on targad või kavalad olendid, kes ületavad isegi selle eurooplasest kaupmehe, kes loomulikult on võtnud ette vaevarohke teekonna, et helmeste või viina eest hankida odavalt midagi Euroopas või mujal eriti tulusalt turustatavat.

20. sajandi teoorias on saanud nõiast ta enda vaimuhaiguse enamasti süütu ohver. Sest on ju leitud, et vaimuhaigeid alati ja kõikjal on peetud mingite vägede haartuiks, olgu siis vägede valituiks või teiste vägede vaenatuiks. Seepärast ei ole nõid enam euroopavaenuline (või «development'i» vastane) petis ega superintelligentne, vaid haige inimene, kelle haiguse kaudu kollektiiv loodab avastada midagi tavalise inimese kaudu avastamatut. Püütakse enamasti näidata, kuidas nõia käitumisest ja olekust järgneb, et ta on skisofreenik.

On palju teateid, kuidas tulevane nõid tõrgub vaimude sunni vastu, märatseb vigastades ennastki, hulgub sihitult ringi ja võitleb nende kurjustega, kes püüavad suunata teda. Näiteks olgu see nganassaani nõid Djühadje, keda esimesel kümnel aastal kurjad haldjad õssitasid sööma kedagi inimest, tapma teatavaid põhjapõtru ja joo-

⁵⁹ C. S. Lewis: *Out of the Silent Planet* 1918. Professorihärra Marsil käitub nagu inglise kolonisaatori mudel. Ray Bradbury ameeriklased Marsil ei toimi arukamalt, neid võib vabandada nigel haridus küll, aga Bradbury usub inimeste ainuväärtust enamasti, mida Lewis ei tee.

ma nende verd (kirjeldusest ei saa aru, kas ilmsi); kui ta aga keeldunud, siis teised hääd haldjad vangistavad need kurjusele ässitajad kuskile, kuhu, seda nõid ei tea.⁶⁰

Üks jakuudi naisnõid räägib, et niipea, kui ta meel läheb kurvaks, siis ta äraneetud kuradid peaaegu silmapilk tulevad verisi küüsi ja lõugu ta juurde. Nad on juba käinud ja teinud midagi halba. Sellepärast ei peaks temaga keegi vaidlema või sõnelema, vaid alati tuleks temaga kõnelda lahkelt ja paluvalt, sest kui keegi teda solvab või sunnib mõtlema paha kellestki inimesest, siis need kurjad vaimud ilma nõia otsese käsuta laostavad tema solvaja. Sellest paistab, et nõial on lihtsalt väga hää arvamus oma võimeist, et ta tahab sel kombel alistada ümbrust. Aga ometi on see nõid nii lahke, et ta ei ole võtnud kelleltki tasu ravimise eest.⁶¹ Taoliselt mõtlevad kõik nõiad. Yaqui šamaan väidab, et teadmamees võib kahjustada ise tahtmatagi rumalat inimest, kui sel pole oskust kaitsta end, sest teadmine on «vägi».⁶²

Häälte kuulmise ja vaimude nägemise võiks ju samuti tõlgendada skisofreenia pinnal. Mulle tundub (see on küll ka osalt terminoloogia küsimus) hüsteeria asjale sobivaim nimetus, hüsteeria koos mitmesuguste fobiaatega. Teiseks veel, et skisofreenia on nähtavasti seoses ahendatuse, ängistatusega liialt tiheda asustatuse tulemusena, kui inimesel ei ole maailmas enam ruumi. Seda olukorda primitiivsele korilasele juhtub võrdlemisi harva, isegi talvel mitte, sest ta käib jahil harilikult, korilasel just on avarust ülearuseltki. Muidugi on teateid, mis on tõlgendatavad teiseks või teiseks, ja kindlasti on skisofreenikuidki nõidade hulgas nagunii olemas.

Usk keerukaisse riitustesse ja sundkujutelmadesse kaldub ju väga skisofreenia poole. Ükskõik kumb siis olulisem, tuleb lisada autosugestioon. Kuigi korilased on igapäevases elus väga skeptilised, nad on valmis veenma

⁶⁰ A. A. Popov: Tavgijsõ lk 97—98.

⁶¹ G. V. Ksenofontov: Chrestes. Irkutsk 1929, 65.

⁶² C. Castaneda: A Separate Reality. New York 1971, 47.

ometi end ja alistuma hüpnosile, nagu mistahes foobialegi. Seesama laplane, kes Campbelli loo järgi käis hirmutamas pelglikku eite, sattus ise samuti «kabu»-hirmu, kui teda keegi heidutas ootamatult. Autosugestiooni pinnal kõik vaimuhaiguste vahel tehtavad vahed redutseeruvad ja tavalised vastandid kuuluvad kokku. Oleks ju iseendast loomulik, et kuidagi ei saa pelguda uue asja puhul see inimene, kes on nii enda meelevallas, et võib sisendada end kelleks tahes ja milleks tahes. Mispärast peaks laplane ehmuma, kui ta võib uskuda kõige võimatuid asju iseendast ja teistest. Kuid ometi haldjad lahkuvad nõiast juba siis, kui ümberkaudu karjutakse või räägitakse valjusti.⁶³ Viimati vist iga nõid jääb päris tõsiselt haigeks, sest see koorem, mida ta peab kandma, läheks igale inimesele liiaks. Päälegi ta ei saa valida, kuhu ta läheb ravima ja kuhu ta ei lähe. Ta peab tegema ka seda, milleks tal ei ole vähematki tahtmist. Ta võib teada väga hästi, et tal ei ole võimalust kuskile metsa saaki soetada, aga ta peab talitama nõnda, et ise hakkab uskuma saagi olemasolu teatavas metsas. Ja säärased toimingud, pääle trummilöömise ja tantsimise, vinguhingamise, kärbseseenesöömise jne paratamatult laostavad psüühika. Ja nõnda nõid teab juba ette, kui ta jõuab teatava vanuseni, siis ta haldjad lahkuvad temast, lähevad otsima kedagi teist. Et asi nõnda on, seda teab ju iga inimene, kes on näidelnud ja elanud sisse tõepoolest oma osasse. See, kes endast on teinud teisi inimesi, võtnud need teised inimesed vastu endasse, sellel on raske saada tagasi endiseks inimeseks. Ja pikapääle ei ole enam öeldav, kes ta on väljaspool mingeid osasid.

Seda olukorda sihilikult väänavad need muistsed kirjeldused, kus nõid figureerib eurooplaste vaenlasena, türannina, keda kardab kogu hõim, sest neis kirjeldustes on nõid samastatud hoopis teise olendiga, s. o eurooplaste kodumaalt ülituttavate maffia-taoliste salaorganisatsioonidega.

⁶³ A. A. Popov: Tavgijsõ lk 104.

nide juhiga. Salaseltsidel ei ole aga šamanismi alal pinda. Salaseltsid oma ülikallite ja pühade initsiatsiooniriitustega, mis tänapäeval üpris moes Jungi koolkonna tõttu, tekivad kultuuride piirimail ja neil ei ole midagi tegemist šamanismiga. Nende juhid on tõesti nagu maffia juhid, nende ees kõik värisevad, sest keegi ei tea, mis (vahel üldsusele tundmatul) juhil võib jälle pähe tulla. Keegi ei tea ka, kelle kaudu käsk talle tuleb, sest on mitmeid vahelülisid käskijast täitjani.

Nõida iseloomustab kindlusetus endas ja hõimu kindlusetus tema võimeis. Alati ettevalmistavalt ta peab näitama oma võimu, sisendama seda iseendale ja teistele. Noor nõid peab koguni sageli andma vanemate ees eksami oma suutmistest ja ta ei saa iial kõiki oma atribuute ühekorraga kätte.

Castrén juba jutustab, kui skeptilised on jurakid oma nõidade hindamisel ja tollal jurakid ei olnud veel kristianiseeritudki. Nõnda mujal Siberiski. Nganassaani nõid kaotab otsemaid oma autoriteedi, kui ta peres sureb inimesi, sest kui ta omi ei ole suutnud hoida, mida ta saab siis teiste heaks teha.⁶⁴ Harilikult seotakse tal silmad kinni, pannakse talle teele tõkkeid, nt nõör seotakse ette, ja kontrollitakse, kas ta kinnisilmi oskab neid tõkkeid «näha» ja nendest mööduda. Peidetakse asju ta eest ja samuti kinnisilmi lastakse teda neid asju otsida.⁶⁵ Kui ta seda saab tehtud, siis muidugi ta on sellega ühtlasi isennast sugereerinud, et ta on võimeline, ja teised on kuidagimoodi teda sugereerinud. Teisest küljest on see, mõis-tagi, lausa kahtlustamine. Nõid ise oma rännu pöördkoh-tadel küsib nõu inimestelt, kes võivad koguni sobimatult soovitada.⁶⁶ Enne tõelise nõidumise algust ta peab näitama, et teab, mida ta otse ei tea. Ta on pannud küll rüü selga, manused ülle, aga siis ta peab kirjeldama mõne pere puuslikku täpselt, või ta süüdistab kedagi, et see on säili-

⁶⁴ A. A. Popov: Tavgijsõ lk 98.

⁶⁵ „ lk 81.

⁶⁶ „ lk 104.

tanud osi surnu rõivaist, sest surnu rõivad tuleb kõik hävitada ngranassaanidel.⁶⁷ Kui ta ütlemised ei ole õiged, siis järgneb sellest, et ta haldjad on lahkunud, ta on seks puhuks väeti ja võtab oma rõivad ült. Osavõtjad liiatigi ei tohi sellisel puhul nõiale valetada, et teda protseduuri sundida jätkama, sest kui nad valetavad, siis nad saadavad oma teoga nõia väärale teele, millel ta ei tule toime sellega, mida talt loodetakse või kus ta ohustab iseend samuti nagu kõiki teisi. Muidugi võib ka see vana nõid, kelle juurest haldjad on lahkunud, olla tüliks aaria kolonistidele. Sest eks see vanainimenegi või ikkagi irvitada neid euroopa ateiste, kes paganlikku pimedusse toovad progressiivset valgust viina ja pudukaubaga. Sellise põlguse pärast isegi vana ja vilets nõid muutub jälkjulmaks koletiseks või inimsööjaks nende kolonistide kurtmislugudes, et pole jäänud teist teed: järgmisel aastal tuleb sõjaväega minna sinna, et meie oma väärtuslikku kaupa — kvaliteetseid helmeid ja viina ja inglise tekstiili saaksime turustada sääli. Leidub küll lugusid, milles nõid näitab pilklikule kahtlustajale, et ta ikkagi on väekas. Neis kõigis näib ühine olevat hüpnotiseerimine nõia poolt ning enamasti ka sundus, et hüpnotiseeritu, samuti nagu nõid ise oma «kutsumisnägemuses» astuks väljaspoole üldtunnustatud aegruumi. Kui arvestada olмага, et ükski šamanistlik «kultuur/keelkond» ei pea primaarseks asju (substantse), vaid sündmusi (protsessi, fenomene), siis ilmselt järgneb, et inimene vallandatakse just talle normaalsest toimimisest.

(Järgneb)

⁶⁷ A. A. Popov: Tavgijsõ lk 99, 103.

AUTOREIL PALUME LAHKESTI TAHELE PANNA JÄRGMIST:

Käsikiri võib olla eesti või võõrkeeles. Artikli jm pikkus on kuni 25 lk, arvustusel kuni 5 lk. Leppel toimetusega on võimalik ka pikem kaastöö.

Kaastöö palume esitada masinakirjas kahekordse reavahega, kahes eksemplaris.

Fotod, reprod, tabelid, joonised jm lisamaterjal olgu igaüks eraldi lehel. Käsikirjale (v. a tõlked, taastrukid ja arvustused) palume lisada ka lühikokkuvõtte. Tõlkeil palume esimesele leheküljele märkida originaali pealkirja, allikaviite ja autorikaitse andmed.

Lehekülgede alaserval, joone all antagu *kommentaarid ja märkused*, viidates neile ülanumbriga tekstis. Allikaviited on viidatava koha järel sulgudes. Osundatakse autori perenimi, trükise ilmumisaasta ja viidatavad leheküljed (Lyons 1977: 23—24). Suulise teate viites on ka autori eesnimi (Uku Masing 1980: isiklik teade). Arhiiviallikale viidatakse tekstis sulgudes (Ants Oras Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnale 24. X 1926. ENSV RAKA f 2100 nim 2 s 767 l 46—48).

Trükiste täiskirjed on artikli lõpus pealkirjaga «Kirjandus». Eraldi lehele trükitakse enne ladina, siis slaavi tähestikus tööd.

Toimetus ei tagasta käsikirju ja retsenseerib neid valikuliselt.

Separate võib autor tellida omal kulul.

Toimetus võtab tänuga vastu talle tutvumiseks, arvustamiseks või refereerimiseks saadetavad trükised.

Laduda antud 3. II 1989. Trükkida antud 13. IV 1989. 60×88 1/16. Kiri: literaturnaja. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingtrükipoognaid 13,86. Trükjarv 15 000. Tellimus nr. 597. MB-01473. Hans Heidemanni nim trükikoda. Tartu, Ülikooli 17/19. III. Hind 1 rubla. «Акадеэмна», журнал Союза писателей Эстонии. Выходит один раз в месяц. Издательство «Периодика», Тарту. На эстонском языке. Tellimise indeks 78163

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Telliija:

Hind 1 rubla